This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit. The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र M 1951 विषय कर्मकाण्ड
नाव. कात्यायनसूत्र (भाष्यसहितम्) (द्वितीयोध्याय)
लेखक/लिपीकार दैवयाज्ञिक देवकृत
पृष्ठ 47 काळ संवत 1833 [✓ पूर्ण]/~~अपूर्ण~~

देवयाज्ञीक कृत श्रौतसूत्रम
भाष्यम् ४ अध्याय

श्रीगणेशाय नमः॥ रुद्याणां एवं सकर्मकेषु योगेष्वपवर्गे निरूपितेऽधुना तत्राधिकारी निरूप्यते। तत्राधिकारो नाम फलभोक्तृत्वसमानाधिकरणं कर्तृत्वं। श्राद्धादौ पित्रादेरृत्विजां चाधिकारापत्तेरर्थविशेषणद्वयं· न चैवं जातेष्टौ पितुः फलभोगाभावादधिकारानापत्तिः स्वस्वप्रकरणोक्तस्वत्वापेक्षणस्य पूतत्वादिफलकत्वेन पापक्षयफलकत्वाधावारित्वि वाच्यं। प्रवृत्तिप्रयोजकफलेच्छासमानाधिकरणकर्तृत्वस्यैव विवक्षितत्वात्· जातेष्टिश्राद्धादावपि फलस्यात्मनिष्ठत्वे पितरिच्छाया यजमाननिष्ठत्वादधिकाराविघातः। ऋत्विजामपि यजमानस्य फले भूयादितीच्छायाः ष्ठकर्तृत्वसमानाधिकरणत्वादधिकारापत्तिरतः प्रवृत्तीत्युक्तं दक्षिणाप्राप्तिर्मे भूयादितीच्छाया एवं ऋत्वि प्रवृत्तिजनकत्वेऽप्युक्तविधेच्छायाः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभावात्। अयं चाधिकारो विध्याक्षिप्तस्वेष्टसाधनत्वस नाधिकरणस्वकृतिसाध्यत्वबललभ्यत्वाद्विधिप्रमाणकः। अयमेव चाधिकारविधिरित्युच्यते· तत्र चाधिकारस्येष्टरूपप्रवृत्तिफलघटितत्वात्तदेवेष्टरूपं फलं भावनायामपेक्षितत्वेनेति प्रथमं विचार्यते। तत्र भावनायां भाव्यापेक्षायां परक्रत्वाधानत्वस्यैव सर्वत्र प्राप्त्येतन्न स्वर्गादेः। अपि तु तस्य साधनत्वमेव योग्यत्वात्· पश्वादेरिव स्वर्गशब्दस्यापि चंदनं स्वर्गः इत्यादिप्रयोगाद्द्रव्यवाचित्वमेव· सुखविशेषं देशविशेषं वा वदितव्याहकस्यान्यपरा

एम·
१

इडान्तमारभ्य कर्मापवर्गान्तं सर्वे मंत्रा उत्तरेण स्वरेण प्रयोक्तव्याः। अत उपांशुप्रयोगः। अतेरित्यस्य दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्वरांतरविधानात्॥ ॥संतन्वांत्विजमनुब्रूहीत्याह यजमानः। यजमानोऽनेन मंत्रेण होतारं संबोधयेत्सतन्वान्त्विजसादिना॥ अनूक्तमेवास्य सामिधेन्यस्तस्मात्ताब्रूयात् सन्तन्वांत्विजमनुब्रूहीति श्रुतत्वात्। अयं च होतुः संबोधनार्थः अतश्च प्रोषिते न वक्तव्यः। तत्रस्थेनेह संबोधनासंबोधनासंभवात्। होतुस्तु संबोधनमध्वर्युणा कर्तव्यं विशेषकर्तुरसंभवे समाख्याप्राप्तस्यातिक्रमे कारणाभावादिति। तदुक्तं गुणेषु प्रतिनिधिः परार्थत्वादिति। अनेकयजमानेष्वेक एव होतारं संबोधयति। कृतत्वात् ता सन्तन्वांत्विजो नावनुब्रूहि। संतन्वांत्विजो नोनुब्रूहीत्यूहश्च भवति॥ ॥ अंगुष्ठाभ्यां चावबाधते पाद्याभ्यां वेदमहममुमवबाध इति द्वेष्यं। चकाराद्यजमान एवेदमहमिति मंत्रेण हस्तांगुष्ठाद्देषाद्वैरिणामवबाधते। आक्रामति। अंगुष्ठाभ्यां भूमिमाक्रामति। द्वेष्यं मनसा स्मृत्वा इदमहमिति मंत्रेण हस्तांगुष्ठाभ्यां भूमेरपीडयतीत्यर्थः। द्वेष्यस्य सन्निधावभावात्। पाद्याभ्यां वा। पद्योर्मध्यैपाद्यो। ताभ्यां पाद्याभ्यामंगुष्ठाभ्यामिति विशेषश्रवणात्। अवबाधनं च प्रबोधाजा इत्यामवबाधेतेदमहममुमवबाध इति श्रुतेः। यद्यप्यस्यां श्रुतावंगुष्ठाभ्यामित्यविशेषश्रवणं। तथापि कारणवानां पाद्याभ्यामिति विशेषश्रवणात्सामान्यस्य विशेषपरतायाः न्याय्यत्वाच्च न विकल्पः। तस्मात्पाद्याभ्यामे

२ वांशुभ्यां भूमिराक्रमणीया । अत्राभुमित्यस्य स्थाने द्वेष्यस्य नाम प्रयोज्यं । तच्च क्रत्वर्थं । न पुरुषार्थो । अभावे द्विषं
तमिति भ्रातृव्यमिति वेति पदांतरप्रयोगविधानात् । यदि द्वेष्यस्य नामोच्चारणं पुरुषार्थं तदा द्वेष्याभावे द्विषं
तमिति भ्रातृव्यमिति चेति पदांतरप्रयोगविधिं दाहृष्यदोच्चारणं न विदधीत । विहितं च । अतो नेदं पुरुषार्थमि
ति । अतस्तु यजमाने प्रोषितेऽध्वर्युणात्रैव कर्तव्यं । अंगानां प्रधानदेशकालकर्तृताया उचितत्वात् । क्रत्वर्थत्वा
देव वानेकेष्वेक एव करोति तु होपि न भवंति पुरुषार्थत्वाभावादेव ॥ ॥ अभावे द्विषंतं भ्रातृव्यमिति वा । द्वेष्यस्याभावे इदम
हं द्विषंतमवबाधे इति अथवा इदमहं भ्रातृव्यमवबाध इति प्रयोगं कुर्वीत । शाखांतराद्विकल्पः । यावत्सामिधेनि
वेदेदमहं तावतिथेन वज्रेणेति । इदमहममुमवबाध इति पूर्वोक्तेऽवबाधनमंत्रे अयमधिको विशेषः । इदमहमि
त्यस्यानंतरं यावतीयो यावत्संख्याः सामिधेन्योस्मिन् कर्मणीति यावत्सामिधेनी । प्रकृतं कर्म यावत्सामिधेनी
वेद । यावत्संख्यसामिधेनीकं जानीयात् । तावतिथेन वज्रेण द्विषंतमवबाध इत्येवंविधमंत्रप्रयोगेणावबा
धेत । तावतां पूरणास्तावतिथः । तेन तावतिथेन । अयं भावः । यत्र पंचदश सामिधेनीकं कर्म । तत्रेदमहं पंचद
शेन वज्रेणेति ब्रूयात् । यत्र सप्तदश सामिधेनीकं तत्रेदमहं सप्तदशेनेति । ननु प्रकृतौ पंचदशैव सामिधेन्यस्ताहि राम॰
पंचदशेन वज्रेणेत्येव कुतो नोक्तं किं लक्षणावाक्येन । सत्यं । पक्षांतरसद्भावज्ञापनार्थं । अस्ति हि पक्षांतरमेकविं॰श २

ति॰ सामिधेनीरपि दर्शपूर्णमासयोरनुब्रूयादित्याहुरिति । ततश्च तदा एकविं॰शेन वज्रेणेति सिद्ध्यर्थं लक्षणावाक्य
मित्यदोषः । इदमहमित्यस्य पुनरुपादानं तावतिथेनेत्यस्यावसरविधानार्थं । तावथेनेति पूरणप्रत्ययांतनिर्देशात्पं
चदशेन सप्तदशेनैकविंशेन वा एकविंशतितमेनेत्येवं पूरणप्रत्ययांतस्य संख्याशब्दस्य प्रयोगः । सिध्यतीति तच्च
पित्र्यायां सामिधेनीस्त्रिस्त्रेस्तीयः संप्रसारणं चेति त्रिशब्दस्य तीयप्रत्ययांतस्य प्रयोग इदमहं तृतीयेन वज्रेणेति
। उपसत्सु च नवसु सामिधेनीष्विदमहं नवमेनेति विप्रयोगः ॥ नांतादसंख्यादेर्मडिति स्मरणात् । इष्टकापशौ चेत
षां चतुर्विंशतिः । सामिधेन्य इत्यस्मिन् पक्षे इदमहं चतुर्विंशेन वज्रेण चतुर्विंशतितमेन वेति यथेष्टं प्रयोगः । प्राजाप
त्यपशुपक्षे तत्रैकविं॰शतिः सामिधेन्य इति श्रुतत्वात् इदमहमेकविं॰शेन एकविंशतितमेन वेति । विंशत्यादि
भ्यस्तमडन्यतरस्यामिति स्मरणात् ॥ ॥ प्रतिप्रणवमाधानं ॥ ॥ सामिधेन्यनुवचनं कुर्वन् होता पंचदशानामपि सा
मिधेनीनां मंत्रेषु अस्य वं प्रणवं पठति तत्राध्वर्युः प्रतिप्रणवं प्रणावरेकैकस्येध्मस्याहवनीये प्रक्षेप आधानं प्रक्षेपं करो
ति । स चायं कालार्थः संयोगो नांगांगिभावः । उभयोरप्यन्यार्थत्वात् । इध्मास्त्वग्नीधनार्थः । सामिधेन्योपीध्यमानाय प्र
नुवाहिन्यः । प्रयोजनं सामिधेन्यामनूक्तायामिध्मकाष्ठे प्रक्षिप्ते सामिधेनी अनूक्तैव । सामिधेन्यभावेपि पयस्यायां
इध्मकाष्ठानीप्रक्षेपो भवति अग्नीधनार्थत्वात् । उपवाजनसमार्गादिवदग्निसंस्कारकत्वात् । सौत्रामण्यां च प्रतिप्रस्थातु

रपि दक्षिणाग्नौ॥ ॥समिद्ध इति प्रागतः सर्वमिध्ममेकवर्जमनुयाजाश्चेत॥ ॥समिद्धो अग्न आहुत समिद्धो अग्न आहुतेत्यतः प्रतीकात्प्राग्यः प्रस्तावस्तस्मिन्प्रस्तावे एकवर्जं एकां सामिधेनीं वर्जयित्वा अवशिष्टं सर्वमिध्मं प्रक्षिपेत्। अनुयाजाश्चेदित्ययमनुयाजाभावेति तदेकवर्जं एकां वर्जयित्वा। इहानुयाजानामवश्यंभावादेतद्विकृतिविषयं। आतिथ्यादावनुयाजाभावे समित्परिशेषणं न भवति। समिद्धो अग्न आहुतेत्यतः प्राचीनं सर्वमिध्ममभ्यादध्याद्यदन्यसमिध इति। समिद्ध इति प्रागत इत्यतः शब्दोपादानात् सामिधेनीविवृद्धावागनुमानं स्यात्। प्रस्तावे सर्वेध्मस्य प्रक्षेपः। ऋग्वृद्धौ हि काष्ठवृद्धिर्भवति। तथा चाहापस्तम्बः॥ ॥प्रस्तावे प्रस्तावे समिधमादध्यादिति सामिधेनीविवृद्धौ काष्ठानि विवर्द्धन्ते प्रतिस्त्वसमानानामुपस्कृतिवत् समिद्धो अग्न आहुते समित्तापेकामनूयाजसामिधमवशिष्य सर्वमिध्मशेषमभ्यादध्यात् परिधानीयायां वेति। ॥अनुवचनान्ते वेदेनाहवनीयं त्रिरुपवाज्य स्रुवेणापूर्वमाघार्याहाग्निमग्नीत्संमृड्ढीति॥ त्रिरिव प्रथमां त्रिरुत्तमां मन्वानमन्वनुब्रूयादिति प्रकृत्यैतदनुवचनमिति श्रुतं। अतोऽनुवचनान्तः सामिधेन्यन्तः। तस्मिन्ननुवचनान्ते सामिधेनीनामन्ते धृतेन वेदेन कुशभूतेनाहवनीयमग्निं त्रिरुपवाजयित्वा आज्यस्थाल्याः सकाशादाज्यं गृहीत्वा स्रुवेणाहवनीये उत्तरे भागे ऋजुं दीर्घं संततं प्राञ्चं दक्षिणमेव पूर्वमाघारमाघार्य ततोऽग्नीध्रं प्रति अग्निमग्नीत्संमृड्ढीति। न प्रैषमाह। स्रुवेणापूर्वमाघारमाघा

र्याहाग्निमग्नीत्संमृड्ढीति श्रुतत्वात् तथा स्रुवेणैतमाघारयतीति तूष्णीमेतमाघारयति। न स्वाहेति वचनेति श्रुतत्वाच्च। अत्र प्रजापतिर्देवता। अनिरुक्तत्वात्। पूर्वो देवतासामान्यादिति सूत्राच्च। तथा चाहापस्तम्बः। प्रजापतिं मनसा ध्यायन्निति। अत्र स्वाहाकारोऽपि न भवति न स्वाहेति वचनेति प्रतिषेधात्। पूर्वेऽपि न च शब्दोऽप्यर्थे। स्वाहाकारोऽपि न भवतीत्यर्थः। उपवाजनं तु दृष्टार्थं। नहि वेदेन त्रिरवविशिष्टोपवाजनेनाग्नेर्दीपनं दृष्टोऽर्थः संभवति। तस्माद्दृष्टार्थमेव। प्रयोजनं परिशिष्टरूपि भवति स्रुवेणेति जुह्वा निवृत्त्यर्थं। यतो जुह्वाऽवचन इति होमे जुहूः प्राप्नोति। आघारमिति संज्ञा व्यवहारार्था। आघारयेदित्येतद्दक्षिणमप्राप्त्यर्थं। ऋजुमाघारयेदिति। यः पूर्वमाघारयति संततमाघारयति प्राञ्चमाघारयतीति॥ वरुणप्रघासेषु सौत्रामण्यां चाग्नीदग्नीन्संमृड्ढीत्यूहः। कर्मणोऽभयोः संमार्गः। दशाहुतिपक्षे वमध्यमयोरग्नीत्संमृड्ढीत्यूहः। कर्मणोऽभयोः संमार्गः। दशाहुतिपक्षे वमध्यमयोरग्नीत्संमृड्ढीत्यूहः। षडाहुतिपक्षे तु संमार्गो न भवति। पूर्वाघारस्त्वदृष्टार्थ आरादुपकारकः। अत एव प्राकृतके गृहमेधीयपयस्यायां न भवति। उपवाजनं तु प्रवर्त्तत एवाग्नेर्दृष्टसंस्कारत्वात्। मानवे वा नु वा हुतदेवतास्वप्युपस्पृश्य वेदेनाग्निं त्रिरुपवाजयत्ययं विधाः संमृज्य पूर्वं स्रुवं स्रुवायामवनीय तस्यापरस्य वेदेरुपयामगृत्तरे परिधिसंधिसंश्रोपित्वोत्तरार्द्धेन्याहितस्य प्राचीनं मनसा प्रजापतये स्वाहेति ज्वालितं जुहोतीति संपाद्येन ध्रुवमथाप्यपयथाह्वानं स्रुवं वेदं च निदध्याति। काठके च।

५ ।इध्मो ऽभिधीयते ऽत्राप्रसिद्धेश्वप्राक्चेदसमिधमाह ध्मनस्य न क्रामुत्क वेणाघारं मनसा प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरस्रुचे ऽग्नेः संततं
दीर्घमा चं ज्योतिष्मत्याघारमाघार्यहाग्नीत्सम्मृढीत्यादि। ।।इध्मसंनहनैरनुपरिधि संमार्ष्ट्यग्ने वाजजिदिति
त्रिस्त्रिः प्रक्रामं। इध्मस्य संनहनानीध्मसंनहनानि तैरिध्मसंनहनैरिध्मबन्धनार्थैस्त्रिगुणैरनुपरिधि परिधि
षु निकृष्टेषु त्रिषु अग्निप्रदेशेषु प्रदक्षिणं क्रमेणैकैकस्मिन्प्रदेशे आहवनीयमग्निं त्रिस्त्रिः संमार्ष्टि संमार्जनेनाग्नि
विज्ञस्कं उज्ज्वलं करोतीत्यर्थः।। अग्ने वाजजिदिति मंत्रेणाग्निं कृत्वा परिक्रामं परिक्रम्य परिक्रम्य नं तत्परिधिदे
शं गत्वा तत्साम्नानुसारेण पार्श्वे ते ग्निं संमार्ष्टीत्यर्थः। अथ संमार्ष्टीति प्रयक्क परिक्रामं संमार्ष्टि परिक्रामः
त्रिपोगपं युंजंति त्रिस्त्रिः संमार्ष्टीत्यत्र वृद्धिपक्षः ह संमार्ष्ट्यग्ने वाजजिदिति श्रुतेः। अन्ये तु परिक्रामिनः
परिक्रामं परिक्रम्य परिक्रम्य प्रक्क तत्वा ज्ञमेवाहवनीयं प्रदक्षिणा परिक्रम्य पश्चिमह्रादिष्ठितो दक्षिणपार्श्वे संमा
र्ष्टि तत्रैव स्थितः पश्चिमपरिधि उदग्रं संमार्ष्टि तमतः पूर्वेणापरीत्य तु उत्तरतः संमार्ष्टि उपरि च एवं परिक्रामं
अन्ये त्वाहुः अग्निसंस्कारापपश्चिमापार्श्वे प्रथमं परिधिः परिहितस्ततो दक्षिणास्ततश्चोत्तरश्च अग्निप्रकरणो
प्यक्रमेव योगादृष्टो न चेह कश्चित्प्रयक्रमस्य विरोधस्तथापि त्युरक्षो स्थित्व भवतीति पश्चिमपार्श्वे एव प्रथमं सं
मार्जनीयस्ततो दक्षिणातस्ततउत्तरत श्वेति त्रिस्त्रिरिति द्विःशिरिति शित्रिस्त्रिरिति तिर्यमा तत्र च प्रतिदिशं सकृन्मकृन्नं

एमा०
५

त्रेणाग्निं संमार्ष्टि ततो प्रदक्षिणं परिक्रम्योत्तरतः स्थितः पश्चात्पार्श्वे ऽग्निं संमार्ष्टि पुनः प्रदक्षिणं परीत्य प्रजातिस्था
नस्थ न २८ पुत्तरपार्श्वे दक्षिणे हस्तदण्डो अपरेऽनुपरिक्रम्योत्तरतः स्थितः पश्चात्पार्श्वे ऽग्निं संमार्ष्टि पुनः प्रदक्षि
णपरीत्य प्रजातिस्थानस्थ न २९ क्रामं संमार्ष्टीति वचनात्प्रतिदिशं संमार्जनार्थं परिक्रमणं कुर्वन्ति तद्यथा पूर्वेण
परिक्रम्य प्रजामिति स्थानस्थो दक्षिणपार्श्वे ऽग्निं संमार्ष्टि पुनः प्रदक्षिणं परीत्योत्तरस्थो मध्ये तु पर्यग्निं तस्थौ संमा
र्ष्टि केचित्त्रेति संमार्गं प्रदक्षिणमेव परिक्रम्यापविश्य संमार्गं कुर्वन्ति अत्रेतेच पक्षा दिनरथाहुस्ति तन्नेमुत्पारि परिक्रा
मपिपत्रायनुवर्त्तते परिक्रम्याहवनीयस्य परिमध्यप्रदेशेत् स्थीत्रिः संमार्ष्टि त्रिस्त्रिरिति वीप्सया त्रापित्रित्वप्राप्तेः
अथो परिष्टात् स्थौत्रिरिरिति श्रुतेः अत्र स्तेत्स्थीमिति पत्नोः स्याप्तिसूतु दिक्षु प्रतिदिशं संमंत्रावृत्तिर्भवतीति न्याय
ते उपरिष्टात्तु स्थीमितिक्रव स्पार्श्वेषु सकृत्सकृद्धवत्तेते संमार्गमंत्र इति दर्शयति इतरथा सकृदेक मेक मंत्रो सकृन्मंत्रव
चनमिति सर्वोदो सकृदेव संमंत्रः स्यात् कर्कोचार्यास्त्वेवमाहुः तपरिधिषु पध्मानक्रमेणा संमार्गः न त्वयं परिधिसंस्कारोपे
ना भिघट्टत्वात् क्रमस्याश्रीयते अग्निसंस्कारस्त्वयं तेन प्रदक्षिणोपचाराद्दक्षिणा तावत्संपादनाय प्रथमं दक्षिणतः
संमार्गः एवायं संमार्गोपि पावदुक्तो पि भवति कुतः होमसाधनभूताहवनीयसंस्कारत्वात् अदृष्टार्थे स्वार्यं तेनाहवनी
यस्थानापन्नास्तु परिधिष्वपि भवतिरशाहुतिपक्षे चावभृथेष्ठामयप्यपि भवति तत्रायो वाजजितो वाजं त्वा सरिष्यतो

५

वीतजितःसंमाज्मीत्सहः अपरमाहवनीयाद्दंतलिंकरोति नमोदेवेभ्यःस्वधापितृभ्यइतिदक्षिणतस्तानं आहवनी
यात्परं आहवनीयस्यपश्चाज्जुपभृतोः पुरस्तात्नमोदेवेभ्यइतिमंत्रेणाध्वर्युरंजलिंकरोति नमस्कारार्थत्वाच्चपु
टांजलिः ततः स्वधापितृभ्यइत्यनेनमंत्रेणतस्मादंजलेर्दक्षिणतोद्वितीयमंजलिमुत्तानंकरोतिपूर्वाभिमुखयज्ञोप
वीतीसेवामनुः उत्तानौपाणीकृत्वाजुहूपभृतोरंतरइति तेरेतदंजलिमुत्तानंकरोतिपूर्वाभिमुखयज्ञोपवीतीसेवामनुः
उत्तानौपाणीकृत्वाजुहूपभृतोरंतरइति तदेतदंजलिकरणमुत्तराघारार्थं कुतः श्रुतेः सस्रुचोत्तरमाघारमाघारयिष्य
न्पूर्वेणाकृत्वांजलिंनिदधातिनमोदेवेभ्यः स्वधापितृभ्यइति अतश्चोत्तराघाराभावेंजलिकरणाभावः अपउपस्पृ
श्यमुपभृमइतिजुहूपभृतोरंतरांजुहूंकृत्वादक्षिणामिक्रामत्संप्रक्षिणाविद्धाविति अंजलिकरणानंतरमप
स्पृश्यदक्षंस्पृष्ट्वाप्रथमंपाणिभ्यांजुहूमादायोत्तरांकृत्वानुपभृतउपरिनिधायततः सुपमेमइतिमंत्रेणतेद्वेअपि
स्रुचौसहैवादायाग्निंणाविद्धाविति मंत्रेणाग्निंदक्षिणातिक्रामतिदक्षिणस्यादिशिगच्छतीत्यर्थः सुपमेमभृपात्रमिति
स्मृत्वावांस्तइतिश्रुतेः आपस्तंबः उपभृतिजुहूमत्यादधातिमुखेनाभित्सुमुखतउयावहरति सर्वत्रेवमत्याधा
नोपावहरणेनभवतीनचशिजपतिनाभिदेशस्रुचौराधारमध्ययाविदवुमावामवक्रमिषमित्येतेनस्रुचौरपरेणाम
ध्यमपरिधिंमनवक्रामन्नास्तरमितिमहापितृयज्ञेचस्रुचोरादानमंत्रेअस्मन्नमधामंप्रदेवपितृभ्यआज्यं संस्रियास

राम०
५

मिसृद्धः कार्यः नत्वत्रउपस्पृश्येतिनवक्तव्यं पित्र्यंमंत्रमुक्त्वापउपस्पृशेदितिपरिभाषायामुक्तत्वात् इतिचेत्र नप्राचीनावीती
त्वदक्षिणामुखत्वयोरुदाहरणार्थंपुनरुक्तमित्यदोषः ननूत्तरांजुहूंकृत्वेत्यत्रार्थमुक्तं पाणिभ्यांजुहूंपरिगृह्योपभृता
धानामादावकालइतिपरिभाषायामुक्तत्वात् एतस्यार्थे अर्थेसूत्रेतस्यार्थस्यज्ञापकंभवतिमंत्रवज्जुहूपभृतोरादानमु
त्तराघारार्थमेवादानंभवति नप्रयाजाघारार्थमादानमिति यतः पुनः सूत्रकरणेनैवज्ञापते। स्वस्मात्स्रुग्ग्रहणादानादिदं
स्रुगादानमन्यततोविशिष्टमिति अंतरिक्षणाविसयंजतिस्थानंप्रतिगमनेमंत्रः सोप्युत्तराघारार्थमेवेतिगम्यतेनेवाऽवांत
रप्रकरणात् परिधीनपरेणसंस्रवहोमांतः अपरेणेत्यनपसृत्यपार्श्वतःस्रुग्भागाएनयाद्वितीयेति परिधीनितिद्विती
या परिधीनपरेणपरिधीनांपश्चात्स्रुवांपूर्वेणाहोष्यतोहोमंवक्ष्यतिशिष्यतोध्रुवीयोगमनागमनायापूर्वसंस्रवोभागइत्यर्थः
संस्रवत्यनेनेत्यस्मिन्निति संस्रवः गोचरसंचरेयः सवेतिथियिंसंचरेणभागंइत्यर्थः नोत्तराघारमात्रेहोष्यतः संचरइत्यु
क्तत्वात् अन्यथापरिधीनपरेणदक्षिणातिक्रामतीत्येतावदेववक्ष्यात् सव्येनेतोदक्षिणेनामुतः गच्छतीतिस्रुप्रापः
इतोऽस्मात्उच्छ्रायनाद्यजतिदेशंगच्छसव्येनपादेनगच्छति अमुंवापरातिदेशात्मगमागच्छन्दक्षिणेनपादेनप्रत्यागच्छ
ति एकैकेनपादेनगंतुमशक्यत्वात्तस्यप्रथममप्रवृत्ति विवक्षितानेनेतोगच्छतासव्यपादः प्रतिक्रमणांप्रथमंप्रथम
मग्रतः प्रणेतीयः आगच्छताचदक्षिणइति अथानोतिक्रमणात्यतिभक्तस्यपश्चाद्भावप्रथंसव्येनातिनाक्रामतिदक्षि

६ एनाघ्राप्येतिश्रुतेः एतदपि सर्वार्थमेव अथातो तिक्रमणाप्येत्यतिक्रमणमात्रं ग्रहस्य अवरणात् न चाघ्राणपेक्षं स्थिति
अवणाद्वाघ्रावणाद्विशिष्टस्य वातिक्रमणोऽपि नियमः निवाच्यं तथा सति विशिष्टानुवादलक्षणवाक्यभेदापत्ते
र्तं तस्मात्सर्वार्थमेव अतएव॥ ॥स्वमतं कारेणोत्तराघारे स्रुवित्रितं। उक्तं च। आघ्राघ्रावणादिविशिष्टानुनियमोपष्टयं भवेत
।विशिष्टस्यानुवादत्वाद्वाक्यभेदः प्रसज्यत इति॥ ॥वसुमन्तीमित्यस्याय १ इदं इंद्र इति जुहोत्युत्तराघारं। वसुमन्तीम
ग्नइति मंत्रेण यजमानिर्दिशेत् उद२२. प्राङ् वसव्याय ईशानाभिमुखः स्थित्वा जुहुयात् मन्तार्थेन इदं इंद्र इति मंत्रेणाहवनीयस्य दक्षि
णाभागे जुहीर्घं संततं प्रांच जोहवेनात्स्पेनोत्तराघारं जुहोति। तस्माद्दक्षिणात्तिष्ठन्नाघार इति सम्यदुभयत्र
आघारयतीति च श्रवणात्। उभयत्र इतिष्टवीयात उत्तरतः। उत्तराघारश्च दक्षिणात इति। उत्तराघारद्रव्यस्य संस्रा
व्यवहार्यं॥ जुहोतित्वादुपवेशनं प्राप्तं अवस्था यत्यनेन तद्वार्यते। कुतः तिष्ठं तं यं वा चेत् तस्माद्दक्षिणात्तिष्ठन्ना
घारयतीति वचनात्। अतउत्तराघारे तिष्ठति क्रियावाचनिकी। तेन शास्त्रदृष्ट्यादि जुहोति इष्टापि सहजुहीतेना
प्यनतिष्ठते वेंद्रा यथाहेत्युत्तराघारो होतव्यः। मंत्रवर्णाच्चात्रैंद्रो देवता। कुर्यं च्छंदः। इदं इंद्र इति जुहोतीति होमो विहि
तः। होमश्च देवतोद्देशेन यस्मिन्कस्यचिद्द्रव्यस्य प्रक्षेपः। तत्रोभयमपि भाविन्मांदेवतायां तद्द्रव्यचतुष्टयोरश्रवणान्म एम०
त्रस्य च क्रियासाधनाभिधायित्वसामर्थ्यात्ततो मंत्रवर्णात् देवता परिकल्प्यते। अतश्चात्रैंद्रो देवता। ततश्चैंद्रमिंद्रायेति हो ६

मास्तु इंद्रस्य त्यागः कर्त्तव्यः। यागे होमे च प्रक्षेपात्सर्वे अवरुद्धं पसर्वेत्र त्यागः कर्त्तव्यः। तथा च कारिकापा। आदौ द्रव्यपरि
त्यागः पश्चाद्धोमो विधीयते। प्रयोगरत्ने मिंद्रायनममेति यथार्थतः। अवक्तं नुतपजेदन्ने मनसा वा वयापि च। ततश्च प्रक्षि
पेद्दग्नावितिधर्मः सनातनः। अत्यक्तं जुहुयाद्यस्तु मोहेनान्वितमानसः। देवा हव्यं न गृह्णंति कव्यं च पितरस्तथा
। यत्किंचिज्जुहुयादग्नौ तत्सर्वं त्यागपूर्वकं। अन्यथा जुहुयाद्यस्तु नरकं स तु गच्छति। तथा च त्रिकांडमंडनः। तुल्य एवाधि
कारस्यादंपत्योरुभयोर्मिथः। कर्तृत्वं च तयोस्तुल्यं द्रव्यत्यागे प्रवक्ष्यते। पद्धासागं पतिः कुर्यात्पत्नी तदनुमन्यते। अधि
कोऽपि विषयप्रोक्तं शास्त्रानुसारिणा। तथा संनिधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः। असंनिधौ तु पत्नी स्यादुद्देश
त्यागकारिका। असंनिधौ तु पत्न्याः स्यादध्वर्युः स्वदनुज्ञया। उभयोरप्यसंकेतौ ऋत्विग्भिस्तानुज्ञया विना। सर्वदा यजमा
नो वा सजेत्तद्धि श्रुतेः श्रुतिरिति। मंडनः। त्यागं तु सर्वथा कुर्यात्तत्रान्यतरस्तयोः। उभावप्यसमर्थौ चेन्नियुक्तं च
श्च न सजेदिति। त्यागवाक्यस्यादावोंकारश्च कर्त्तव्यः। यागहोमादिष्विति सर्वानुक्रमणपाकुसमर्थौ चेन्नियुक्तं च
श्च न सजेदिति। त्यागवाक्यस्यादावोंकारश्च कर्त्तव्यः। यागहोमादिष्विति सर्वानुक्रमणपाकुक्तत्वात्। सच्च यमुत्तरा
घारस्याराद्युपकारकोऽदृष्टार्थः। ततश्च गृह्यमधीयोपसत्त्वयस्यादौ याज्ञवल्क्ये निवर्तते। वचनाच्च प्रयाजार्थेन जोहवेनाक्रि
यते। स्रुचा गृहीतं चाएतस्मात्तस्याघार्यत्रिरितः तथाजानाम्यजनीति। प्रयाजार्थेनाच जौहवस्यवचनात्। सयच्छुच्याहीतं

७ वाशतदभक्तस्यजुहोंगृह्णातिप्रयाजेभ्योहितंगृह्णातीति। अतश्चदर्विहोमेषुप्रयाजाभावेनतस्येजौहवाभावेधाघारस्याव
श्यकर्त्तव्यत्वात्स्थाल्याःसुग्रहीतेनैंस्रुवस्याहुतिमंत्रेणातिष्टैतेवहोमन्यः। मानवे। दक्षिणार्द्धेम्याहितस्याहुत्त्रिधारइतिमंत
त्रेणांचंदीर्घमनुपूर्वमविच्छिन्नमाघारमाघारयतीति। लौगाक्षिरपि। विष्णोःस्थानमसीत्यवस्थायोर्द्धोऽघारइतिदक्षि
णार्द्धेग्नेःसंततंदीर्घमाघारमिति। महापित्र्यज्ञेचास्विष्टकृद्देवपितृभ्यइंद्रआज्येनेत्सहः। कार्यः॥ आघार्यास८ एव
र्थयंस्रुक्चावेत्यजुहाध्रुवां८ समनक्तिसंज्योतिषेति। आघार्येतिचत्तहृद्यादिगुणप्राप्त्यर्थो होमद्रव्येस्रुवेणवजुहोति
शब्देनमविहितत्वात्। श्रूयतेचाघारोमध्ये सततजुमाघारयतिसंततंदीर्घंचमिति। आघारानंतरंस्रुचौपरस्परमस्य
शयेन्नेत्ययजतिस्थानादूर्ध्वः पश्चादागासोपविश्यजुहौजौहवेनाज्येनध्रुवांध्रौवमाज्यंसमनक्तिजौहवंध्रौवमध्य
जुहेवद्यारयतीत्यर्थः संज्योतिषासनेनमंत्रेण। अत्रगाह्यतामिपध्याहारः। ननुजुहाध्रुवामितिह्युक्ते। कस्मिन्
तांस्मिन्निमितिजौहवेनध्रौवमितिव्याख्यायते। अंजननक्रियापरस्परसामर्थ्यात्। ज्योतिर्वाइतरस्यामाज्यंभवतिज्योति
रितरस्यांतेहोतेनजभज्योतिषांसंगच्छेतइतिश्रुतेः। ननुतर्हिजौहवेनैवपरकिमितिनोक्तं। कथंजुहूरिति स्रुवस्यकरणता
वारणार्थंजुहूक्तमितिनदोषः। स्रुचापध्रुवासंस्कारोप्यन्तराघारस्यैवप्रवर्त्तते। पतएवंश्रूयते। अथाम८ स्पर्शय
न्स्रुचौपर्यस्यध्रुवयासमनक्तिशिरोवैयज्ञस्योत्तरआघारआत्मावैध्रुवातदात्मन्येवैतच्छिरःप्रतिदधातीति॥ निधायेध्म

एम०
७

संनहनान्यादायोत्तरआघारआत्मावैध्रुवातदात्मन्येवैतच्छिरःप्रतिदधातीति॥ ॥आवपेत्साह॥ ॥ध्रुवायामंत्र
णानंतरंस्रुचौनिधायपश्चात्स्थानेपापिनाहोतारमुत्तरेणागतोस्रुक्स्यपश्चात्प्राङ्मुखोपविष्टापद्ध्मसंनहनान्यादायहस्ते
गृहीत्वोआस्येत्वाह। एवैवमवत्स्यांआवयतिमदृध्मसंनहनान्येवाभिपद्याआवयतीतिश्रुतेः॥ ॥अस्तश्रौषडि
त्यनीत्। अध्वर्योर्ह्नरतोदक्षिणामुखोवाक्षिणाश्रौषडिमिवंअग्नीत्प्रत्याश्रावयति॥ ॥वेदिंबर्हिरिध्मशकल
मपाछिधेचा॥ ॥एकशाखिनोवेदिंबर्हिर्वैदीघ्नंबर्हिरादायेध्मशकलंवाऽपाछिंधादायाश्रावयंति। तद्वैकेवेदसी
मायेवाबर्हिरभिपद्याश्रावयंतीध्मसवाशकलमछिद्याश्रावयंतीतिश्रुतेः। अभिपद्येत्यस्यादायगृहीत्वेत्यर्थः॥ स
वेत्राकुतः सन्नकृतामदृध्मसंनहनान्येवाभिपद्येतिश्रुतेआरायेतिसूचितत्वात्। अथ्यापरिधीनभिपद्याश्रा
वयतीतिश्रुतेस्पर्थमपरिधिग्रहीतोतिसूत्रितत्वाच्च॥ ॥एव८ सर्वत्राश्रुतमतस्याकृतेषु। सर्वेश्रुतमप्रत्याश्रुतेषेवं
भवति। एवमिम्याआवणोधूपुः प्रत्याश्रावणोग्नीदिति। तथंचश्रूयतेआश्रावयत्यध्वर्युस्तदग्नीधंप्रत्याश्रावयतीतिसा
ग्नीत्रापमाहरेदास्यप्रत्याश्रावणात्प्रत्याश्रावयत्यग्नीदिति। अत्रचाध्वर्योग्नीध्रवाश्रुतमप्रत्याश्रुतेषुसर्वत्रैव
श्रेयति। पितृभूत्याचार्येस्तुएवंव्याचकृतेसर्वत्राश्रुतप्रत्याश्रुतेतिध्मसंनहनान्यादायाध्वर्युराश्रावयेदग्नीधःप्रत्याश्र
वाश्रावयेदिति नदयुक्तमितिकर्काचार्यः नह्याश्रावणमात्रेविधानमेषामिति तस्मादस्मदुक्तएवार्थः अत्राहापस्तंबः

इध्मसंनहनानिस्फ्याश्चयसंगृह्यवेद्याम्बन्धपामअंतमाघायोत्तरतः प्रक्षापावतिष्ठेतध्रुवौध्वर्युपुरस्तादाग्नीध्रइध्मसंनहना
न्याग्नीध्रोन्वारभ्योश्रावयेत्याश्रावयति अस्तुश्रौषडित्याग्नीध्रोपरेणाकंस्यक्षिप्त्वामुवतिष्ठस्फ्यसंमार्गाध्वर्युरपन्नेत्या
श्रावयत्याग्नीध्रोसौमेसर्वत्रैवमाश्रावयत्याश्रुतेभचतः सामाभनवेव स्फ्यसंमार्गीपाणिराग्नीध्रः यथ्वाडत्कारस्योर्द्धस्ति
घन्नस्फ्यश्रौषडितिप्रत्याश्रावयतीति कात्यद्नेस्फ्यसंमार्गमन्वारभ्योहेति अथवेशांवआग्नीध्रस्योत्तरतउपचारःस्फ्य
संमार्गपाणास्तिष्ठतोदक्षिणामुखस्यपथास्वरमस्फ्यश्रौषड्डितिप्रत्याश्रावणमिति अथप्रवृणीतेग्निर्देवोदैव्योहो
त्महृवामक्षद्वृह्माग्विकिलान्मनुवद्भरतवदमुवदमुवदितियजमानार्षेयाण्याहपरस्तादर्वाक्त्रीणि क्रमस्यपाद्य
देवश्रामत्मादयशह्गपगहृह्व्यस्योत्तरत्रानुकर्षणार्थः अथगृह्णीतेनैवेध्मसंनहपरस्तादर्वाक्त्रीणीति क्रमस्य
पाद्यदेवश्रामत्मादयपशु नादिनाहोतारंप्रवृणीते अग्निर्देवोदैव्यइत्यादिनामंत्रेणाथवाश्रुतप्रत्याश्रुतप्रत्याश्र
तयोः प्रवरणार्थत्वात्पनाथाद्यशब्दः सर्वप्रवरण्याश्रावयतीतिश्रुतेः समुवदमुवदिसत्रसर्वेनामस्थाने यजमा
नस्यसंबंधीनिहृदेजस्मृतानिपात्तत पितृस्थानीपादवोपितातत्पुत्रस्तौत्रपाणित्रीणपार्षेयाणिस्फ्यपस्यानि
वृणीते हृत्वाक्रमेणावर्तयतिवद्नतुवाचस्तुचेतित्रीणितिकुतस्त्रीवृणीतइतिभारद्वाजात्परात यरस्तादर्वाक्पंचाणि
तइतिप्रकृतेपरंहिपितैवाग्रेयपुत्रायपौत्रस्तिश्रुतेश्च यजमानजयहृणांक्रान्तिमार्षेयवृत्तमार्थे अथार्षेयंप्रवृणीते।

एम
८

इतियजमानस्यप्रक्षापिसूज्यदेवेजोमंत्रकृतस्यायमामार्षेयंप्रवृणीतइतिहरिस्वामिनस्यावंतोवामंत्रकृतः अथवा
यजमानस्यार्षेयसंबंधिनोमहर्षीणांमध्येयावंतस्तऋषयोमंत्रकृतोमंत्राणांद्रष्टारोभवेयुस्तावतोवृणीते नत्रीणपवेतिनि
यमः तेचप्रवराध्यायेगोत्रविशेषणएवैषांकथिताःसंति केषांचिदेकः केषांचिद्द्वौ केषांचित्त्रयः केषांविमंचचेति तेनय
ज्ञोत्रस्यपावतस्तत्रउक्तास्तस्यतागंतोवरीतव्याइत्सर्थः तथाचाहापस्तंबः ऊर्ध्वंतुमासीनंहोतारंवृणीतेग्निर्देवोहोतादेवा
न्यक्षद्विद्वाग्निकित्वान्मनुवद्भरतवदमुवदमुवदितियथार्षेयोयजमानस्यन्मयज्ञाभिमंत्रस्ततोवृणीतेपिचैकंद्वौ
त्रीन्पंचनवतुरोवृणीतेनपंचातिवृणीतइति मानवेपि अमुवदमुवतदृष्टौमञ्जमानस्यार्षान्प्रवृणीतएकंद्वौत्रीन्पंचवाति
पुरोहितार्षेयेणावा राज्ञोयजमानस्यपुरोहितार्षेयेणवापुरोहितस्यगुरोरार्षेयाणिवावृणीते स्वकीयातिदेतिविकल्पः
क्षत्रियवैश्ययोःप्वानित्यं अभिषेकादिराहित्यस्यक्षत्रियमात्रस्यवैश्यपाश्यस्याविनित्यंपुरोहितार्षेयोच्चारणेनार्षेयंवृ
णीते राजन्यविकल्पः मनुवहितिचासर्वेषां अथवासर्वेषांब्राह्मणक्षत्रियविशांमनुवदितिएतमपदंसकृदेवार्षे
पल्लानेत्रयोरस्य अभ्यासेकारणाभावात आपस्तंबःपुरोहितस्यप्रवरेणराजावृणीतइति अपिवानार्षेयंवृणीते
मनुवदितियवद्यारिति च मनुरपि यथब्राह्मणायजेतपुरोप्रवरेणप्रवृणीयादिति ब्रह्मण्वदत्यद्ब्राह्मणात्रस्यपज्ञस्य
प्राविताराहोमानुहितस्यप्रवरेणप्रवृणीयादिति॥ ॥ब्रह्मण्वदाच्चवक्षद्ब्राह्मणात्रस्ययज्ञस्यप्रावितारासोमानुपशतिहो

र नामग्रहणं । आर्षेयोच्चारणादनंतरं ब्रह्मण्वदित्यादिकं मंत्रशेषं ब्रूयात् । तदंते सोमानुषइत्यस्मात् आसादित्यस्य पदस्य स्थाने मु
१ कशर्म्मेति होतुर्नामग्रहणं कुर्यात् । असौ मानुष इति निर्मं मानुष ँ होतारं प्रवृणीतइति श्रुतत्वात् ॥ ॥७पा८ ध्रुवा
। अथवा होतुर्नामग्रहणमपांशु कुर्यादुच्चैर्वेति विकल्पः । सीदति होता होतुरुपांशुनामग्रहणं ति मानुष इत्युच्चैरित्याप
स्तंब ॥ अग्निर्दैवइत्यादेरयमर्थः । अग्निरयं देवः न मानुषः भूतमात्रमचेतनं । देव्यो देवेऽपि पुरस्कृतः संभावितश
क्तिः । होता साधुहोता । यदुंटशो होता सदेवान्यक्षत् यजतु आ च वहतु च । तमहं होतारं वृणाइत्यर्थः । विद्वान् ऋजुनानन्य
था यत्र यष्टव्यो न हि दोषं सम्यगेवास्तक मेस्यर्थः । कथंचिकितान् । चेतनावान् । अविस्मरणशीलः साधुनाथप्रमत्तः
सन् मनुष्वत् । मनोरिव । यथा स्वायंभुवादेर्मनोर्यज्ञेऽग्निना देवा इष्टास्तथास्यापि यजमानस्य यज्ञे यजत्वित्यर्थः । भरत
वत् भरतो मानवो वर्षाधिपतिस्तस्येव । वसिष्ठादिर्यजमानस्य पूर्वजो हि भूतस्येवाब्रह्मसमर्वे पूर्वजस्यस्येव । आ च व
क्षत् । आवहतु च । वह्नि यद्यपि देवमग्निरेवात्रहता । तथापि ब्राह्मणात्र्यस्य यज्ञस्य प्रकर्षेणावितारो रक्षितारः ते
स्येन तंत्वानाः प्रत्यक्षमुपलभ्यंते । अग्निस्तु आगमात् । सोपि वसति ब्राह्मणशरीरेण देवाधिष्ठाय होत्रं करोति न दश०
तस्माद्भिन्ना । ततश्चैवं न मंतव्यं । यदि तावदग्निर्होता ततः किं मानुषेण । अथ मानुषस्ततः किमग्निनेति तयोः संहत्य १
कारितार्थ्यापनायाह ब्राह्मणा इति । संहत्यकारित्वे विशेषमाह । असौ देवस्तोपजस्तैना च मानुषो होता देवान्यक्षदा च व

जइति वक्तेतात्मग्निं यजंतमयमपि यथाशक्ति आरंभमात्ररूपेणायजत्स्वित्यर्थः । एषतावत्प्रकाशो मंत्रार्थः ॥ ॥ संम
ष्टाउपविशत ॥ ॥ वरणानंतरं तो होताउच्छ्रापाध्वर्युमग्नीध्रंचांतयोः संमृशति । नोच्चाध्वर्युग्नीध्रौ होत्रासंमृष्टौ संतौ
उपविशतः । अथाध्वर्युवाग्नीध्रं वसंमृशतीति होतृकर्तृकं संमर्शनं कृतं ॥ ॥ अग्निर्होतेति स्रुगादापनं प्रयाजे
षु संनिधेः । अग्निर्होतेति सेतत्स्रुगादापनं प्रयाजेषु भवति । स्रुचावध्वर्युणादाप्यते नेनपठितेनेति स्रुगादाप
नं । प्रयाजेष्वेव कुतः । संनिधेः । प्रयाजसंनिधौ स्रुगादापनस्य पाठात् । अतश्च पशावेकादशप्रयाजो रूपे पुनरुच्चार
णं । अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाच्च देवत्रमाप्नोतीति तेन प्रयाजेष्विति नियम्यते । समाख्यातः संनिधेर्बलवत्त्वादिति ॥ ॥ घृ
तवतीमित्युक्ते स्रुचावादायातिक्रम्याश्राव्य समिधोयजेति । होत्राघृतवतीमित्यस्मिन्पदेउक्तेध्वर्युः स्रुचावनु
रूपमतावादायातिक्रम्य वेदेरुपरस्माद्देशात्परिधीनपरेणासव्येन पादेन यजतिदेशं गत्वा आश्राव्य समिधोयजे
त्याह । प्राक्समेवातिक्रमणमनुवाक्यापरिसंख्यानार्थमुच्यते । नकुतः । अथ परपुरोनुवाक्याकाः प्रयाजाभवं
तीति श्रुतेः । घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमास्यस्वेति तदध्वर्युप्रैषो । नीतिश्रुतत्वाद्घृतवतीमित्युक्त इति सूत्रितं । आ
पक्षंवः घृतवतीशब्दे जुहूपभृतावादाय दक्षिणा सकृदतिक्रांतोपरेणाघारसंभेदं पंचप्रयाजान्प्राचो यजतिप्रति
दिशं वा । समिधा पुरस्तात्तनूनपातं दक्षिणतः इडः पश्चाद्बर्हिरुत्तरतः स्वाहाकारं मध्ये सर्वान्वैकध्यमाश्रावमाश्रावं

१०

त्वा आविते समिधो यजेति प्रथमं संप्रेष्यति यज यजेतीतरानिति । मानवे च घृतवती अध्वर्यो स्रुचमास्यस्वेत्यादाय
दक्षिणातिक्रामतीति । अत एवास्माभिर्घृतवती । मित्येतस्मिन्ये हेतुक्ते इति व्याख्यातं । पंच प्रयाजान् । सकृदति
क्रांत एव पंच प्रयाजान्यजति । प्रयाजानिति संज्ञा आप्रयाजेष्वित्यस्मादौ संव्यवहारार्था । ऋतवो ह वै प्रयाजास्तस्मा
त्पंच भवंतीति श्रुतेः पंचेत्युक्तं । पंचग्रहणात्पंचैतानि कर्माणीति ज्ञायते ॥ ॥ समिद्धतमे । एतान्पंच प्रयाजा
न्समिद्धतमे अतिशये न समिद्धे वह्निप्रदेशे जुहुयात् । यत्रो एव समिद्धतमं मन्येत तत्राहुतीर्जुहुयात्समिद्धहो
मेन त्वेव समृद्धा आहुतय इति श्रुतेः । अत एवोक्तमापस्तंबेन । सर्वाग्नेरेकदेश इति । सर्वानपि प्रयाजानेकस्मि
न्नेव स्थाने जुहुयादित्यस्यार्थः ॥ ॥ यज यजेति शेषं ॥ ॥ समिद्धो यजेति प्रथमे प्रयाजे उक्तं । शेषं प्रयाज
चतुष्टयं प्रति यज यजेत्येव प्रैषो भवति । अथ यज यजेत्येवोत्तराना हाजामितायै जामि ह कुर्याद्यत्तनूनपातं य
जेहोता यजेति ब्रूयात्तस्माद्यज यजेत्येवोत्तरानाहेति श्रुतत्वात् ॥ ॥ अवतिष्ठन् । अध्वर्योर्निष्क्रमणं । स्थिर एक
स्मिन्नेव स्थानेस्तेन मध्ये वतिष्ठन्पंच प्रयाजान्यजति तदा एकस्मिन्समिद्धतमे एव भागे अग्नेः प्रदेशे पंचापि जुहोति
। न माक्रमस्थात् एव यत्रैव तिष्ठन्प्रयाजेभ्य आश्रावयेत्तत एव नापक्रामेदिति श्रुतेः । नापाधपक्रमणाकाल
रणो सत्यपि नापक्रामेदित्यर्थः । पक्षांतरमाह । सर्वं सर्वं वाभिक्रामं । वा विकल्पः । अथ वाभिक्रममभिक्रम्याभि

एम० १०

क्रम्य आह्ववनीपहं सुखं गमनं कृत्वा सर्वे सर्वे वै प्राक्संस्थं पंक्त्या पंचापि प्रयाजान्पृथक्पृथक्स्थाने जुहोति । तस्मा
दभितरामभितरामेव क्रामेदभितरामभितरामाहुतीर्जुहुयादिति श्रुतेः । तस्मात्प्रयाजाः प्राच्योद्धृपंत इति श्रुतेश्च
। तेन ध्रुवपक्षे समिद्धतमस्य वै पंचानामपि होमः । अभिक्रमणपक्षे च पूर्वे पूर्वे मिति प्राक्संस्थं पंक्त्येत्यर्थः । सर्वे प्रज
तिषु होम ईशानादिङ्मुखेन वेदेर्दक्षिणामार्गेऽवस्थितेन च कर्तव्यः । वषट्कारेण सह वा वषट्कृते वेति । तदुक्तं दक्षि
णात्वुदङ्याद्वषट्कृते सह वेति । मनुः । जुहूमुपभृतोऽग्रेणादध्याज्जुह्वे च । दक्षिणे । न दक्षिणातिक्रामति सव्ये
नोदङ् परिधौ संधीनान्यवहाय । आशीमत्तरतो जुहोति स्वाहाकारवती वषट्कारवती दक्षिणातः प्राङुदङ्
त्वरूर्ध्वा क्षिप्यन्नाश्रावयन विवेषेदाशोमास्मभ्यमिति वषट्कारं वषट्कृते जुहोतीति मद्रेण स्वरेणायमाणाभ्यां प्रच
रति मध्यमेनानुयाजेभ्य उत्तमेनाशिषो हितेति ॥ ॥ उपभृताज्जुह्वामानयत्यनंतरं शेषमनुयां । उपभृति प्रगृहीतस्य
मध्ये द्वौ जुहूषप्रयाजार्थेन चतुर्थं प्रयाजं प्रसुपभृतः सकाशात्स्वमानुयं जुह्वामानयति आसिंचति । किं कुर्वन्नु
नवमृशन् । उपभृताज्जुह्वाः स्पर्शमकुर्वन् । अथ चतुर्थे प्रयाजे समानयन्निति हविषीति प्रकृत्य सर्वा अनवमृशं
मानयतीति श्रुतेः । अत्राहापस्तंबः ॥ ॥ त्रीनिष्कासाद्धमोपभृतस्य जुह्वामानीय प्रत्याक्रम्य शेषेणाध्रुवामभि
घार्यानुसर्वैहवींष्यभिघारयेत्सुपभृतं मंत्रत इति । काठको । त्रीनिष्कासाद्धमोपभृतस्य जुह्वामानीय प्रत्याक्रम्य शेषेणा

११ ध्रुवामभिघार्यानुयाजार्थंहवींष्यभिघारयंस्तूपभृतंभवतइति। काठके। त्रीनिद्धिमुपभृतस्यार्द्धंजुह्वामासिच्यतेनोत्तराविहृत्वा
ध्रुवायास्याम्याभिघारयतिध्रुवा०॥ हवींष्यप्यमतिशेषमिति॥ ॥एवंप्रवृद्धौ। प्रयाजप्रवृद्धावेवमेवसमानयनंकार्यमि
वमितिचतुर्थेचतुर्थेइत्यर्थः। तथैवकृतत्वात्॥ तथाहिवरुणप्रघासेषुचतुर्थेचतुर्थेप्रयाजेसमानयमानोनवभिः
प्रयाजैश्चरतइति। पशावपि। चतुर्थेचतुर्थेप्रयाजेसमानयमानोदशभिः प्रयाजैश्चरतीति। ततश्चैवं। चतुर्थेस
प्तमदशमेषुसमानयनमिति॥ ॥अनुयाजेषुच॥ ॥अनुयाजेष्वपिप्रवृद्धौएवंज्ञेयंचतुर्थेचतुर्थेसमानयनंका
र्यमित्यर्थः। तत्रापिरूपं। वरुणप्रघासेषुतावत्। चतुर्थेचतुर्थेनुयाजेसमानयमानोनवभिरनुयाजैश्चरतइति
। पश्वनुयाजेष्वपिचतुर्थसप्तमदशमेषुअर्वाक्समानयनं॥ ॥उत्तरांजुहूमभ्युत्यप्राचीमवहृत्यजुहोति। जुहूमु
त्तरामेवोपरिमार्गेणैवप्राचीमवहृत्यउपभृदग्रेणावहृत्यानुजुहोतिप्रथमंप्रयाजं। पुनरप्यध्युत्यतेनैवमार्गेणो
पभृतमुपरिनिधायपुनस्तथैवावहृत्यजुहोतिएवंप्रतिप्रयाजं। नसकृदवहृत्यसर्वानिति। अथातोहोमस्यतदे
तेऽकेकुशलंमन्यमानाःप्राचीं स्रुचमुपावहृत्यहुत्वापर्यानिति। अहृत्योपभृत्यधिनिदधतीतिमतिन्यायपार्श्वतउ
हैकेस्रुचमुपावहृत्यहुत्वापर्यावृत्योपभृत्यधिनिदधतीत्येकपक्षमुपन्यस्यनतथाकुर्यादितिइदानींदर्शनाद्दृष्टमेककु राम० ११
र्यात्प्राचीमेवस्रुचमुपावहृत्यहुत्वातेनैवाधिहृत्योपभृत्यधिनिदध्यादितिस्वपक्षस्थापनात्। तेनोपभृदग्रप्रदेशेनैवजुह्वा

अवहरणस्याधस्तेनकार्येनपार्श्वमार्गेणेतिसिद्धं। अतएवोक्तंमनुना। जुहूमुपभृतोग्रेणावधौघाद्वृद्धयेचेति। आपस्तंबोपि
। मुखतोभिहृत्यमुखतउपावहरतीतिसर्वत्रैवमत्याधानोपावहरणेभवतोनन्तसंधिंजयतीति॥ ॥एवं०सर्वत्र। न
केवलंप्रयाजेषु। सर्वत्रसर्वहोमेष्वेवंज्ञेयं। यतोहोममममात्रेमहत्वंसृज्यते अथातोहोमस्येति। नप्रयाजानामेकस्य। तस्मा
त्सर्वत्रजुह्वा अवत्ताहरणाधस्तेनप्रतिहोमंभवतएवप्रयाजेष्वन्यत्रचेतिसिद्धं॥ ४॥ नाभिदेशेधारणं। अध्वर्युर्नाभिदे
शस्थनाभिसमीपेस्रुचौजुहूपभृतौधारयेत्कुर्यात्। अथातोधारणस्येतिप्रकृत्याचाहेषमध्यमःप्राणस्तस्माद्द्युतमुप
न्यन्येवेनधारयेदितिश्रवणात्। वषट्कारान्तेहोमविधानादावषट्कारान्प्रतीक्षणीयंतत्रानियमेनस्रुचोद्धरणेप्राप्ते
नियमोयंनाभिदेशेधारणमिति। प्रगृह्यबाह्वोःस्रुचोद्धरणं। बाहत्वात्तत्सूत्रितं। एवंमन्त्रब्राह्मणोत्तदुतथानकुर्यादित्ये
वंनिषिद्धःपक्षः सर्वत्रार्थवादाज्ञेयाः॥ ॥प्रयाजानुमंत्रणं॥ ॥अभिधास्यतइतिशेषः। प्रयाजानांप्रत्येकमनुमं
त्रणंअभिधास्यते। तदेवाह॥ ॥एकोममैकातस्ययोस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मइत्येवंमिथुनैर्यथासंख्यं। एकोममेका
तस्ययोस्मान्मित्येवंमिथुनैः एवंप्रकारैर्यथासंख्यंमिथुनैः स्त्रीलिंगपुल्लिंगशब्दवद्भिर्मंत्रैः क्रमेणप्रयाजानमनुमंत्र
णंकरोति। किमुक्तंभवति। यथाएकः एकेतिमिथुनंप्रथममुक्तं। यथासंख्येमिथुनैरित्युक्तत्वाद्वंशच्छद्वौ। द्वे।
त्रय। स्तिस्रः। चत्वारः। चतस्रइत्येतदुक्तंभवति। तथैवक्रियते। तस्मात्प्रथमेप्रयाजइदंब्रूयात्एकोममैकातस्ययम

१२

हं द्वेष्मीति पंचसु तद्व्याख्यायोस्मांद्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति नू पाद्वौ मम मेति द्वितीये प्रयाजे द्वे तस्य योस्मांद्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति
त्रयो मम मेति तृतीये प्रयाजे तिस्रस्तस्य योस्मांद्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति च चत्वारो मम मेति चतुर्थे प्रयाजे च तस्रस्तस्य योस्मांद्वेष्टि
यं च वयं द्विष्म इति॥ ॥ न तस्य किंचनेति पंचमो। पंचमे प्रयाजे पंच मम मेत्यस्यानंतरं न तस्य किंचन योस्मांद्वेष्टीति मंत्र
णानुमंत्रणं कुर्यात्। पंच मम मेति पंचमे प्रयाजे न तस्य किंचन योस्मांद्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति श्रुतत्वात्। एतच्चानुमं
त्रणं तस्मानंतरं हविः प्रक्षेपे वक्ष्ये कर्तव्यं। यागा ग्रमंत्रवर्णिकोभ्यः समिदादिदेवताभ्यः कार्ये। प्रथमे इदं समि
द्भ्यो न मम एको मम मेत्यादि। द्वितीये इदं तनूनपाते नराशंसाय वा। न मम द्वौ मम द्वे तस्येति तृतीये इदमिड्भ्यो न मम त्र
यो मम मेत्यादि। चतुर्थे इदं बर्हिषे न मम चत्वारो मम मेत्यादि। पंचमे इदमाज्यपेभ्यः सोमायाग्नये ग्नीषोमाभ्यामग्नीषोमा
भ्यां देवेभ्य आज्यपेभ्यो न मम पंच मम मेत्यादि। अमावास्यायां तु इदमग्नये ग्नीषोमाभ्यामिंद्राग्निभ्यां देवेभ्य इति संनयतः
अग्नये विष्णवे इंद्राग्निभ्यां देवेभ्य इत्यसंनयत इति॥ ॥ त्विषिमानपचितिमान्यशस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नाद इति च।
चकारः पूर्वोक्तानुमंत्रणैः सहसमुच्चयार्थः। यथासंख्यमित्यनुवर्त्तते। त्विषिमानसीत्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैर्यथा
संख्यं पंच प्रयाजाननुमंत्रयते। प्रथमेन प्रथमं। द्वितीयेन द्वितीयमेवमापंचमादिति यथासंख्यार्थः। प्रथमं
प्रयाजमनुमंत्रयते त्विषिमान्भूयासमित्यपचितिमान्भूयासमिति द्वितीयं यशस्वी भूयासमिति तृतीयं ब्रह्मवर्चसी भू

एम°
१२

यासमिति चतुर्थमन्नादो भूयासमिति पंचममिति श्रुतत्वात्। अत्र साकांक्षत्वाद्भूयासमिति प्रतिपदमध्याहारः। त्विषि
मान्भूयासमिति पंचममिति पंचममिति श्रुतत्वात्। सेयं सूत्रश्रुतोपपत्तिरेव। ब्राह्मणोक्तक्रमानामामन्त्राणा
मंत्राणामादिमात्रेण निर्देशो घटत एव। व्यवहितानामपि चानुमंत्रणानां पाठादेव क्रमः समुच्चयश्चाकरणात्ता
त्। पूर्वस्मादनुमंत्रणादिदं भिद्यते। पृथग्विधानात्। प्रयाजनेषावसानं द्वयोः प्रयोगः। अनेन यजमानके तु क्रत्वर्थ
त्वादनुमंत्रणमकरणं च करोति। तत्र एको मम मेत्यादावूहाभावः। आशीर्योगाभावात्। त्विषिमानित्यादौ तूहो भव
ति आशीर्योगात्। त्विषिमंतौ भूयास्वेति द्वियजमानके। त्विषिमंतो भूयास्मेति बहुयजमानके। एवं सर्वत्रैकेचि
त्तु एको मम मेत्यादिष्वपि एकश्चा च योरेको स्मान्कामित्येवमनेकयजमानकं यथायथामूहमिच्छंति। एक एव चानु
मंत्रणं करोति। अन्ये द्वे नैव सर्वैः प्रत्येकमनुमंत्रणं कार्यं तस्मिन्पक्षे त्विषिमान्भूयासमित्यत्रापि ऊहाभावः॥ ॥
आगंतृणां चतुर्थपंचमाभ्यां प्रत्यासन्नस्थानात्। चातुर्मास्येषु पशौ च प्रयाजप्रवृत्ते चतुर्थपंचमयोरंतराले आगंतवो द्वा
दश प्रयाजा इज्यंते। तत्रानुमंत्रणाद्दौ मा भूदित्यादि धर्मजातं प्रति संदेहः। आगंतृणां किं यस्य कस्य चित्प्रयाजस्य धर्मा
उत नियम इति। किं तावत्प्राप्तं प्रयाजत्वसामान्यस्याविशेषाद्यस्य कस्य चिदिति प्राप्त आह आगंतृणामिति। आ
गंतृणां प्रयाजानां चतुर्थपंचमाभ्यां प्रयाजाभ्यां सकाशाद्धर्मा भवंति। यत यत स्थानात्। के मादि संपर्थे॥ यतश्चतुर्थ

१२

पंचमयोः मध्ये आगंतवः पृथक्ते। अतस्तत्संनिधानाच्चतुर्थपंचमयोरेव धर्मा आगंतुषु भवंतीति। अतो धर्मापेक्षायां
संनिहितव्यतिक्रमे कारणं नास्ति॥ ॥प्रथमचतुर्भ्यां वा यथालिंगं। अथ वा यथालिंगं प्रथमचतुर्भ्यां प्रथमाच्चतुर्थ्या
आगंतूनां धर्मा भवंति। यथालिंगमिति योनेकदेवत्यस्तस्य प्रथमधर्माः। यस्त्वेकदेवत्यस्तस्य चतुर्थधर्मा इति।
तेन पंचमषष्ठाष्टमानां प्रथमस्य धर्माः। अनेकदेवत्यत्वात्। सप्तमनवमदशमानां चतुर्थस्य धर्माः तेषामे-
कदेवत्यत्वात्। लिंगमेवात्र धर्माणामुपस्थापकं। ननु द्वितीयस्यैकदेवतत्वेन तृतीयस्य बहुदेवतत्वेन लिं-
गस्याविशिष्टत्वात् द्वितीयतृतीयाभ्यां सकाशाद्धर्माणामुपस्थापकं। ननु आगंतुषु कुतो न भवंति। सत्यं। लिं-
गमविशिष्टं। परं तु प्रथमचतुर्थयोरन्यदपि कारणमस्ति। एककर्माध्यम्यामितरस्थानानंतर्यं। अथ सिद्धांतमाह॥ ॥
सर्वान्वोत्तमेनोपायित्वात्। अथ वा सर्वानागंतूनुत्तमेनोत्तमप्रयाजधर्मेण संबध्नीयात्। योऽजमेत। कुतः। उपा-
यित्वादागंतूनां। यतस्तत्पंचममुक्त्वा आगंतव उपयंति उपगच्छंति चतुर्थस्तस्य स्थान एव भवति। पंचमे पुनरननु-
ष्ठिते आगच्छंत आगंतवस्तस्य स्थाने भवंति। तत्स्थानाच्च तद्धर्मेणैतेषां प्राप्त्या। अतस्तत्स्थैगतमस्याभ्यामेनावि-
कृतिषु नवत्वे कारणं स्याच्च अप्रयाणां प्रयाजानां पूरणीया। यतः पंच प्रयाजान्यजतीतीयं पंचसंख्या प्रया-
जानामुत्पत्तिशिष्टा। न च प्रयाजान्यजतेत्येकादश प्रयाजान्यजतीतीयं वैकृती संख्या चोत्पन्नशिष्टा उत्पत्तिशिष्टाया

राम॰
१२

अपंचसंख्या प्रयाजानामुत्पत्त्या उत्पन्नशिष्टया नवैकादशसंख्यया बाधायोगाद्वैकृती संख्याभ्यासेनैव पूरणीया। तत्राभ्या-
सेन यद्यपवर्ज्येत्येन्यायात्पंचमस्यैवाभ्यासः प्राप्तो नियतः सर्वेषामभ्यासेन पुनस्तेन तत्स्थाने आगंतूनां यागाभावात्। तस्मात्पंच-
मस्यैवाप्यभ्यासस्तेन तद्धर्मा एवागंतुषु भवंतीति सिद्धांतः। अतस्त्वद्वाः प्रभृतीनां पंचमस्य स्थाने होमः पंचममन-
न्यत्वाघनुमंत्रणं अन्नादो भूयासमिति च सर्वेषां भवति। अभ्यासविनाशेव साभ्यासः पंचम आक्रांते आधर्य-
वंतु स्वाहेति। दाधारकोचार्यः। विनष्टस्यैकैकस्याप्राप्तिरिति पाद्विका॥ अनुयाजेषु सजः सुपजु। मिष्टपजुः सुज्वन्न-
बध्यासु चैवमेव द्रष्टव्यं प्रदश्यामो वेवद्रव्य मध्यत्यासनीयं। अत्र पद्य पिष्टानपयेत्र विशेषेणाक्रांतं अयतनं न पा-
तं यजतीति। परं तु शास्त्रांतरे विशेषः प्रपते। राजन्यात्रिवध्र्यश्वरसिष्ठवैदेयशुनकानां कराव कश्यपसंकृतीनां
नराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषामिति॥ एवं मानवसूत्रेपि। तत्राविशेषस्याविशेष विशेष यत्तमेव न्या-
य्यं। तेनैव व्यवस्था। ए राजन्यवसिष्ठादीनां नराशंस एव द्वितीयः प्रयाजः॥ अन्येषां तनूनपादेव। वसिष्ठादि-
कं गोत्रं येषां ते वसिष्ठादय इति केचिदाहुः। अन्ये तु वसिष्ठादिप्रवरवंतो वसिष्ठादय इति। ये तु काश्यपस्य गोत्रेः क-
श्यपप्रवरवंतस्तेषां वनिःसंदिग्धं नराशंस एव भवति॥ ॥एवमनुद्धाभिघारणाद्ध्रुवायामाहरिषत उपभृतश्च। पंच-
प्रयाजहोमानंतरं यजतिस्थानादेतस्य वेदेः पश्चादागत्यापरिश्यनुद्राकरणामृत्यातस्थानेव प्रयाजशेषेण ध्रुवा

पाउतिश्रौवस्याज्यस्य। हविषद्भ्याज्यस्थाल्याज्यस्य पुरोडाशापेक्षा यस्मात्तस्मेसुवमस्कुस्यस्याध्वर्युरभिघारणं करोति
उपयोगक्रमेण। सपजुह्वामाज्यं परिशिष्य मासीदेनयतु ॰ समस्याप्यपुंस्तेनैव यथापूर्वं हवीं॰ष्यभ्यघारयत्रिति
मकुर्यात तस्मादुक्तमेवमपानुमिहत्वा यथापूर्वं॰ हवीं॰ष्यभिघारयतिपुनरेवैनानि तदाधाय पयस्या तथामानि
करोतीतिश्रुतेः। अयं च हविः संस्कारो न प्रयाजशेषप्रतिपत्तिः॥ कुतः। श्रुतिवाक्ये हवींषीति द्वितीयया हविष
संस्कार्यत्वावगमात्। योषेवततीया श्रूयते। तेनैव यथापूर्वमिति। शाखान्तरेपि प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघार
यतीत्येवमेव श्रूयते। अतो हविःसंस्कार एव। पुनरेवैनानि तदाध्यापयस्या तथामानि करोतीति वाक्य
शेषाच्च। अतः संनिहितानि सर्वाणि हवींषि विशेषेणाभिघारणीयानि। शेषविनाशे चद्रव्यमात्रमुत्पाद्यतेना
भिघारणीयानि। प्रयाजशेषप्रतिपत्तिरेवेयमिति कर्काचार्याः। मीमांसकाश्च। आज्यभागाभ्यां चरन्त्याग्नेय
नसौम्येन। आज्यभागावित्यनयोः संज्ञा संव्यवहारार्था। ताभ्यामाज्यभागाभ्यां चरन्तीति तावत्तु तिष्ठतो तयोः। द्विदेवत्यौता
वाज्यभागावित्यनयोः संज्ञा संव्यवहाराकांक्षायामाहो। एकेनाग्नेयेन। अपरेण सौम्येन। अग्निर्देवता यस्य तदाग्नेया
असेहक्र। सोमो देवता यस्य तत्सौम्यं। सोमाय घृतं। आग्नेयं द्रव्यं यस्मिन्नाज्यभागे स आग्नेयः। एवं सौम्योपि॥ ॥चतुर
वत्तं॰ सवषट्कारास्तु एव वषट्कारास्वाहुतिषु चतुरवत्तं होतव्यं। तद्दै चतुरवत्तं भवतीदं वा अनुवाक्याथ याज्याथ वषट्कारोयस्मा

देवतायै चतुर्थीयस्यै देवतायै हविर्भवतीत्यादिना सवषट्काराहुतिषु चतुरवत्तमवगम्यात्॥ ॥आनिधायावदायावदायध्रुवा
मभिघारयत्याप्यायतामिति। स्रुचावनिधाय हस्तेध तयोरेवतयोर्जुह्वां कृवात् आज्यमवदाय आप्यायतामिति मंत्रेण
स्रुवाज्जीतो ध्रुवामाप्याययतिपदवत सूत्रयति आज्यभागावितिअन्वर्थसंज्ञयैवाज्यद्रव्यकत्वमवगन्तं। तत्राज्यं ध्रुवाया
एवावदेयं। आहवनीयं यजत योध्रुवायाइतिपरिभाषायामुक्तत्वात्। तेन प्रत्यवहानमनेन सूत्रेण ध्रुवायामाप्यापनं
विधीयते। तत्रावदायावदायेति वीप्साप्रतिस्रुवमाप्यायनविधानार्था। अन्यथा चतुरवदानान्ते सकृदाप्यायनं प्राप्नोति।
तच्च नोपपद्यते मूलक्षयात्। तत्पुरस्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजतीत्याज्यभागयोर्यजतिनातिष्टहोमावषट्कारप्रदा
नायाज्यापुरोनुवाक्यावत्तो यजतयइत्युक्तत्वाद्याज्यापुरोनुवाक्यावत्त्वां तौ चानुवाक्यायाज्याभ्यांवप्राषितरएवहोताएवतिसंप्रे
षितिभतोन्वाहत्याथयजतीति शाखायनोक्तेः। अतश्चानुवाक्यापाठनाथेमग्नयेनुब्रूहीत्येवं प्रैषस्तत्र्यः। अनुवाचनप्रे
षाययोर्देवतमुष्मा अनुब्रूहीतिपरिभाषितत्वात्। आश्रावणानन्तरं चाग्निं यजेत्येवं प्रैषः कार्यः। तदप्युक्तमाश्राव्या
प्रेषेच्चामुं यजेति। अनुवाक्याप्रैषश्चावदानात्प्रागेव स्थः वक्ष्यमाणघासे अवदानात्पूर्वमेवदर्शनात्। अथाध्वर्युरेवाहाग्नयेनु
ब्रूहीत्याग्नेयमाज्यभागं तावुभावेवचतुरवत्तनाज्यस्यावदायातिक्रामसमतिक्रम्याश्राव्याहाग्निं यजेतिताउभावेव वषट्कृतेजुहुतइ
ति। एवंसर्वयागेष्वपिज्ञेयं। अतश्च सर्वयागानामयं क्रमः। पूर्वमनुवाचनं। ततोवदानं ततोतिक्रम्याश्राव्य याज्यार्थः प्रैषइति

मत्तुवातिनेप्रभुयागे च अवदानोत्तरकालमनुवाचनं तद्वचनात् यथा पुरोडाशयागे वपायागे वा तद्वन्मंथे वारुणयागे सवनीयया
गे त्ववचनाग्रहानुवाचनं अवभृथस्विष्टकृद्यागे च पत्नीयुक्ताः पुरोडाशशेषमवदधतोनुवाचनं तदपि वचनादेव अत्र
मत्रपत्निमात्रे पूर्वस्मिन्नानुवाचनमिति अत्राहापस्तंबः आग्नेयः सौम्यश्चाज्यहविषावाज्यभागौ चतुर्गृहीतान्यां
जमदग्नीनां तु पंचवत्ता मध्यमात्स्यान्यो तामदग्न्यमाहं मंत्रपंचावत्तं कुर्वीत सर्वत्रापघन्नपुष्पा अनुब्रूहीति पुरोनुवा
क्यां संप्रेष्य स्ववद्दापावदाय स्रुक्स्रुवेण प्रस्तरबर्हिः समज्य जुहूपभृतावादाय दक्षिणातिक्रम्य आश्राव्य प्रत्याश्राविते मुप
जेति याज्यामिति तिष्ठावैत्रिकमिति मानवे वा आस्याक्रे स्पाभिघारयति ध्रुवां दक्षिणां पुरोडाशं पुनर्ध्रुवामुष्यां ध्रुवयाजायो
नरं पुरोडाशं सपदोहं प्रात देहिमुपमृतमर्ततः स्फवेणावद्यति चतुःपंचकृत्वो जामदग्न्यस्पष्ठन्यं चावहं त्त जामदग्न्य
मार्थं अकुर्वीतान्यभागोपजतीति अनुब्रूहीति सत्कानामप्याहरेद्धोता चाश्रावणात् अनुब्रूहीत्युक्तो ध्वर्युराश्रा
वणाद्या आश्रावणं यावत्तापव्याहरेत् एतस्मात्सैधादयेतं अतिरिक्तं किमपि न ब्रूयात् सोनुब्रूहीत्येवमुक्तो ध्वर्युन्नीय
आहरेन्नीएवहोतायव्याहरेदिति स्कन्नत्वात् आश्राविते यजेदाप्रत्याश्रावणात् आश्राविते सत्यग्नीत्रापव्याह
रेदाप्रत्याश्रावणात्प्रत्याश्रावणात्परावृत् अस्तु श्रौषडित्येतस्मात्दन्यत्किमपि न वदेदित्यर्थः सोग्नीत्रायमाहुरेदाप्र
त्याश्रावणादिति स्मृतेः अस्तु श्रौषडित्यस्य प्रत्याश्रावणसंज्ञा प्रत्याश्रावणापस्यग्नीदिति वचनात् प्रत्याश्राविते ध्वर्युराहो

तृप्रैषात् आग्नीध्र अस्तु श्रौषडित्येवं प्रत्याश्राविते सत्यध्वर्युर्होतृप्रैषामापव्याहरेत् यजेत्यर्थं होतृप्रैषस्तद्यति
रिक्तं किमपि नव्याहरेदित्यर्थः सोध्वर्युर्नापव्याहरेद्यजेति वक्तारितिश्रुते वक्तोवदमाहित्यर्थः होतावषट्कारात्
यजेतिप्रैषश्रवणानंतरं होता आवषट्कारान्नापव्याहरेत् याज्यावषट्कारव्यतिरिक्तं किमपि न वदेदित्यर्थः सहोता
नापव्याहरेदावषट्कारात् तारादिति स्कन्नत्वात् अत्राहापस्तंबः अन्नपव्याहरन्तः प्रचरेयुः आश्रावयिष्यन्नान्यदाश्राव
णाद्ब्रूयादाश्राविते नान्यदाग्नीध्रः प्रत्याश्रावणात् प्रत्याश्राविते नान्यद्ध्वर्युर्यजेति वचनाद्यजेत्युक्ते होता नान्य
द्वषट्काराद्यस्यद्ब्रूयात्पुनरेवाश्रावयेद्याद्वीजयेदिति प्रसंगादाह सोमेष्वग्रहं गृहीत्वोपाकरणात् सोमेसोमया
गे ज्योतिष्टोमे ध्वर्युर्ग्रहं गृहीत्वा आ तत्स्तरणात्पूर्वं ग्रहमुपस्थाप्य प्रस्तोत्रा उपाकरणान्नापव्याहरेत् उपावर्त्तेध्वमित्य
यं स्तोत्रप्रैष उपाकरणशब्देनोच्यते तस्मादतिरिक्तं किमपि न व्याहरेदित्यर्थः इति नुहविर्यज्ञेऽध्वसोम्येऽध्वरे सवेग्रहं
गृहीत्वाध्वर्युर्नापव्याहरेदोपाकरणादुपावर्त्तध्वमित्येवाध्वर्युरुद्गात्रॄन्प्रत्युपावर्त्तध्वमिति संप्रपद्यतीति उपाकृत्स उद्गातार
आ होतृप्रैषात् ॥ उपाकृते ध्वर्युणा उपावर्त्तध्वमित्येवं स्तोत्रेपाकरणे कृते उद्गातारो नापव्याहरेयुः स्तोत्रव्यतिरिक्तं
कमपि नोच्चारयेयुः आहोतृप्रैषात् एषत्य पंप्रस्तोतश्चक्कर्की होतृप्रैषः। तत्पर्यंतमित्यर्थः। प्रस्तोता हि सर्वेषु स्तोत्रेषु
उत्तमापाहवः प्रस्तावादनंतरं शास्त्रकर्त्तारिप्रैष्यति एषोत्तमेति। तउद्गातारोनापव्याहरेयुरोत्तमायाएषोत्तमेत्येवाद्वा

१६ तारोवेयन्नः संप्रयच्छंतीति। होतावषट्कारात्। होताअत्रवषट्काराणामनापव्याहरेत। शब्दांतरितैः किमपि नव्याहरेदित्यर्थः
। स होता नापव्याहरेदावषट्कारादिति श्रुतेः। होमस्य ग्रहणात् अन्येषामपि शब्दकर्तृणामुपलक्षणार्थं। तेन प्रशास्त्रा
द्यपोपि एषोन्नमेति प्रैषं कृत्वा नापव्याहरेयुरावषट्कारात्। आग्नेयमुत्तरस्य पूर्वार्द्धे आग्नेयमाज्यभागमाहवनी
यस्योत्तरपूर्वार्द्धदेशे न भागं जुहोति। उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे हि आग्नेयमाज्यभागं जुहोतीति श्रुतेः। दक्षिणपूर्वार्द्धे
सौम्यं। सौम्यं देवमद्देवमाज्यभागं। दक्षिणपूर्वार्द्धे आहवनीयस्याग्नेयभागं जुहोति। दक्षिणार्द्धपूर्वार्द्धे सौम्यमा
ज्यभागमिति श्रुतेः। समिद्धतमेवा। अथवा भावयाज्यभागौ समिद्धतमे। तिशयेन समिद्धे दीप्ते ज्वालाहवनीयप्रदेशे जु
हुयात्। यत्रो एवसमिद्धतमं मन्येत तदाहुती जुहुयादिति श्रुतेः। सम्यगिद्धो दीप्तः समिद्धः। अतिशयेन समिद्धः स
मिद्धतम इति। हविर्भ्यां चात्ततीति शेषः। चकारेण समिद्धतमदेशेन नु कृष्यते। हविर्भ्यां च समिद्धतम एव अद्विप्र
देशे प्रचरेति। यत्रा एवसमिद्धतमं मन्येत तदाहुती जुहुयात्। समिद्धहोमेन त्वेव समृद्धा आहुतय इति श्रुतेः। पुरोडाशा
वंतरेणाग्नीषोमावुपांशु आज्यस्य। पुरोडाशावंतरेण पुरोडाशसाध्ययोर्यागयोरंतराले मध्ये आज्यस्य द्रव्यस्योपां
श्वग्नीषोमौ यजति। अंतरेण युक्तं निपातो मध्यार्थः। तद्योगे च। अंतरांतरेण युक्ते इत्यनेन पुरोडाशावित्युपपदवि एम०
विभक्तिर्द्वितीया। ततश्चायं क्रमः। पूर्वभागे नयमाज्यभावो ध्रुवायाः स्रुवेणाज्यं गृहीत्वोपस्तीर्णः। आज्यस्थाल्याः स १६

काशात् ध्रुवाया अभिघारणं। ततः पुरोडाशमध्यादंगुष्ठपर्वमात्रंतिरश्चानमवदानं यावद्यं। द्वितीयं स्रुवोद्धीनं। पंचाव
त्तिनस्तृतीयं पश्चार्द्धात्। ततो ध्रौवेणोपस्थमभिघारः। पुनर्ध्रुवाया आप्यायनं। आज्यस्थाल्या आज्येनावदानस्य हविषो
वदीनयोः प्रत्यभिघारः। अतिक्रम्याश्राव्याग्नियजेन्विका वषट्कृते सह वाक्यकार्मेन होमः। तत आज्यभागव
क्षवात ध्रुवांनु पंचवत्तोचो वा अवदायो पांशु याजः। अंततः आग्नेययागवद्वितीयेन पुरोडाशेनाग्नीषोमीययागस्तत
: स्विष्टकृदिति। त्वराद्रापस्तंबः। स्रुचावाहत्ते न निदध्यात् स्विष्टकृत आज्यभागावंतरेणाहुती जुहोतिप्र
त्याक्रम्य जुहूमुपस्तीर्य मेरैरित्याग्नेयस्य पुरोडाशस्य मध्यादंगुष्ठपर्वमात्रमवदानं तिरश्चीनमवद्यति स्रुवोद्धी
द्वितीयमनूचीनं चतुरवत्तिनः। पश्चार्द्धात् तृतीयं पंचावत्तिनः। ऽहं भिंदन्मांसमहृदि ताभ्यामंगुलीभ्यामंगुष्ठेन च पुरो
डाशस्यावद्यति स्रुवेणाज्यमाप्यायोरिति तथास्त्रवदाम्यान्यामिघार्यपिहविः प्रत्यभिघार्याग्नयेनुब्रूहीत्यभिपते
तिसंप्रैषाविति तथापवदावोताविलेलापंज्जीवाग्निस्याहुतीं जुहोति आज्यस्य विरूपांशुयाजः पौर्णमास्यामेवभव
तिवैष्णवाग्नीषोमीयः प्राजापत्यो वा प्रधानमेवेयोपांशु विष्णुं बुभूषन्यजत्यानीषोमौ भ्रातृव्यवानाग्रयेपङ्क्तौरे हवि
र्भिर्यथादेवतं प्रचरति स्म अवदापदोहाभ्यां इत्रोस्थायपंच तस्या घसेतच्चाविपरीतं सर्वाणि त्रवाणि स्रुक्सु स्रुवेण जुहो
तीति मानवेच उपस्तीर्य दक्षिणस्य मध्यात् संहताभ्यामंगुलीभ्यामंगुष्ठेन चांगुष्ठपर्वमात्राण्यवदानान्यवद्यतिम

ध्यास्त्वोर्द्धो द्वितीयं पश्चार्द्धो वृतीयं यदि पश्चावदानः स्यात्तत्तमभिघार्य पुरोडाशं मध्यमभिघार्य प्रतिअग्नये नुब्रूहीत्यनु
वाच्य यान्या श्राव्याग्निं यजेति प्रेष्य ज्यंतशुद्धभागा वाहुती गोगुदीचीर्याप्यातपति प्रोवस्यावद्यो पांशुयाजाद्यग्नीषो
मीयं पौर्णमास्यां विष्णवममावास्यायामुपांशुपा ः भुदेवजे निर्दिशत्य मुत्तरस्यार्द्धीमद्यथोद्दिष्टं प्रचरति हंन्नपन्न
उपसीयेयथावदानं तत्समवद्यतिपुरोडाशस्य दोहयोर्म्वेन्द्राया नुब्रूहीत्यनुवाचयति मर्हेन्द्रायेति वा सांनाय्यस्य पुरो
डाशानां याज्ये नजुहुयाद्वा एतां प्रश्नस्त्र वरोश्मारव्यातंम वरंज्ञामिति ।। विष्णुर्वोमावास्यायां होत्राम्नानात् अमा
वास्यायां विष्णुर्वो उपांशुयाजस्याज्यया जस्य देवता भवति अग्नीषोमौ वेति कुतः होत्राम्नानात् एवं हि होत्रे आम्ना
यते वैष्णवम्प्रे दिर्हवषट्कृते विष्णवा स्थितिया ज्यापुरोनुवाक्येइति अथ त्रितीयं विकल्पः हेतया तोग्नीषोमौ अ
संनयतो विष्णुरिति होत्रबोधेव तथा दर्शापस्तंबः अमावास्यायां पुरोग्नीषोमीय यांशुयाजो वैष्णवो वाग्नीषो
मीय एव पुरोडाशः यौर्णमास्यां शिषिर्णिं हाग्नेया सन्नय वोद्धितीया माबास्यायामैंद्रं सांनाय्यं संनयतो माहेंद्रं वा
वैष्णवं तत्सम संनयन्नुयांशुयाजमिति असंनायां समनुवर्तते तु शब्दो व्यवच्छिन्नत विकल्पार्थः तेनामावास्यायां सान्नाय्यपाजि
नोग्नीषोमाविज्येति असान्नाय्य याजिनो विष्णुरिति आम्ब्रायनो यत्रावाहने अग्नआवहेति तु प्रथमदेवतामग्नि
सोममित्याज्यभागाद्ग्नीमग्नीषोमाविति पौर्णमास्यामाग्नीषोमयोः स्थाने इंद्राग्नी अमावास्यायामसंनयतः इंद्रम

हेंद्रं वा संनयतोन्तरेणाद्विषो विष्णुमुपांश्वेतरेणापि णाग्नीषोमीयं पौर्णमास्यौर्वै वममावास्यायामैकै नैकैकं वनेतित
या उपांशुयाजधर्माः शांखायनेनोक्ताः गणावोपेयज्ञामहोत्र वषट्कारः एषैषा प्रैषा ध्यो के रूपां शुहविः षु देवतानाम
धेयं वोपांशिति तपटुपांशु उपांशुकुर्वत्येके नैक इति श्रुतेरुपांशुयाजस्यविकल्पः अतएवाश्वलायनेनोक्तं नैकेकं
वमन्ति शांखायन ब्राह्मणे चाविशेषः अथयदमावास्यायामिंद्राग्नीयजतिप्रतिष्ठे वा इंद्राग्नी प्रतिष्ठित्या एवा सं
नयंनमावास्यायामिंद्रं यजतिन्तमोतिवोमावास्यान्ह्यत्र चंद्रोनद्रश्यते अथयदसंनयत् पुरोडाशं तरेणोयां
श्वाशुस्य यजत्यसन्नमिताया अथयदसंनयंग्नोनाश्ययां तरेणोपांश्वाज्यस्य यजतितस्यात्तु ब्राह्मणामिति मान
वेच धौवस्यावद्योपांशुयाजमग्नीषोमीयं पौर्णमास्यां वैष्णवममावास्यामिति अतोमावास्यायामप्युपांशुया
जो भवति पावद्गविरुतरार्द्धात्स्विष्टकृतः पवद्दविरिति यावंतिहवींषि भवंति तेषां हवीषामुत्तरार्द्धादुत्तरस्मात्प्रदे
शात्स्विष्टकृतः स्विष्टकृद्भागाथमवद्यति तस्मात्प्रत्येक स्वदेवताये हविर्गृह्णीते सर्वेभ्यो स्विष्टकृदवत्तं भवत्विति
श्रुतेः सकृत्सर्वेषामेवहविषामभ्यर्थेः सकृत्सकृदवद्यतीति विकृतावत्तदाच्च तत्र जमदग्नीनां द्वेअवदाने
इतरेषामेकमिति पक्षमस्तवायं स्विष्टकृतद्रुतिपरिभाषितत्वात् स्विष्टकृतोवदानमेकं प्रत्यवायं प्रधानयागा
वदानसंख्यातएकेनमन्तं भवतितेन सप्तप्रधानयागेष्वग्नीषोमवदानानिततस्विष्टकृतिद्वे यस्य प्रधानस्य यागे

१८ द्वेऽवदाने तस्यात्रैकमिति अभिघारणं चोपरिष्टाद्विर्भवति द्विर्भागाभिघारणमित्युक्तत्वात् अत्र सर्वेषां हविषामुत्तरार्द्धे
स्ववदापस्यहैवैकं प्रदानेकमेवं नद्य व्याभिदेशुणं यागादिशाभ्यामुतिसत्वात् द्व्यस्यपुरोडाशाम्नाय्यादेर्भेदेपिद्ववत्तं
यांसमानापामवदानं प्रदानानां तंत्रं भवति किंतु सर्वेषां सहैवैकशवदायस्कृदेवयोगानुष्ठेपदस्यस्यसूत्रस्यार्थः
प्रतिपदार्थकमेवैतत् हविषामुत्तरार्द्धैः प्रतियाघतेपागम्भेक्रियत इति अतएवभाष्यकृतोक्तेपि स्विष्टकृद्यागो भवति
ततएवहोमः ततइत्यग्नेरुत्तरार्द्धेएव स्विष्टकृदवदानानां होमो भवति सर्वाननुत्तरार्द्धादवद्यत्युत्तरार्द्धे जुहोतीति श्रुतेः शे
षास्विष्टकृदाने प्राप्तेआह नाज्यशेषात् ध्रौवादाज्यस्विष्टकृतानावद्यति अतः अशेषात् नह्येतद्ध्रुवायां स्युयाज
स्पशेषः सर्वार्थत्वात् तथाहि यस्यपात्राभिघारस्य नाज्यपजनस्युवायां गृह्णातीति अपरा व्याख्या आज्यास्वि
ष्टकृतो नावद्येयं कुतः अशेषात् नह्याज्यं शेषरूपमस्ति शेषस्य हि कृतार्थस्य प्रतिपत्त्यपेक्षस्यापि हितस्य प्रतिप
त्त्यर्थो निःशेषाकार्यामिति न चाज्यमेवंविधं विधमस्तिनह्युपांशुयाजार्थमत्यर्थं एष कृमकस्वितमस्तियस्य
शेषो भवतिः अतः साधारणादेव ध्रौवादाज्यचनेनोपांशुयाजार्थं गृह्यते यत्तावत् ध्रुवायामुपांशुयाजार्थं गृहीत
वशिष्टमाज्यं ततस्याहारणस्याभिघारणाद्युपयोगोस्यकृतार्थेन प्रतियत्स्वहैः सर्वानेच्चनेनिःशेषेणाभिघारय राम० १८
जुहूयतइतिनततः शेषकार्यं यत्तुजुह्वां चतुर्गृहीतं तन्निःशेषंकृतमिति शेषाभावोदवत्तसंबंधिकार्यस्याभावः अस्मास्तं

संसृष्टामाहुतिभिः स्विष्टकृदाहुतिं जुहुयादिति शेषः स्विष्टकृदाहुतिमितराभिराज्यभागप्रधानाहुतिभिः सहासंसृष्टामसं
सृष्टां जुहुयात् समानत्र अभ्यर्द्धे द्रवत्तराभ्य आहुतिभ्यो जुहोतीति श्रुतेः अभ्यर्द्धः पृथगर्थः संसृष्टदृत्यर्थः अत्राहापस्तंबः जुह्वामु
पस्तीर्य सर्वेषां हविषामुत्तरार्द्धात्सकृत्सकृत्स्विष्टकृतेवद्यतिद्विः पंचावत्तिनोद्वैवत्तःसौविष्टकृतेऽवचतुर्द्धाकरणेकाना
मुत्तरमुत्तरं ज्यायो द्विरभिघार्य हविः प्रत्यभिघारयत्याग्नये स्विष्टकृतेवद्यतिद्विः पंचावत्तिनो द्वैवत्तं सौविष्टकृतं
इचतुर्द्धाकरणेकानामुत्तरमुत्तरं ज्यायो द्विरभिघार्य न हविः प्रत्यभिघारयत्याग्नये स्विष्टकृतेनुब्रूह्यग्निं स्विष्टकृतं
यजेति संप्रेष्योत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे जुहोति असंसक्ताभितराभिराहुतिभिरिति एवमग्न्याधानेपि ३ निध्मयसंचरमभ्यु
क्ष्य प्राशित्रमवद्यति यवमात्रं पिप्पलमात्रं वा स्विष्टकृद्धोमानंतरमपरस्य प्रपलत्वौ निधमपस्थाने प्राशपि ज्या ततः
संचरं होमार्थमगमनागमने मार्गमग्रिरभ्युक्ष्य प्राशित्रहरणे प्राशित्रमध्वर्युर्द्विरवद्यति तच्च पुरोडाशस्य मध्यादव
मात्रं यवप्रमाणं पिप्पलमात्रं वा विपि प्पलप्रमात्राणं वावद्यति परिधीनपरेणासंचरो होष्यत इत्यपसंचरः तस्याभ्यु
क्षणमनुयाजार्थे यतः स्विष्टकृतं परमनेन संचरेयणमनुयाजार्थमेव अतः करिष्यमाणप्रयोजनत्वादनुयाजा
र्थे तेनैव युक्तं अतोनुयाजाभावे आतिथ्यापशस्सपत्न्यामग्नेमेधीयाहोमसंचराभ्युक्षणं न भवति पशौ च अंगास्विष्ट
कृद्यागानंतरं संचराभ्युक्षणं सुसापांचरती यस्मिंवनसंबंधि सवनीयपुरोडाशस्विष्टकृदनंतरं संचराभ्युक्षणं प्राशित्र

१९ ब्रह्मणो भागस्तं द्विरवद्यति सकृदाज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयतीति श्रुतेः अन्यतरात्रं
आसे तस्य पूर्वोक्तस्य प्राशित्रस्यान्यतरत आज्यं भवति उपस्तृणाति वा अभिघारयति वेति स प्राशित्रमवद्यती
ति प्राशित्रं प्रकृत्यान्यातरत आज्यं कुर्यादधस्तादुपरिष्टाद्वेति श्रुतेः उभयतो वा अथवा प्राशित्रावदाने उभ
यत आज्यं च अवद्यति उभयतिसुपस्तारेभिघारेच एवमपि श्रुतत्वात् सकृदाज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोवदायाथोप
रिष्टादाज्यस्याभिघारयतीति आग्नेयात् आग्नेयात्पुरोडाशात् प्राशित्रमवद्यति आग्नेयान्नसार्कं विभूल्पदे
शकलेवं अवद्यति यवमात्रं पिप्पलमात्रं वेति श्रुतत्वात् भागाश्च भागांश्च पश्चत्त ब्रह्मभाग यजमानभागाग्ना
नियादेवावद्येत् न्याय एवायं अविशेषेण प्राशित्रभागानामवदानञ्च वदानानुवृत्त्या दाग्नेयाद्भागाश्चेत्युक्तं
प्राशित्रेणासमानवर्त्तयन्नवाद्भागानामत्र कीर्तनमात्रं भागानामवदानक्रममुपरिष्टाद्वक्ष्यति अपंचवर्त्तप
त्तः प्राशित्रभागानां पदाग्नेयादवदानविधानं सिद्धं तस्तप्रेमविष्यसु भौगाविशेषादिति स्थितं तावदस्म
समादाममेवाधिकरणं अंतरा अन्यत्कर्मोच्यते एवं कुतः एवं कुतः एतत्सर्वं पक्षस्य चतुर्द्धीकरणासिद्धं तस्य चस
मानं न्यायप्राप्तत्वादिति अध्वर्युः संचरेण प्रब्रह्मणो मह्याय पूर्वेणोत्करेणानुपस्थपेरुं पंवावर्त्तादक्षिणतो मध्याद्वया दश०
वद्धविः स्विष्टकृद्वदात्तं प्राशित्रं पूर्वमवर्त्ततरध्वर्युः संचरेणापरिधीनपरेण ब्रह्मणो मदायहरमर्प्य एकेशाखिनःआ १९

हवनीयं पूर्वेणाग्निमिति प्राशित्रं ब्रह्मणे समर्पयंति ततः प्राशित्रसमर्पणानंतरमध्वर्युरपरुपस्तृणयंवावर्त्ताग्निडामव
द्यति कथं योवद्द्विर्दक्षिणतो मध्याद्वयावंतिह वीषिभवंति तेषां सर्वेषां प्रथमं दक्षिणतो दक्षिणस्मात्प्रदेशात् मध्या
च्च सर्वेहविषांमध्यप्रदेशाच्चेडामवद्यति तत्रापि स्विष्टकृद्वंति सकृदुपस्तृणाति द्विरभिघारयतीति उक्तं हि स्विष्टकृ
दिति द्विरभिघारणमिति इडावदानस्य हविःशेषमनिषत्ति त्वाद्यावद्धविरिस्युक्तं मानवेनिस्यर्थः अपात्रीतस्या
मुपस्तीर्य द्विर्हविरवद्यति ह्विर्वी योपारैवतेभ्यो दक्षिणस्यास्यमध्यस्थानवद्यति दक्षिणाद्यद्दक्षिणाद्वोर्द्ध्वदायह वाद्वोधजे
मानभागमिति दक्षिणतो मध्याच्चावद्यति स्विष्टकृद्वदुपस्पर्शिसेते वैनेवधर्मावर्त्तते सिद्धि यस्यवावर्त्तग्रहणं तत्पत्नी
संयाजे अयामपि पंचावर्त्तता यथास्यादित्येवमर्थं अन्यथा तत्राज्यस्य पुरोडाशश्रास्थानीयत्वेन तद्वदानुपस्यद्दिरव
दानमेव प्राप्नोति अपपस्यच्चयेति प्राशित्रस्य हरियत्राडुक्तं यदेवात्रा विद्धं यत्तस्य पद्दिपंते देवैतानि सिमीते यापर
पस्पृशतीति श्रुतेः आविद्धं शल्यं इडेति च संज्ञा मारधती त्यादेर्व्यवहारार्थी यजमानभागं पूर्वोद्धृतो दीर्घम
शीर्ष्णपुरस्ताद्ध्रुवायाः करोति इडावदानानंतरं भागावदानावसरः ततोध्वर्युरग्नीधः षडवत्तमवद्यति तत्र एक
स्मिन्नावरणे पात्रे नुभयत्रस्वातवातिर भयत्रोपस्तीर्यकैकमवदानमवदायोपरिष्टादभिघार्याग्नीध्रे षडवत्तं संपादनी
यं ततः पुरोडाशस्यानियतप्रदेशाद्ब्रह्मभागमवद्यति ततः पुरोडाशस्य पूर्वार्द्धात्पूर्वस्मात्प्रदेशाद्दीर्घं यजमानभा

२० गंप्राशित्रीयेपुरोडाशस्यमध्यतःध्रुवायाः पुरस्ताद्धविषि करोतिनिदधाति समयाचारोपेतांपूर्ववोर्द्धपुरोडाशस्यप्राशित्रीयेपुरस्ता
द्धवार्यंनिदधातीतितिश्रुतेः ॥ आपस्तंबः आग्नीध्रे षडवत्तं संपादयति सकृदुपस्तीर्य द्विरादधान्युपरनीयेद्विरभिघा
रयत्यपिवाद्विरुपस्तृणातिद्विरादधातिद्विरभिघारयतीति मानवे ष्टषडवत्तमारोपेष्टाग्नीध्रायावद्यतीति यारोपोरेवदा
नसुक्तं कात्यायने आग्नीध्रः यारोपारूपस्तीर्यप्रस्तरेआधायेति आपस्तंबः पूर्वार्द्धाच्च यजमानभागमसुविभि
श्रीर्धतमाज्येनसंस्पृश्य ध्रुवायानुयोदक्तीति नैमित्तिकेसूत्रे अथदक्षिणायैवपुरोडाशस्यपूर्वार्द्धादंगुलंवाज्येन
सुहृत्तंसंस तप्योग्रेण ध्रुवांयजमानभागंनिदधातीति ॥ इडा ॥ होत्रेमदायाविसृज्य जनन्दक्षिणातिक्रामति ॥ पूर्वमा
नभागस्य ध्रुवायाः पुरस्तान्निधानानंतरंतामवत्तां मिडां होत्रे प्रदाय यद्ययमर्थाध्वर्युरविसृजन् तामिडांहस्तेनावि
मुंचनदक्षिणातिक्रामतिहोतारंदक्षिणेनातिक्रम्यप्रदक्षिणंपरावृत्योत्तरपार्श्वेनहोतुः पुरस्तात्प्राङ्मुखोपविश
तिप्रत्यङ्मुखः ॥ आपस्तंबः ॥ अभिघार्येडामप्रत्यवदक्षिणातआसीनःस्नुवेणहोतुरंगुलिपर्वणी अनक्तीति
मानवे । इडामभिघार्यप्रत्यङासीनोहोत्रेप्रयच्छत्यंतरेणहोतारमिडांचाध्वर्युःदक्षिणातिक्रामतिपरिक्रम्यहृत्वा
तिहोतानतुसृज्य नहोतुरंगुलीपर्वणी अनक्तांतामग्रेथवाध्यामिति ॥ ॥ इडांप्रतिगृह्यहोतुरंगुलिपर्वणी अनक्ति एम॰
। ततोऽध्वर्युहोतुःपुरस्तात्प्रत्यङ्मुखउपविश्यहोत्रासमर्पितामिडांप्रतिगृह्यादायेडाच्छिन्नेनाज्येनहोतुरंगुलिपर्वणी आ २०

नक्तिउत्तमंमध्यमंच ॥ पर्वद्वाद्यः संधिशाखे ॥ कोऽउदाचीवातैत्तिरीये अथर्वं संच्युमसंचमसं चेयहवनंपात्वतितमंतवे
शिनिधायतस्मिन्नुपस्तीर्यदक्षिणस्यपुरोडाशस्य दक्षिणार्द्धादंगुष्ठमात्रंद्यावदधातीति ॥ प्रस्तुतायामेवेडायांप्रस्तरेडांम
तिगृह्यैतिपुनरिडाग्रहणं इडापात्रस्यसरकाणांसर्वेषांजुहूलेपयाप्त्याशेषसमर्थैः प्रकृतत्वश्रुतेनतथादर्शनात् ।
॥ ॥ होतुरिहनिर्लेपतिनइडांतोयपोर्निर्लेपत्वइतिप्रकृत्यस्यएतद्वैमनुरिस्यसौनेएतदेवैनांप्रापयतेपरो
क्षयोर्निर्लिप्तत्वइति ॥ ॥ शांखायनोपि ॥ ॥ अथयत्प्रादेशिन्याभिडापात्रःस्रुवेणानक्तिउत्तमेचपर्वणामध्यमेच
ति ॥ अचांतरेडामादधातिपूर्ववत् । ततोहोतुःपाणौस्रुवेणवदांतरेडामादधाति अवद्यति । तांचेडापात्रेवा ॥ कुतः
। अथहोतुःपाणौसमवद्यतिसमवत्तामेवसतींनरेडानापस्यपक्षं होतरिप्रपत्नीति श्रुतत्वात् । पूर्ववदिति पंक्त्या
। पुरोडाशावदानादेवपंचावत्तत्वं ॥ नह्याज्यंसंस्पृश्यउपस्तरणाद्विवेकेनगृह्णीनुंशक्यत इतिकर्कः ॥ अत्राहापस्तंबः ।
। उपस्तीर्योदानायपुरस्तात्प्रत्यञ्चसीनइडापात्रहोतुर्हस्तेतंश्रकृतइतिवांतरेडामवद्यत्यध्वर्युः प्रथममवदानमादधाति
स्वयंहोतोत्तरमेतद्वाविपरीतंलेपाद्युपस्तरणाभिघारणेमवत्तोद्विरभिघारयेत्यंचापत्तिनरग ह्रूयमानामन्वा
रभेतेध्वर्युश्चयजमानश्चेति ॥ तैत्तिरीये ॥ ॥ चतुरवांतरेडामवद्यन्नुपस्तृणानिद्विरादधात्यभिघारयतीति ॥ का०
केच ॥ द्विर्द्विरिडामवदायद्विरभिघार्यहोतुःस्नुवेणांगुलिपर्वणी अनक्तिपूर्वेमध्येथापर्वंतस्यपाणाविडालेपादि

२१ रुपस्तीर्यतेनप्रमन्यस्नक्रुरवदायहविरभिघार्यहोत्रेइडामादधात्सुपहूतामिडामादधात्सुपहूतामिडामन्वारभ्येति।ले
पादुपस्तीर्यलेपादभिघारयतीतिमानवे।इडांच।होतुःपाणावधांतरेडावदानानंतरंइडांचहोतुर्हस्तेआदधाति।
अर्थपति।सर्वेन्वारभंते।उपहूयमानाइडांइडाभ्रहृत्वायंपुरोडाशाद्दिद्वयंयस्माआमवत्तं।तत्रसर्वेऋत्विग्यजमानाः
अन्वारभंते।आपस्तंबादिसूत्रेपुरुडायाएवान्वारंभस्यदर्शनाद्दिडायाएवान्वारंभः।तस्माएवमकृतत्वादिति।।
इडोपहूतेस्रुच्यमानआग्नेयंबर्हिषदंकरोतिब्रह्मपिन्वस्वायुर्मेधुक्ष्वप्रजांमेधुक्ष्वपशून्मेधुक्ष्वब्रह्ममेधुक्ष्वक्षत्रं
मेधुक्ष्वविशोमेधुक्ष्वपोस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मस्तस्यप्रजुग्धापशुभिरध्यायस्वेतितंचतुर्द्धाकृत्वातमाग्नेयंपुरोडाशंच
तुर्द्धाकृत्वात्रब्रह्मपिन्वस्वेतिमंत्रेणबर्हिषदंकरोतिचतुर्द्धाकृतंसतंमंत्रांतेबर्हिषिप्रक्षिपतीत्यर्थः।अथयत्रप्रतिप
द्यतेतच्चतुर्द्धापुरोडाशंकृत्वाबर्हिषदंकरोतितदत्रपितृणांभाजनेनचतस्रोवाअवांतरदिशोवांतरदिशोवैपितरस्त
स्माच्चतुर्द्धापुरोडाशंकृत्वाबर्हिषदंकरोतीतिश्रुतेः।बर्हिषिसीदतीतिबर्हिषदं।यथाबर्हिषद्भवतितथाकरोतिबर्हि
षिसादयतीत्यर्थः।तदत्रदर्शपूर्णमासयोःपितृणांभाजनेनहेतुनाक्रिया।तइतिचेन्नः।पितृणांसंविभागार्थइत्यर्थ
ः।किंतर्हिचतुःसंख्यासामान्याद्बर्हिःसंबंधाच्चान्वाभक्तिमात्रमेतत्।तदाहवत्सोवाशतिअवांतरदिशोवैपितरइति दम०
तासुहिपितृयज्ञेतेभ्योदीयते।अतोत्रापिचतुर्द्धाकृतस्यचत्वारोभागाअवांतरदिक्षुबर्हिषिनिधीयंतेइतिगम्यते।आग्नेयंच २१

तुर्द्धाकरोतीतिशाखांतरेश्रवणात्।आग्नेयस्यैवचतुर्द्धाकरणं।नाग्नीषोमीयस्य।। ।।बर्हिष्ठक्लिग्भ्यआदिशति।तांश्चतुरः
पुरोडाशखंडान्बर्हिष्यवस्थितानेवयजमानऋत्विग्भ्यआदिशति।इदंब्रह्मणइदंहोतुरिदमध्वर्योरिदमग्नीधइत्य
वस्थानितत्संबंधेनप्रकाशयतीत्यर्थः।एतच्चाग्नेयकोणस्थादारभ्यप्रदक्षिणं।कुतः।अथोआपिसमीचएवपरिशितिवे
देतंत्वेवोत्तरंपरिलिखेयएषपूर्वयोरुत्तरोभवतीत्युपलेखेष्ववांतरदिक्षुवर्त्तमानेषुप्रदक्षिणपरिलेखपक्षेअस्य
क्रमस्यदर्शनात्।उत्तरपूर्वेतंत्यमितिसूत्राच्च।अत्राहापस्तंबः।आग्नेयंपुरोडाशंचतुर्द्धाकृत्वाबर्हिषदंकरोतिबर्हि
षदंवाकृत्वाचतुर्द्धाकरोतितंयजमानोआदिशतीदंब्रह्मणइदंहोतुरिदमध्वर्योरिदमग्नीधइति।सत्रेषुआदेशाभावा
च्चतुर्द्धाकरणाभावइतिकर्कः।अथप्राशित्रंभागांश्चाग्नेयावद्यतीसेवंपूर्वपक्षेक्षिप्तेनादुत्तरमुच्यते।। ।।उभौवाऽवि
शेषात्।वाशब्दःपूर्वपक्षनिरासार्थः।उभावपिपुरोडाशौप्राशित्रावदानेनभागावदानेनचप्रतियाद्यौ।कुतः।अवि
शेषात्।अविशेषेणहविर्मात्रात्प्राशित्रंभागांश्चअर्पयतेयतः।तथाहियस्मात्प्राशित्रमवद्यतीतिप्राशित्रंप्रकृत्यसत्रा
ज्यस्योपस्तीर्यद्विर्हविषोवदायेतिहविर्मात्रात्प्राशित्रावदानंश्रुतेः।अतःपुरोडाशद्वयस्याप्यासन्नाप्यादेरुविमोत्रा
दवदेयं।ननुप्राशित्रेअस्तिविशेषः।आग्नेयान्मस्तकंविरुज्येति।नैवं।प्रदेशविधिपरत्वाद्बाह्यकाश्यामस्तकवि
रुज्येति।तेनाग्नेयग्रहणमत्रोपलक्षणार्थंभागानामपिपूर्वार्द्धपुरोडाशस्यप्रवीर्येत्येवंपुरोडाशमत्रसंयोगः।अतएव

तत्रस्वभागयजमानभागास्त्रपिद्वयोः पुरोडाशयोर्म्रोत्याः।त्पंरत्तयं विशेषः।पुरोडाशसंयोगाद्भागाः सांनाय्यस्य न भवंति
।चतुर्द्धाकरणमपिमान्नाय्यस्य न भवति॥ तच्चतुर्द्धा पुरोडाशं कृत्वेति तस्यापि पुरोडाशसंयोगात्। अतएव तत्सिद्धं
।प्राशित्रं हविर्मात्रात्।भागाश्च पुरोडाशमात्रात्। न चतुर्द्धीकरणमाग्नेयस्यैवेति।विकृतिष्वपि आग्नेयविका
रस्यैव एकदेवत्यस्य चतुर्द्धाकरणं नानेकदेवत्यस्य।भागास्तु सान्नाय्यव्यतिरिक्तसर्वहविषां भवंति।प्राशित्रं
हविर्मात्रादिति।हविरिष्वामिनामथपमेवाभिप्रायोपदनेकदेवत्यानामपि चतुर्द्धाकरणव्यतिरिक्ताः हवें भागा
भवंतीति यतो गृहमेधीयायामनेकदेवत्यगृहमेधिचरौ अथेडामेवाद्यति न प्राशित्रमित्यत्रैवं व्याख्यातत्वं
तः।इडामेव घतीत्यपमनुवादः।अप्रासंगिकत्वाद्धि तस्याः।न प्राशित्रमिति प्राप्तप्रतिषेधः।तत्र स्वब्रह्मभा
गौ।प्रतिविहृतादिशावदवदेयाइति।आग्नेयादेवभागाइति मानवेनेतिदिपहूते।तानि च सूत्राणि प्राग्दर्शितानि।अ
नेकयजमानके निएक एव यजमानभागो भवति न प्रतियजमानं भिन्नः।हविषः प्रधानत्वात्।तदविभज्य सर्वे भक्ष
यंति।अत्रपितरइति यजमानो जपति।अग्निमस्तूतेतिहरज्येति विसर्गस्य वक्ष्यमाणत्वात् तस्यत्रान्वारंभस्य चपा
जमाणत्वाश्च चतुर्द्धाकृतं पुरोडाशमालभ्य यजमानोत्रपितरोमादयध्वमिति अमुं मंत्रं हेहि तास्वरेणजपति।पित्र्यत्वा
न्मंत्रस्य प्राचीनावीतं कृत्वा।विहृत्यामीमदंतेति।ततो विहृत्य चतुर्द्धाकृतं पुरोडाशं विहृत्यमुक्त्वा प्राचीनावीती एवामीमदंत

इत्यमुं मंत्रं स्वरेण जपति।अत्रामीमदंत पीत्रेइति कामायपणोवचनादनयोर्मंत्रयोःपित्र्यत्वं॥तेनानयोरुच्चारणा
नंतरं सव्यं कृत्वाऽपामुपस्पर्शनं कार्यं।पित्र्यमात्मानमवालभ्योपस्पृश्येदपइति परिभाषायामुक्तत्वात् एकैकमाहरति
।एकैकं भागं भागिनेत्याहरति आदेशक्रमेण समर्पयतीत्यर्थः।इदं ब्रह्मण इदं होत्रे।इदमध्वर्यवे।इदमग्नीधे इत्ये
वं।एतच्च समर्पणं भक्षणार्थं।न परिक्रयार्थं।पक्वान्नोपहारस्य भक्षणार्थत्वप्रसिद्धेः।प्रतिपत्तिश्चैषा।सा च पक्व
स्य भक्षणेनैव लोके तेः प्राप्ता।तत्र कर्तृविशेषमात्रापेक्षायां ब्रह्मादयो नियम्यंते।तो नियमो दृष्टार्थः।भक्षणाद्धि
करिष्यमानकर्मणि सामर्थ्यं भवतीति भक्षणार्थता॥द्यावापृथिव्योरुपहूतानेग्नीधेषडवत्तं॥होत्राउपहूतेद्यावा
पृथिवी इत्येवं द्यावापृथिव्योरुपहूतान्क्रियमाणे यजमानेनाग्नीधे षडवत्तमाहरति इदानीत्यर्थः॥अत्रैव पत्राहोपहू
तेद्यावापृथिवीइतिनदग्नीधआदधातीतिसूत्रे।।आङ्नूर्योदधातिरित्यत्र स्थापने प्रयुक्तः।अत्रत्वर्पणेदृष्टव्ये
:इतिदग्नीधआदधामीति सूत्रेः।।आङ्स्युर्वोदधातिरित्यत्र स्थापने प्रयुक्तः।अत्रत्वर्पणे दृष्टव्यः।।नचैषडुडा
भागः किं तस्मान्नस्वायमग्नीद्भागः।प्राशीत्रं चेडा च यच्चाग्नीध आदधातीति।तायामेदेन व्यपदेशात्।एते
नैव ब्रह्मभागयजमानभागयोरपीडातो भेदः सिद्धः।यतो नयोरिडातो भेदेन व्यपदेशोस्ति।प्राशित्रं चेडा च यच्चा
ग्नीध आदधाति ब्रह्मभागो यजमानभागोन्वाहार्यइति।आग्निमिंधे इति पयतिसंमार्गैरपेत्य अग्नीत्।षडवत्तं प्राहार्यः

१२ इवेह्युक्तः ।। आशास्युपहूता पृथिवीति । न मह्यं यजमानमग्नी स्याश्मा तिउपहूता पृथिवीत्यनेन मंत्रेण । अथ द्वितीय उपहूतो
पोरित्येवंशः । ख्यातरेष्कृतस्यापि मह्त्वहूतानोपनिबधं । तत्कृतः । वाक्यभेदादेवस्यार्थस्य सिद्धत्वात् । तेनैवमनुष्येयं ।
आशासानेमयीदमितियजमानोमपतिमुपसिद्धहविः कुररा उपहूत इत्येवमाधाशीः प्रार्थनमाशासनाएषावा
आशीरित्युक्तत्वात् । आशासानेहोतारियजमानोमयीदमिंद्रइत्यमुं मंत्रं स्वरेणवपाति । ननु पुरुषयोगी मंत्रसंस्का
रयोरित्यनेन यजमानस्यात्र सिद्धत्वात्किमर्थं यजमानग्रहणमिति चेत् । नापत्नी संयाजेडायामपि यजमानस्यै
वजपप्राप्त्यर्थं ।। प्राप्त्यर्थं । तत्र हि शांखायनेन उपहूतेयं यजमानीति वा विकार इति पत्न्यपद्धगयविहितोस्ति तस्या
शी । वीचनेक वाक्यत्वापत्त्या एकजपो मामभू हितियजमानउस्तुक्ते । अनेन यजमानके सर्वेषां जपः । आशीः प्रार्थ
नत्वात् । न चोहः मयेकं जपेत् पीयेकवचनस्याविरुद्धत्वात् ।। ।।उपहूतं गावोश्नंतिपुक्ताः । उपहूतामिडायुक्ता इतिस
र्वत्रचिन्तः प्राश्नतीत्यर्थः । तावेप्राश्नंत्येव नाश्नो जुह्वतीति श्रुतेः ।। ।।यजमानस्य च । यजमानोपिचतुरोदिड़ां
प्राश्नाति । एतत्स्याशिवंस्तुभागाश्चयावंदुक्तेनापछिन्नेव मवतितस्य संस्कारत्वात् ।। ।।पवित्रयोर्मार्जयंतेपगा
वेदिः । सुमित्रियानइति । वेदिमपरेणापविष्टाः सुमित्रियान आपओषधयः संचित्रेनावता मंत्रेण पवित्रयोरवच्छि ल्ग०
ताभिरद्भिर्मार्जयते । मनुष्यशोचालंकारयोः । आत्मानं शोधयंतीत्यर्थः । अर्थं पवित्रयोर्मार्जयंते इति श्रुतेः । श्रुतौ २२

स्त्रे च पवित्रयोरितिसप्तम्यौ निर्देशादाधारभूते पवित्रे तत्राधेयभूता आप इति गम्यते सुमित्रिया न आप इति मंत्रलिंगा
त् । शाखांतरं च । अथ पवित्रवतिमार्जयंते शांतिर्वैभिषजमापइति शांखायनब्राह्मणोक्तेन मंत्रेण च । मात्तत्वाद्भि
र्मार्जयित्वेति । अपरेत्वेवमाहुः । पवित्रयोरितिविभक्तिव्यत्ययः तृतीयार्थे सप्तमी । पवित्राभ्यां मार्जयंत इत्यर्थः । कु
तएतत् । पवित्रहस्ता स्तनवा महाइतिव्याकरणशेषात् । पवित्राभ्यां हस्ताः पवित्रहस्ता इति । कर्काचार्येहिविरखामिमि
श्चेवं व्याकृतमस्ति । अत्र संतित्येव मंतएव मंत्रः । वाक्यस्य परिसमाप्तत्वात् ।। ।।यजमानस्य प्राणापानौ पातमिति
प्रस्तरेतत्करोति । यजमानस्यैतेन मंत्रेण मार्जनानंतरं तेपवित्रे प्रस्तरे करोति पवित्राभ्यां मार्जनं कृत्वा । तेन प्र
स्तरमध्ये प्रक्षेपणमित्यर्थः । अथ ते पवित्रे प्रस्तरे पिसृजन्तीति श्रुतेः । अपिसृजतिसंसृजतीति । समस्य मार्जनवि
धानेन खण्डा पवित्रस्य प्रस्तरे करणं प्राप्नोति । तनूयुक्ताप्रार्थनेतरति पुनरुक्तं । अन्यथा पवित्रयोः प्रसक्तत्वात् ।
अवाच्यमेव स्यात् । यजमानयोः प्राणापानाविति हि यजमानकोहः । यजमानानां प्राणापानाविति बहुय
जमानकइति ।। ।।तूष्णीं वा । अथवा तूष्णीं मंत्रवर्जमेव पवित्रयोः प्रस्तरे करणं ।। ।।अत्र वा ब्रह्मा प्राश्नाति
। अथवा ब्रह्मा च अस्मिन्काले प्राशित्रं प्राश्नाति ।। ।।भागमस्मै परिहरंति । अस्मै ब्रह्मणे ध्रुवायुवे स्वभागं परि
हरंति । अथास्मै ब्रह्मभागं पर्याहरंतीति श्रुतेः अत्र गुणात्परिहरणं चाहवनीयं पूर्वेणाप्रदक्षिणं न यत्नेपरिशक्त्र

२४ योगात्। अयं च चतुर्द्धाकरणभागव्यतिरिक्त एतेषां दानस्य पूर्वमेव विहितत्वात्। एकैकमाहरतीति। अतोयंपच्छ्यतिरिक्तः
॥ ॥ यजमानभागं चाप्रोषिते ॥ ॥ अप्रोषिते अकृतप्रवासे यजमाने यज्ञभागं च यजमानाय परिहृत्याध्वर्युरेव। तत्र
गार्हपत्यमपरेणानीत्वा। अवाय परिहारापा ब्रह्मणाचाध्वर्युः समर्पितं भागं प्रतिगृह्य प्राशित्रे निदधाति। लाघायने
दर्शनात्। आह्रतं ब्रह्मभागं प्राशित्रे निदधाति तमिष्टौ संस्थितायां प्राश्नीयादिति। आश्वलायनसूत्रे अप्रो
षितश्चुतियहरणात्प्रोषिते यजमाने तद्भागो मुद्दिश्य एव तावन्निषिंचति यावत्यन्तरहोमानंतरं हूयते ॥ ॥ अन्वा
हार्यमभिघार्येडां स्थालीतं सब्रह्म यजमानौ हत्वा वेद्यां निधायालभते प्रजापतेर्भागोसीति॥ भागपरिहरणा
नंतरमध्वर्युरन्वाहार्यमभिघार्य स्थालीस्थिनाज्येनोपरिस्तिर्त्वा उत्तरतउद्वास्यादक्षिणाग्नेरुपरि स्थापयित्वा यं गार्ह
पत्यदक्षिणाग्न्योरंतराले न प्रकृतीत्वा ईक्षिणाग्नेर्दक्षिणेन ब्रह्मयजमानानां अंतरात्दत्वा ब्रह्मयजमान
योरंतराले न नीत्वा तत्रापि यजमानं दक्षिणेन ब्रह्मणामुत्तरेणाहवेणाहवनीयं प्रणीतोत्क्रमवंतरेणाहवे
वीवेदिमध्ये निधायालभन प्रजापतेर्भागोसीत्यनेन मंत्रेणालभेताध्वर्युः। अत्र विकृतेषु गोहीत्यस्य स्थाने दक्षि
णाश्च वासिपदस्य योगः। तद्यथा आग्रयणे प्रथमजो गौरसीति। दाक्षायणेव हिरण्यमसीति। बहुष्वपि द्रव्येषु एम॰
द्वैकवद्वाभेनैकवचनांतस्यैव प्रयोगः कर्तव्यः। यथैकाहिकचातुर्मास्येषु प्रथमप्रयोगवधेन्दृषभोष्टाप्रथमसी २४

१

कस्त्वेति मंत्रांते सप्रणीताहवनीयमतिक्रम्य नत्वा प्राय स्रुवेणाप्रतिकस्त्वा पुनःकृतिना उत्तरेणाहवनीयं प्रणयतीति तास्त्वना
तिहृत्य सादये मैत्राब्रनामगः सादयेदिति तस्मादुद्धृत्य प्रत्येवोत्तरेणाहवनीयं प्रणायनीति स्मृतत्वात् प्रणापतिरत्र निधाना
र्थः तेन निधान एव मंत्रः सप्रतिश्रुहणऽर्थः संग्रहणस्य सति नाति दृष्टादिप्रकाराधिकरणधृते। अपरार्थीयस्यापीभा
वः षमासः संज्ञायाप्रतिष्ठत्सप्तम्याप्रतिक्रामतीति सप्रणीतैत्तरीमन्तत्रेहोत्तरेणाहवनीयं दर्भेषु सादयेदवदर्भैः प्रच्छाद्य
ति उपविलं चमसं हृष्टयं पिद्ध्यादिति वयस्तांवेव उत्तरेणाहवनीयमसंस्पृष्टादर्भेषु सादयति नेमप्रतिने त्वयं स्त्रांसंस्थातो
दर्भैराच्छादयेति कात्ये च उत्तरतोग्नेः स्फ्योद्धृते निधाय दर्भैरपिधाप्येति अतः प्रणीतानां दर्भेषु सादनं दर्भैरपिधानं कर्त
व्यं ब्रह्मानुज्ञातः इति प्रैषद्वयोच्चारणात् पूर्वं अनुज्ञा च पूर्वनं पथायस्यादि सेवमर्यतिनब्रह्मन्प्रणेष्यामीत्यप्रणानंतरमेवब्र
ह्मापयत्नाभिति नप्तयं तनीयं किंतु यजमानवाचं यच्छेत्सस्यानंतरमेवेति नांतरेण गच्छेयुः प्रणीता आहवनीयं चां
तरेणात योरंतरालेन प्रकृत अप्रणीताश्च न गच्छेयुः तानांतरेण संचरेयुरिति श्रवणात् कात्ये स्रुवानयन्तसमाप्ति
केऽभिचारब्रह्मवर्चसप्रतिष्ठाकामानां यथासंख्यं अभिचारब्रह्मवर्चसप्रतिष्ठाकामाय जमानानां क्रस्यवानस्य समा
प्तिकैः पात्रैर्यथासंख्यं प्रणयति तत्राभिचरन्स्त्रुयमेन कांस्येन पात्रेण प्रणीताप्रणयनं करोति ब्रह्मवर्चसकामो वारणस्य एम॰
त्येनाद्यितो यक्रूपपात्रेण प्रतिष्ठाकामो मार्त्तिकेन रत्नीयेन मृन्मयेनेति यथासंख्यमर्थः अत्रगुणाद्वैतात्संलंनतुक्ततोः

ते इच्छति यजमानवाचंयच्छेत्यनेनाध्वर्युर्यजमानं वाचयमने प्रेष्यपति यद्यावचप्रणीतानां सवोष्णेन्द्वं संपवनार्थेन्द्रवा तदाप्यस्मिन्
नैमित्तिकप्रणयनार्थं यथोक्तं वा विहितं यथा वैश्वदेवेऽध्वरूः यथास्थितेवतिष्ठ तेवहृत्यहितेऽष्पहृतिव तत्र पयसोऽवघृत स्पवप्रणयनं
कर्त्तव्यं तत्रब्रह्मन्नप्यपोऽभिप्रणेष्यामि ब्रह्मन्नन्त्रबघ्नानि प्रणेष्यामीत्येवमूहः कार्यः यत्र मंथाद्यर्थं दधिप्रणी यते तत्र ब्रह्मन्नद्
धीनि प्रणेष्यामीत्यूहः पिष्टापामपि प्रणयनात्पूर्वमेवानेवा मंथादुग्धा तदुग्धस्य प्रणयनं कुर्तव्यं अन्नुवाध्वर्युपापेवप्र
णीतापात्रे संपुतपिष्टादिन्नानयामथो दाकुर्त्तं आपथोदकघतान्दूरः संक्केरोनभवति प्रणीतानामत्राहृष्टार्थत्वे तुदध्यां
तरस्य प्रणयनमवन भवति तत्रादृष्टार्थत्वेनैत्वे समवत्सदृष्टार्थत्वे संभवत्स्यदृष्टार्थत्वं कुं वचनाभावेदुः शकमिति तत्त्वयशोप्रति
षेधाद्विपर्यस्तविधेन्निरूढे पुनः प्रतिप्रसवादुपसादिप्रणयनवचनाद्व्यक्रूसेदृष्टार्थत्वाच्च सर्वाप्यत्वेयुक्तं संभवमार्थत्वेनु
नत्पैवैषदेशानुवादः अदृष्टार्थत्वपक्षेष्पुपसादिप्रणयनवचनं सवविधिप्रतिषेधो हविर्यत विधेप्रतिप्रसवार्थत्वोपपद्य
तएव तत्रजेमिनेमतिप्रणीताः प्रणीताः संयवनार्थाख कर्की चार्पार्णास वीर्यायेव इतरेषामदृष्टार्थमेवेति अ
नेकयजमानकेयज्ञमानो वाचंयच्छतंयजमाना वाचंयच्छन्तेति यथापथमूहः २ अनुमानन्तरेणाहवनीयं
संप्रति निदधाति हस्तेति ब्रह्मणा प्रणयनेऽनुज्ञातोऽध्वर्युः प्रणीताः प्रणीयमाहे यतामसोमायात आहवनीयसमी
पंनीत्वा आहवनीयमुत्तरतः आहवनीयस्योत्तरतः समीपएव संप्रति आर्जवेन वहिर्वेदि प्रणीता निदधाति आसादुपनि

कोण्यादीनामिव फलसंबंधश्रवणात् अतस्य विकारएव्यायप्रवृत्तिः पुरुष्यार्थत्वात् प्रतनीपक्रत्वर्थमं गत्वा तत्तदेव विकारेद्ध
ति हेशेनगच्छति आपस्तंबः कांस्येनप्रणयेद्ब्रह्मवर्चसकामस्य मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य गोदोहनेन पशुकामस्ये
ति अत्रवानस्पत्यस्य कामसंयोगेना कामसंयोगेन च प्रवर्त्ता कामसंयोगेनैवनृत्यो: तस्माद्वानस्पत्यक्रत्वर्थमतस्तद्धि
नात्ति प्रवर्त्तते नृणैरग्नीन्परिस्तीर्य पुरस्तात्पुरस्तात्प्रथमं हिशः पात्रात्तिष्ठं गार्हपत्य अध्वर्युः प्रणयनानन्तरं स्टरौ
ईम्वेप्त्वौ: प्रागुदग्निश्नीनाहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीन्क्रमेण परिस्तीर्य तत्रापि प्रथमं पुरस्तात्प्राच्यां दिशि परि
स्तरणं ततः प्रदक्षिणाक्रमेणोदक्संस्थं पुरस्तात्प्रथममित्येतत्सूत्रोक्तं ततश्च तदपचारे श्रौतस्यापचारः स्मृतं ततः प्रदक्षिण
तापचारेसुस्मान्नेमितितनोद्विशः पात्राणि गार्हपत्यं निदधाति द्वे द्वे दृस्पर्धे द्विकशः एकेनप्रयत्नेन द्वयोर्द्वयो: सहै
वनिधानं न्यग् नोत्तस्यः अथवरौः परिस्तरणानिदद्दं पात्राणि पुराहरन्ति इति स्मृतेः अत्राहापस्तंबः उदगग्रैः प्रागग्रैर्वा दर्भैर
ग्नीन्परिस्तृणाति उदगग्राः पश्चात्पुरस्ताच्चेति द्वे द्वे इत्यस्मिन्नर्थे द्वंद्वं हस्य समर्याद्वावचनम्भुक्र मराय न पात्र प्रयोगाभिम
क्रिया क्षित्वेनेन द्वंद्व शब्दो निपातितः उदाहरन्ति च्छैस्यहस्तासादपि तुमिनि गम्यते स्मृत्यागस्य द्वंद्वमेवद्वंद्व तदर्थं वा दाहरणा
स्य पात्राणीति सामान्यनिर्देशेन प्रयोजनवत्त्वाद्यद्वपात्राणि गृह्यन्ते यानि तिस्रंतिरश्चिराधेरिभिरिति पात्राणि ननु पित्
ग्वभिरितिकिंन विगृह्यते नैतदेवं अस्माहिद्युसन्नेतासु तस्मैव नुदक्षाम्नपात्र वंद्वंस्यायन्त्रप्र्यासिन्नंद्वनरयानुसिद्धं भवति २

२

ध्माबर्हिषी अपि त्रेताभ्यामध्यासिवेद्यो: पदनात् ननु वेश्मखिरादिघपिपात्रप्रसंगः नैष दोषः तेषां कुशत्वेनानिर्देशात् तद्यदेवेपा
मत्रास्रुहुल त्रावान्योवामेध्य इति वाकाशे पविशेधाश्च स्वपादी निहिप्यासिक्तानां प्रसिद्धानि यजमानोत्रा अथवाय उभ्मान:
पात्राणपासादयति भिविशिष्टेदेशेऽष्टाप्पत्तान्येव पात्राणपाह शूर्पाग्निहोत्रहवणीस्फ्याककपालतः शम्यां कृष्णाजिनमुल
खलमुसलं दृषदुपलमर्थवच्च शूर्पाग्निहोत्रहवणीशपादीनि दश पात्राणि पथोपदिष्टं सादयति शूर्पं वा अग्निहोत्रहवणी
च शूर्पाग्निहोत्रहवण्यौ द्वे द्वे कम्प्राणोपं स्फ्यं सर्वं त्रवसमारोपयन्नियं सकृत्कपालमित्येकवचनाद्वाव्यादिरूपेकद्वंद्वं नेनब
हुभिश्चपिकपालैरेकमेवेयात्रमिति स्फ्यश्च पानानि च भिन्नस्य घटादेर्यान्याशी अभिन्नान्यपि तैर्हि शाकपालवन्नि
र्मितानि भिन्नानि भवंति सैव स्फ इति यत्तेऽस्मामिन: सर्पस्य घनउत्पणमयं इषीकाणि निर्मितं वैणुदलनिर्मितं वा भवति यदिनतानां यद्वि
रानां परिरिपीकाणामिति वा स्पशेष्यात् अर्थवच्चेति अर्थ: प्रयोजनं सोऽस्यास्तीति अर्थवत् यनेपेन पात्रेण त्रसंप्रयोजनं
तत्सर्वं मासाद्यतीत्यर्थ: तत्रोपयोगक्रमेणार्थवत्त्वामासादनकर्त्तव्यं तथा च कात्यायनः प्रोक्षणीं मासमुदर्: येहुद्गर्थंत
मीयतः तत्तथासादयेत्कश्चपयथा विनियुज्यत इति लक्ष्येव अनोवापात्रीवा व्रीहयो यवा वा ततश्चैवं अनोवीहयश्च
अनोयवाश्चेति वा अथ यवा पात्रा व्रीहयश्च पात्री यवाश्चेतिव पवित्रच्छेदनानि नियविशेषच उपवेषः संयवनार्थेनुद एम०
कंच आज्यस्थाली आज्यं च अमावास्यायां दोहनं च नुष्टुपं वेदार्थं कुशमुष्टिदक्षिणार्थी अन्वाहार्यं न दुलाश्च रुम्भितामभिश्च

२

दध्मो बर्हिश्च स्रुवोऽनुहृम्भ उपभ्रुवाच माशित्रहरणोभ्यनावहानं च पुरोडाशपात्रे योक्त्रं यत्नकुशाश्च परिधयः कुशास्ती
र्णे दोनस्वदनं च यज्ञुरोपात्रीषड्वच अतद्र्भिकृदः सुग्पात्रंच यक्षेवर्मोपवर्गेशभिरर्थाहाधने परिधीनामपिदृयमा
सादनं अष्टादशकोष्ठके धमपेक्ष यदापदाचैकविंशतिकाष्ठकदुधमहति पद्मलदानस्मादेवेधमा त्रीणि काष्ठानि सादयवि
दृश्येन परिधिपरिधानविधानात् तद्येकशृधमयेवैत्तामसरिधीन्परिदधातीति एकविंशतिं वा नतः परिधीनेकद
तिमस्ताश्च एवं मत्रणापात्राणां स्रुक्सुपादानक्रमेणासादनमुक्तं तथा च बाहु: विन्नुभस्मावार्यः पात्रीधान्यं पवित्रार्थो चाष्टि
: संपदनोद्धर्कं स्थालीनीवावाज्यं च वेदश्च दक्षिणार्थ: उदकरणं इध्मा बर्हि: स्रुवश्चैव संमार्गहोलिकामिति च योक्त्रं द
नकुशाश्चैव यज्ञे परिधयस्त्रयः पात्री पाटं कुशास्तीर्णे घउव तं अश्नताश्नतं अपवर्गं समिधयश्च सुसमृद्ध्यै वदुच्यते इति अ
तथा अवयस्यायस्यापात्रस्प्येन क्रमेणाप्रर्घं मकार्यार्थं हस्तेनोपादानं तेनैव क्रमेणासन्नस्यात् स्यासादनमुक्तं एवं च सुत
र्हं ह्वापर्नेता भवति लाघवं च विनियोगक्रमेणाचासादनेन यथानस्यात् हविर्ग्रहणो यान्त्रा हविर्निर्वपस्य च देशविषकल्प्यात्
आज्ये निर्वापेस्थाल्यां आज्यस्य च तस्मादुपादानक्रम एव पिन्नूर्ष्मति या प्रक्रिया संमतः पात्रासादने युक्तः एवं विस्तृतावपि
यथायस्य पात्रस्यप्रयोगग्रहणं क्रियते काया यैर्थतस्य तस्यमर्वं भ्रमासादनं इत्युक्तस्य प्रत्याहितिनन्तु अग्निहोत्रहव
णपादिपात्राणां पंचद्वानिसमाम्नातानितश्चैतयामेवक्रमेणासादनं स्यान्नेतरेषामिति उच्यते नियमार्थमेतत्समाम्ना

नेघूर्षे साग्निहोत्रहवण्यपि द्वंद्वता स्फ्यस्य कपालैरेव सहेति एवं सर्वेषुइतरथोपयोगक्रमेणाद्वंद्वता स्यात् तदा स्फ्यस्य कपालैः स-
ह द्वंद्वता न स्यात् अत एव नियमाद्विहितत्वाय श्वादिके कपालाभावे स्फ्यस्य कूर्पवासाघेन अतस्तत्र कपालानि द्वंद्वतोसंपद-
वानि नसेति परिचरस्य स्याग्निमेणपात्रेणाद्वंद्वता क्रियते तद्दा एकस्यापि पात्रस्य यथाश्रुताद्वंद्वता न स्यात् तत्रबह-
नामनुग्रहो स्यादइति एकस्यैव पृथगासादनं युक्तं एवं शूर्पाग्निहोत्रहवण्यौ पात्रेषु पाठाच्चं ततश्च शूर्पादिद्विशाक्रमध्ये विहितेगेयस्या-
मावस्तस्य हवारितं द्वितीयमेकमेवासादनीयमिति अपेवृद्धाणादितानां नुमिनियत समाम्नायाभ्यामावान्नाये
नियमः तत्र पस्यकस्यविधेनकेनसह द्वंद्वता कर्तव्या कर्कोपार्यस्तु विनियोगक्रमेणासादनमाहुः अथ पात्राणामा-
सादनस्थानमाह अवपणास्यपश्चादुत्तरतो वा अथ्यंते नेन हवींषिद्धतिश्रपणी गार्हपत्यो वा आहवनीयो वा पः अ-
वपतोभवति तस्य पश्चात् प्राकूंाहं पश्चाद्वाप्राक्तंरुद्धमिति अस्मिंश्च विनुपयासंभवे तदप्युक्तं प्रांचं प्रांचमुदक्‌ श्रेहह
गार्हपत्य इति यपस्य गार्हपत्येहवींषु धिश्रयंति गार्हपत्येतस्य पात्राणि समं सादयंतीति तथापस्याहवनीयेह-
वींषु धिश्रयंत्याहवनीयेतस्य पात्राणि समं सादयंतीति च श्रुतत्वात् कर्मणो वामिति शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादायवाचं
यच्छति कर्मणो वामित्येतेन मंत्रेणाध्वर्युः शूर्पमग्निहोत्रहवणीं च सहैवाहार्यग्रहीत्वा वाचं यच्छति वाग्यमनं करोति एम°
अयं शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चादत्ते कर्मणो वामिति अथ वाचं यच्छतीति च श्रुतत्वात् मंत्रश्चोभयपार्थः द्विवचनांतत्वात् ततश्च

कस्याप्यासद्विस्पर्शो पुनरपि द्विमवर्नगत् एवमप्युक्ते शूर्पाग्निहोत्रहवण्योरदानेवहविर्ग्रहणार्थे अतो ग्रहणाभावे पपसा-
पश्चादेन भवति वाग्यमनं तु तत्पदार्थधर्मः तेन तदयभ्यादासं वपि पात्रप्रोक्षणकाले भवत्येव प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति
वा तयोराज्येयोः शूर्पाग्निहोत्रहवण्योर्गार्हपत्याग्नौ प्रतपनं करोतीति प्रत्युष्टं रक्ष इति मंत्रेणाग्निष्टप्तमित्यनेन वा गार्ह-
पत्ये संस्कारण इति वचनात् गार्हपत्ये प्रतपनं अपप्रतपति प्रत्युष्टमिमाहि श्रुतत्वात् मंत्रयोरेकस्य वा तद्दुद्धा ह्याणांतत्समम
पत्तपन्नश्रेता प्रत्युष्टमेकमेव इति हि कात्यायनेनोक्तं प्रतपनं च हविर्ग्रहणार्थः संस्कारः ततश्च हविर्ग्रहणाभावेन भवति
गच्छत्सुर्वंतरिक्षमिति प्रयणास्य पश्चादनस्ति चक्रमं गि उर्वंतरिक्षपिमनेन मंत्रेणाध्वर्युरनः शकटं प्रतिगच्छति कीदृ-
तं अनः अयणास्य पश्चात्तिष्ठत गार्हपत्यानेदपरस्मिन्देशे स्थितं पुनः कीदृशं समंगिनं युक्तमंगैः युगयोक्त्रवरत्रादि-
भिः समंगिनमीषायां युगोयोर्दं शास्त्वात् यत्प्राञ्जीषं च प्रयणाशकटं नात्र सत्रे गार्हपत्यस्य एवोच्यते नाहवनीयस्य तयास्वर्ग्रपते
जघनेन गार्हपत्यं संस्थ प्राञ्जीषमनोऽवस्थितं भवति तस्याराक्षिसां वक्रमारुह्यान सोधिद्वविर्निर्वपनीति पिधानपोम
जघनेनेन गार्हपत्यमित्यनुवादश्च धूरसीति धुराभिमर्शनं धुरस्य अंशौ धूः शब्दो नोच्यते योऽस्मनुस्कंधयोहत्र मू-
निधीयते अध्वर्युरनः समीपे गत्वा उत्तरतो वाप्तितो धूरसीत्यनेन मंत्रेण धुराभिमर्शनं करोति अपरस्पमंरदक्षिणास्या
नंतंजरस्याइति कुतः प्रथाक्षिराप्रानुग्रहात उद्दक्‌ तंदश्चतास्वयत्नेश्च सधुरमभिमृशति धूरसीत्यादिप्रवणात् अत्राक्ता

पस्तंबः उर्वंतरिक्षमन्वेहीति शकनयाभिप्रव्रजति अपरेण गार्हपत्यं प्राचीमुदञ्चीं वानडुद्युक्तं शकटमवस्थितंभवतिव्रीहिमय
वद्वाधूरसीति दक्षिणांयुगधुरमभिमृशत्युत्तरां वेति तस्योत्तरांधुरमभिमृशतीति तैत्तिरीयश्रुते काटके उर्वंतरिक्षमित्यस्य
ऊः सद्द दिक्षणाय शकटाय गच्छन्ननेति ऋग्या गार्हपत्यं दक्षिणांधुरमालभते धूरसीमतिक्रम्य देवानामिति शाकटमिति मा
नवेत्त्रापस्तंबसूत्रवत् तेनैकस्या एव धुरोभिमर्शनंयुक्तं दक्षिणस्या उत्तरस्या वा स्वशाखायामप्येकवचनश्रुतेः देवाना
यिमित्युपस्तंभनस्य पश्चादीक्ष्य अभिमृश्य जपतीति शेषः ततोधूर्षु हृपस्तंभनस्य पश्चादुत्तराभ्यामभिमृश्य देवानां
मसीत्यनुमंत्रं जपति अग्न्यजघनेन कस्तंभीमीषामभिमृश्य जपतीति श्रुतेः कस्तंभीमितिकुत्रितोलक्ष्यस्यात्कस्तंभः
कोः कभावः पृषोदरादित्वात् कस्तंभः कस्तंभस्याभावेऽविष्युं योग्या दारुण्यायामिति द्रष्टव्य कस्तंभीऽअनस उपस्तंभनीनां
जघनेनतस्याः पश्चादीषामीपस्ये वेषामभिमृश्य जज्जपतीत्यर्थः अत्राहापस्तंबः देवानामसि वह्नितममित्युत्तरामीषा
मालभ्य जपतीति एवमेवमानवेपि पित्रपत्नेपित्रपामसि नह्नितमपि दृंहस्व माह्वामितिस्वहः एकदेवते आतिष्या
पत्रमाने ष्यादौदैवेपि पित्रपज्ञेपित्र स्यामीतिस्त्रीदेवतेमापत्नीपादादेकदेवते देव्याअसीतिद्विदेवते देवयोरसी
ति यथापद्यमूहः कार्यइतिकर्काचार्याः केचित्त्रलिंगवचनयोरन्तरापि मिश्रुति प्रलन्तनावपि सांनाय्यवत्सांदर्शेचाव एमप
स्थितमवेतत्वात् अतोयथाश्रुत एव सर्वत्रप्रयोज्यः यत्तु यनिशसेनेव यजमानकेकुर्यते मातेयज्ञपत्नीरुक्षीमितिद्विय

जमानके मातेयज्ञपत्नीक्षोधितिबहुत्वयजमानकइति विष्णुस्त्वेत्यारोहणं तस्याजसः स्यादारोहं विष्णुस्त्वेत्यनेनमंत्रे
णदक्षिणाचक्रस्यार्यारोहणं करोति तस्य दक्षिणंचक्रमारुह्येति शाखांतरात् अथाक्रमतो विष्णुस्त्वाक्रमतामितिश्रु
तेः अत्राहापस्तंबः विष्णुस्त्वाक्रंस्तेति सव्येचक्रे दक्षिणांपादमभ्याधाना पाह्रुतमसि हविर्धानमिमापोहसीति तैत्तिरीयसूत्रेप्य
थविशेषाः क्रमोसीति दक्षिणचक्रं क्रमित्वाभ्याहृत्य प्रगगेष्ट्रंपभिदधातिशूर्पेशुचेमिति एवमेवमानवेपि प्रेक्षत उरुत्वा
तायेतिहविर्धानं आरोहणानंतरं उरुत्वा वातायेत्यनेनमंत्रेण हविर्धानं प्रेक्षते व्रीहीन्यवान्वा अथप्रेक्षत उरुत्वा वातायेति
श्रुतत्वात् एतच्चहविःप्रेक्षणं हविषः संस्कारः अतश्च नानाबीजेषु देवस्य हविःषु चानुमास्यादिषु च प्रतिबीजमीक्षणं
कर्त्तव्यं अपहतमितिनिरस्यत्यमध्यत हविष्येभ्यो व्रीहिपवेभ्योपरन्यत्तन्मध्ये पतितं भवति तृणलोष्टादिकं तदपह
तमित्यनेनमंत्रेण विनिरस्यति नीचैः क्षिपति अथायास्यत्यपहतमिति निश्रुते नानाबीजेषु सर्वेभ्यो न्यकहीत्वायु
गपदेकत्वनीरसनीयं शक्यत्वात् मंत्रस्य राक्षसघ्नत्वात् पांसुपरस्पर्शे नकार्य अविधमानोऽभिमृशीत अन्यस्मिन्नतृणलो
ष्टादिके अविधमाने अनेनैव मंत्रेण हविर्धानं वाभिमृशीत हस्तेन स्पृशेत् अथायास्यात्यपहतं रक्षइतियघत्रांकि
निरपस्यं भवतीति यद्युनाभ्येव स्पृशेतीति श्रुतेः अभिमर्शनं च नानाबीजेषु प्रतिबीजं मंत्रेण कर्त्तव्यं पर्छत्तामित्याल
भते पर्छत्तामित्यनेनमंत्रेण धर्येयुहविर्धानं व्रीहीन्यवान्वा आलभते स्पृशति नानाबीजेष्वेतन्मंत्रेण समंत्रकं कुर्यात् अ

५

थाभिपद्यते यच्छन्तां पंचेति श्रुतेः देवस्य त्वेति प्रत्यामाग्नेयं चतुरो मुष्टीन् ततो ध्रुवे मुष्टिना व्रीहीन्मद्धा न्वालूष्मीमादाय देवस्य
त्वेति मंत्रेणाग्नेयं अग्निर्देवतं इदं विभज्य चतुरो मुष्टीन्गृहीत्वा तिस्रोग्निहोत्रहवण्यां मंत्रेणाप्रक्षिप्य तूष्णीं चतुर्थः अग्निहोत्रहवण्यां चतुरो मु
ष्टीन्निर्वपतीति शाखान्तरात् अत्र मुष्टित्रयं मंत्रेण प्रक्षेप्यं चतुर्थस्तूष्णीमिति तद्युक्तं मुष्टेर्वा तत्र भवति तथा चाहापस्तंबः त्रि
र्यजुषा तूष्णीं चतुर्थमिति एवमेव सर्वेष्वकृतेषु प्रहरणानंतरं स्वकीयैर्हविः प्रक्षेपणीयं यद्यप्यत्राग्निहोत्रहवण्यां गृह्णातीति
तत्र श्रुतानोक्तं तथापि हविर्ग्रहणपात्रमन्यन्नेति विदेश्यमात्मसाद्वादेशमुक्तं भवति तेन पुनः पूर्वग्रहणकालेष्वेतावदेवोक्तं सूर्या
ग्निहोत्रहवण्या पादायेति तथाप्यग्रे विशेष्यो यदेशादग्निहोत्रहवण्या गृहीत्वा शूर्पे धृतं पृथक्कृत्य प्रयोगेणत्याज्य मितिगम्यते ए
वं शूर्पादानस्यापि दृष्टार्थतामवाति अग्निहोत्रहवण्यां धरिकाचापीहविरेतद्गृहीष्यते आपस्तंब त्र कारिष्यंत इति एवमग्नीषो
मीयं एवमेवाग्नीषोमीयं हविर्गृहीत्वा तिस्रोग्निहोत्रहवण्यां चतुरो मुष्टीन्देवस्य त्वेति मंत्रेण अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णा
मीत्यनेन यथादेवतमन्यत् अन्यदप्यैन्द्राग्नादिकं च अत्र हविर्यथादेवतं गृह्णाति यायादेवता यथादेवतमिति अभ्युदि
तेष्ट्यभिप्रायेणाग्नीषोमाभावः तत्र हि नि वर्धयात्सर्वे चंद्रोदययागेन वैकृतीभ्यो देवताभ्यो निर्वपेद्देवताबहुत्वमस्ति
नन्वनेनैव सूत्रेण सिद्धे स्वाख्यमेवमग्नीषोमीयमिति वाच्यं वा अग्नीषोमाभ्यां जुष्टमिति मंत्रस्य समाम्नायस्य प्रदर्शनार्थं एम०
चात् अन्यथा हि पदारादिनास्वीते इत्युक्तं चा हिलिंगोप्याभिमर्शनं उपयुक्तस्य रूपः शेषः भूताय त्वेत्यनेन मंत्रेणानभिलिखितस्य

५

हविष्यशेषस्य गृहीतावशिष्टस्याभिमर्शनं कुर्यात् अथाभिमृशति भूताय त्वा नारातय इति श्रुतेः नानाबीजेषु वपत्येकं समंत्रकम
भिमर्शनं कार्यं स्वरीति भाष्ये ततोध्वर्युः स्वरभिविख्येषमित्यनेन मंत्रेण प्रागीक्षते प्राच्यादिदिशीक्षणं विलोकनं
करोति तच्चैतद्दृष्टिनिरोधसंजातश्रमापनयनार्थमीक्षणं यतः श्रूयते परिवृतमिव वा एतदनो भवति तदस्मिन
चक्षुः पाप्मा गृहीतामिवाभवतीति परिवृतमिव परितः समंतादुद्धृतमिवैतदनो भवति स्म तस्माच्छेषादेतद
नमुक्तं स्यात् अतः स्वरकार्ये सद्यो दृष्टिप्रापणकृतापवर्जनीति सीतायाः प्रयोजनं हविर्ग्रहणाभावे पादोक्षणा
भावः श्रमाभावात् पिशाचापोत्सारणे क्षिणायारवेक्षणादरिपर्यायेण तस्यास्तत्रमाद्यतीत् दृंहन्तामिति रोहति
दृंहन्तामिति मनेन मंत्रेणानसः सम्यकाशास्वरीरोहति अवतरति अथावरोहत्युदृंहन्तामिति श्रुतेः गच्छतुर्वत
रिक्षमिति अनसोवरुह्याोर्वन्तरिक्षमिति मंत्रेण अनेकदेशं प्रतिगच्छति अथ प्रैत्युर्वन्तरिक्षमन्वेमीति सोसावैवंध
रितिश्रुतेः अथ स्वर्णस्य पक्षासादपतिः पृथिव्यास्त्वेति अथ योगार्हपत्यस्याहवनीयोपस्मिन् अपर्णाकरि
प्यनुवतितस्माद्यथापथ्यात् शूर्पस्थानि गृहीतानि हवींषि साद्य पृथिव्यास्त्वेत्यनेन मंत्रेण यज्ञगार्ह
पत्ये हवींषि प्रपंतीतिमस्ततस्य तस्यनेनोत्तराह्गार्हपत्यं सादयेत् तथाप्याहवनीये हवींषि प्रपंतीति
प्रक्षस्य जघनेनोत्तराहवनीयं सादयेत् पृथिव्यास्त्वा नाभावित्यादिश्रवणात् बहुशामघासेषु वर्षेष्वेकैकमिथुन

५

करं प्रयाजार्थं गृहीत्वा नीचैर्वा नो दक्षिणाग्नेः पश्चादास्य सादनं तस्यैव तत्र अपसव्यात् पित्र्यापा वृद्धिभिः स्त्रियर्ये याज्ञाहि
प स्म दक्षिणाग्न्योरुत्तरतो हविष्या मासादनं अबके पु गार्हपत्यस्य दक्षिणात इति पात्र्यां वा स्फ्यापहितायां वाग्नि कु
से अथवा स्फ्येनोपहितायां पात्र्यामेतत्स्वनः संबद्धं सर्वकर्मपचेत् तव्यं अतो पात्र्यो गृह्णातीति प्रकृतस्य मुतर्त्तर्ध स्ता
दुपोत्थ्य गृह्णीयादिति श्रुतेः उत्तरा होपार्थे उत्तरा हो वा करणोऽर्थ्यात्रे इति पंचमार्थे च यथायात्रा अपि गृह्णीयु
रित्यर्थः तर्हि स्फ्यं पात्र्या अधस्तादुपोह्य जुहवित्तके अत्र प्रेरणोऽद्भुद्ययः अधस्तात्प्रेरपिद्वेत्यर्थः अत्र विशेषमा
ह धुरी घ्याराहणानि पात्री बिलेन यति अत्रधुरी घारोहतोऽन्तसंबद्धा अंगाल स्पंते पात्री ग्रहणार्थमुद्धुरी घा रोहणे
संबद्धानि पतनं पिपात्री बिलेया आमुखे गर्त्तस्यास्मात्तेन याति उतो पात्र्यो गृह्णंत्यनंतरायमुत्तार्हिपतः पिबयेदिति
श्रुतेः अलनंतरायं अविछेद अविछिद्य घा विछिद्य घेमियावत् तत्र हि धुरी आरोहणानामभावान्तदामिवादी निपतत्य
तरित्यांतरामुक्तापरिसमुज्यान्येषामपहत मित्यादीनां समवेतार्थानां प्रयोगः प्राप्नोति तद्व्यावृत्यर्थमुच्यते अ
नंतरयामिति अंतरपूर्वे स्यरणाः आभीक्ष्णापेराणामुक्तेति रणमुरस्युतरित्यांत रित्यांतरायं न अंतरायं मनं तरयंके पुन
स्तदेषां मंत्राणामर्थाभवंति तत्र एकं पूर्वमनसीकृथं धस्तावद्वर्तते यं च कर्मणा इति हा पिण्डे चिदा गच्छ हि इति तत्राघ राम०
गिरास्ति सर्वगतत्वात् हविर्गृहीषणत्रध्वर्युस्ता मतिक्रामतितत्त्वा आपनिन्हते ध्रुवसो मादिना अनो वत्स्यापाअपि हवि

५

ष्यां न्यायती निव्रन्हितमसित्यादि शाद्वे हृष्यते विशुष्या ध्वर्यो तस्य कृत्स्न पादेन तदनुष्ठानलक्षणं व्यव धा च मंत्रएपभं
तरायमंतरेण तत्त्व काशक्य त पित्रु पाद स्मर्थं इति पात्र्याः निधवा गार्हपत्यः यान्वे पात्र्यां वास्य अनुपन्तुष्यानां मंत्रां त्तु जपेदि
ति आपस्तं षेवृपादः पात्र्यामिवं पेदक्षिणानः स्वामुपधायतत्स्या सर्वान्निगकृतं मंत्रान्जैपेदिति तैत्तिरीयसूत्रेय धुवेमानोभ
वति जप्यनेनं गार्हपत्यस्य निदधाति स्य उपरिपात्री यात्र्या पुरोडाशी याना वपत्यथपत्नीर्ध्वं पात्र्य अभिमृशति पत्नी स्पापि
यात्नीतोऽग्रहणापक्षेपे पिपात्री गार्हपत्ये संबंधं तदेसानगंतं अपात्री त्रीनः पश्चाद्देशेऽतु तरास्मिन्वापवि षप माअुरवोग्रहणं
कुर्यात् दक्षिणाग्नेः सीन घृतंगन्त्वा तिदद्ध्रासीएतान्ना हन्त्वा हन्ति नीनिमा वीविपर्यपेनुवादर्शनात् पित्र्यायां हि दक्षिणा
प्राची अंवके पुरूदीचीप्राचीति अनस्यनिमाशुवोयनिष्टेनैव ग्रहणा कार्यं अलिवा एव पक्षुर्यस्तमेतदस्मे छान्द्रवति हृपि
र्यै ही व्यस्त स्माश्वेतांन्नि न्हुते तथो न मेषो तिपंनमाग्नि धुर्ण निहिन सीति अस्यार्थः मुनसपधु हिभ घोधुर्यः भवे छद्दसीति
पः हविर्गृहणा यवाकृत्स्य पर्यग्नित मदेशं ध अध्वांग यास्य त्र अध्वर्युस्तं धुर्ग्यो रसमन्निमसष्य भ तिक्रामिघ्य मूर्ववति तदति
क्रमेरम नकुध्येत् तस्य प्रसाधनापेतद्रूसौतिमंत्रोच्चारणे न तस्याश्वा नये निन्हुते अपलपति अपक्रमत्वनिनं स्वाय
राधं प्रशम मम्य प्रसादयतीत्यर्थः अतएत ह्युतिर्बम्या आस्मात्री गार्हपत्यपोरं तथाले न क्रमनेन सिद्ध्यति अतः पात्र्याः पश्चा
त्तत्तरतो वा प्राग्ध्रुवेऽपविश्य ग्रहणं कुर्यात् तत्र स्थानासंभवे नु पात्रीम परेणोव गत्वा दक्षिणतः प्राङुपविष्टेनैव ग्रहणं

कुर्यात्पात्रीपक्षे अवरोहणं मंत्रेणाग्निकर्त्रे अभिसंपद्येहायामाह इदं हंतामित्युच्छ्रायणं हविर्ग्रहीवाशेषमभिमृश्यप्राचीमपष्ठे
स्पदं हंतामित्यनेन मंत्रेणास्य नादुच्छ्रायणं करोति उपविशति पत्नी सर्पे: नुरीशोस्यमारवणप्रश्नोत्माग्रावनंतर्गर्भौ कुशौ छिन
त्ति पवित्रेस्थ इति पवित्रेस्थ इत्यनेन मंत्रेणाध्वर्युः कुशौ करणं मूले: कुशौ छिनत्ति मूलच्छेदनेन प्रादेशमात्रौ करो
ति कुशाशब्देनैकंरणमुच्यते नपुंसकं शास्त्रं तेन शौच्यतिद्वंद्वमेकशेष इत्यर्थः किंदृशौ कुशौ समौ मूलादारभ्याग्र
पर्यंतं तुल्यप्रमाणौ पुनः किंदृशौ कुशौ अप्रशौ समाग्रौ अक्षपिताग्रौ अनंतर्गर्भौ तथा चाहायस्तव अनंतर्गर्भौ न
विद्यते गर्भश्चयोर्मध्ये पोरालानंतर्गर्भौ गर्भौ हि स्पतिसंस्थानं तेस्यात् तथा चाहायस्तवः समावप्रच्छिन्नाग्रौ प्रादेश
मात्रे पवित्रे कुरुते सर्वं काष्ठवान गर्भेपच्छिन्नेन तीक्ष्णेन नखेन तैत्तिरिसमे पि वर्हिषः पवित्रे कुरुते प्रादेशमात्रे
समे स्यु पाच्छिन्नाग्रे अनख छिन्ने इति मानवेच वर्हिषः पवित्रे कुरुते प्रादेशमात्रे समे अच्छिन्नपर्णे नेति अरूप
वित्रयोरेवसमतो कुर्कशे छेदनेन परिच्छित्रोरेवसमे कार्ये नतु समप्रमाणे कुशौ छित्त्वा तत्राग्रहः भिन्नप्रमाणावपि
छित्त्वा समौ कार्यौ इति तात्पर्यं त्रीन्वा अथवा त्रीन्कुशान्कुशौ छिनत्ति पवित्रेस्थ इत्यनेनैव मंत्रेण अर्थवान्नाद्वि
तस्यैवं पवित्रपर्याप्ति भिन्नवर्त्तते इतिकर्क: द्वयोर्धारितार्थत्वाद्दनाभिधानाच्च त्रिषु न प्रवर्त्तत इति पित्रभूतिः अत्रापि किंदृ
शान्कुशान्कुशान्समानं तथा अप्रशो शीर्णाग्रान् तथाचानंतर्गर्भानिति विशेषणानि मूला निपवित्रे करोतीति प्रतस्येत

राम

वेदेव्र्वचत्तो यो च आपि त्रीणि ग्रामस्युर्विमुनयस्य अवक्षायानुत्सृविकंस्यार्थं हविर्ग्रहणपामप: तचात्ताभ्यामुत्पुनामिति सवितुर्वेइ
ति हविर्गत्य तेषामपिति हविर्ग्रहणी अग्निहोत्रहवणी तस्यामप: तन्वास्वपमेशेद्रकुमासित्त्व ताभ्यां पविशतासाभ्यामुत्पुना
ति उत्पुनाति सवितुर्वेइत्यनेन मंत्रेण ताभ्यामेता: प्रोक्षणीरुत्सृयताभि: प्रोक्षणीतिस्वउत्पुनाति सवितुर्व इति श्रुतत्वात्
अथाहायस्तवः सप्रकाया अग्निहोत्रहवण्यामपस्थासीयपूर्वदत्सृपेदितिमामंत्रं अनिर्दिष्ट्वायामप आसिच्यति अत
एव हविर्ग्रहण्यामित्युपदेशादादानप्रतपनविधानाच्च तस्या हविर्ग्रहणं क्रियत इति प्रतीयते तेन हविर्ग्रहण्यामिति
अग्निहोत्रहवण्यामित्यर्थः कुतः अग्निहोत्रहवण्यां हवींषि निर्वपतीति शास्त्रांतरगतत्वात् अपश्चादौ हविर्ग्रहणाभावेपि
यात्र प्रोक्षणार्थेग्निहोत्रहवण्यामेवापः क्रियंते ताःस्थानंतरयो: तयो: पवित्रयोरंतरा अग्निहोत्रहवण्यां स्थिता आप:
स्थानंतरयं अतऊर्ध्वं पवित्रेतासां प्रस्थाप्यंते पात्रस्थानां सर्वादव: प्रोक्षणीषु पवित्रे भवत इति श्रवणात् तामुत्तरबर्हिष्मूले
मिति सिक्ताम्बुपवित्रे निधाय प्रणीतास्विति सुत्रत्वात् सव्ये तस्माद्दक्षिणेनोदिंगयतिरेखाभ्याप इति ततस्ता अग्निहोत्रहवणी
स्थापयाप: सव्ये पाणौ कृत्वा सोदकामग्निहोत्रहवणीं सव्यहस्ते निधाय तत्तो देवी आप इति मंत्रे दक्षिणेन पाणिनोदिंगय
तितास्वप ऊर्ध्वं चालयति ऊर्ध्वं नयति सव्यहस्तस्थाम्भसाग्निहोत्रहवणीं दक्षिणेनोद्धामुद्दकता तीसर्थं ता:प्रव्यय
णोत्तचाह दक्षिणेनोदिंगयतीति श्रुत: अत्र दक्षिणेनेति न वक्तव्यं स्पष्टत्वात् एव प्राप्तत्वात् वाच्यं वास्य व्यहस्ताच्छिता नामेव

८

प्रोक्षणीनामुद्दिशनयथास्यादिति अनेकयजमानके मिलनं त्रेकदेशो भवति यक्ष्यमाणीसुधामूंपज्ञपतीरेवयुवादितिहि यजमा
नके । यद्बहुयजमानीममुधामूनयज्ञपतीन्देवयुवमिति बहुषु यिन्द पक्षे वयज्ञपतिं देवयिन्यूवमिति प्रोक्षिताह्वेतिनामां प्रोक्ष
णं प्रोक्षितास्थितस्य नेन मंत्रेणानन्तसामे वाग्निहोत्रहवणी स्थानामपात्रेमेकदेशेन नामामवाय्यं प्रोक्षणं कुर्यात नन्वे
वं स्नात्मनिक्रियाविरुद्धनेनैषदोषः एकदेशेवनैवैकदेशस्य प्रोक्षणे प्रयत्तः अथोच्यते नैकदेशस्थताः शब्देनताभिः
शब्देनवोच्यतइति नाम्यामेमाः प्रोक्षणी हृतमयनाभिः प्रोक्षणी उपयुक्ताह विदृतरा यथात्रेम्क्ष धामार्थचान्याग
न्याघारन् नचैतत्तवापीदं तस्मादेकदेशेनैवेति हविष्यामन्येयवाग्नीषामाभ्यां वेति ततः प्रोक्षणी नांप्रोक्षणं चं तत्प्रो
क्षणीभिर्हविः प्रोक्षति अग्नयेत्वा जुष्टमिति अग्नीषोमाभ्यामिति वचं त्रांप्यां च कारेण प्रोक्षणमित्येतत्पदमनुव
र्त्यते तच्च यथाश्रुतसंबंधेनप्राप्नोतीति प्रोक्षतीत्येवं विपरिणाम्य संबध्यते अतएवषष्ठ्यकृप्रोक्षणाभिधानाद्धवी
र्ष त्रिभुर्य्यपृथक्पृथक्स्थापनीयानि यथा स्वं च प्रोक्षणं कार्यमिति न च हावर्ध्येति तत्स्यादपि अंतीत्यवधानं येष
णायोरेवष्ट्यह्नविधानो नत्यत्र सर्वं यथा देवतम स्यात् अन्यद्दूषितं यथा देवतं प्रोक्षति इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टमित्येव
मित्यर्थः पात्राणि दैव्यायेति दैव्याय कर्मणात्येव नर्मणायान्नाणां प्रोक्षति अग्रप्रयक्ष्या पात्राणि प्रोक्षति दैव्याय कर्मणा इत्या एम॰
दिश्रुतेः तत्र शुंधध्वमिति प्रोक्षणमंत्रगतबहुवचनसामर्थ्यात्सर्वाणि पात्राण्येकत्रैवास्य प्रोक्षणा कर्तव्यं कर्काचार्यस्तु

प्रोक्षणं कर्तव्यं कर्काचार्यस्तु प्रोक्षणस्य मायात्रोद्देशेन विधानात् समुदायस्यचाचोदितत्वात्प्रतिसंस्कार्यं संस्कारएवते
न्यायप्रत्याख्यप्रति पात्रं प्रोक्षणं कर्तव्यं बहुवचनं तु प्रजार्थमित्याहुः आपस्तंबः उत्तानानि पात्राणि यथार्थेवस्य शुंधध्वं
दैव्याय कर्मणा इति त्रिः प्रोक्ष्येति एवं सर्वेषु पात्रेषु पिंडपितृयज्ञे च दैव्यायपि आपकर्मणे शुंधध्वं देवपित्र्यायायेत्यूहः
मति पात्रं प्रोक्षणपक्षे चैकेषलस्य धानार्थेषु पात्रेषु शूर्पेकपालस्फ्याजिनोलूखलमुसलदृषत्तालव्यवनोपसर्जन्या
दिषु पित्र्याय कर्मण इत्यूहनिष्प्रयोगः अंगप्रधानार्थेषु पात्रेषु शूर्पकपालस्फ्याजिनोलूखलमुसलदृषदुपलवहा
नोपसर्जन्यादिषु पित्र्यायकर्मण इत्यूहनिष्प्रयोगः अंगप्रधानार्थेषु दैव्याय पित्र्यायपेति केवलदेवकर्मार्थेषु दैव्यायेति अ
संचरे प्रोक्षणी निधाय उ शर्मासीति तद्धमाजिनादानं असंचरे इति पहिमिन्क्षानके पिनषंचरतिन गच्छतिप्रणी
ताहवनीययोरंतरालेहोमसंचरः तत्र प्रोक्षणीर्निधापयाभिरिमहैकविषयाणां प्रोक्षणानतताः प्रोक्षणपरस्तु च्यते
ताः प्रोक्षणीरग्निहोत्रहवण्यांस्थाप्य एवासंचरे निधाय स्थाप्य पिपासिशर्मासीत्यनेन मंत्रेण तद्धमाजिनादानं तत्सम
मस्य चर्मणो ग्रहणं नेत्रग्रहणं कुर्यात् अयंतद्धमाजिनस्याहवनेरामासीतिश्रुतेः तानांतरेणासंचरेषु रित्युक्तत्वात् अत्र
प्रणीताहवनीयांतरालसंचरमसंचरणं शब्देनोच्यते यजमानस्थान यद्यपिगार्हपत्याहवनीयांतरमपि यादितत्सयमध्येसंच
रणेव सच्चयजमानत्वात्रगृह्यतइति कर्कः आपस्तंबसूत्रे विशेषः प्रोक्षणीशेषमग्रेणगार्हपत्यं निधायेति असंचरेतु

निधायेति मानेन प्रोक्षणीरिति यौगिकः शब्दो न रूढः रूढनिमित्तो ज्ञातिनिमित्तो वा प्रोक्षणीमिध्मं द्वेजिताः समूह्या दारुमं
स्फुताम्बयित्रशुशब्दप्रयोगात् प्रशब्दः प्रकर्षे उक्षसेचने प्रोक्ष्यते प्रकर्षेणासिच्यते हविरादिकमाभिरिति ताः प्रोक्ष
ण्यः करणोत्स्फटविनाशः प्रयोजनमभवत् कास्य प्रोक्षणीहृत्यत्सेमिंवृषमादाय संस्कृताः एवं प्रयोगस्तोऽभूते तस्माज्जिन
मित्यत्र तत्पस्याजिन मितिषष्ठीतत्पुरुषो न कर्मधारयः तत्संभवतदजिनं चेन्निकृतः सन्नतो भूत्वा चर्मावृतस्यदे
वा अनुविध वचैर्मवदत्वत्पाजकृदिति च मे ऽहमक्रमस्येति वचाक्षेपः श्रुतेः अत्र तत्क्षम इत्तिततस्म मृगो मिधीयेत
किं प्रयोजनमस्योच्चिनायाः कृमेधारयेत्तपदस्यकस्य विकसंचर्मश्रास्थ तत्पुरुषेन्दुमृगचर्मैवेति नदेतवदादानमव
धारणार्थे अत्र ध्यावधानाभावेपञ्चादौ न भवति अपसप्रात्रेभ्योच धूनोत्येव धृतमिति तद्गृहीतं तस्माज्जिन
मासादितेभ्यः पात्रेभ्योपेत्याति निपपर्णीचावधत्तं रक्षइत्यनेन मंत्रेणाव धूनोति धूञ् कंपने नीचैः कंपय
तीत्यन्तस्कृतस्यमेधमपक्षिपंतकं परिपित्वाधः पातयतीत्यर्थः अत्र तत्क्षमानिनध्येवापनेनयन्नं कर्तुः इति क
र्कः अतिनस्वेवणायात्राणपावधनोतिय ह्यस्यामेध्यमभूत् तद्धेतत्स्वधूनोतीति श्रुतेः हरिस्वामिनस्तधर्यो
रेवातिक्रमत्वाख्यातवंतः तथाहि अतिनत्य अतिक्रम्येत्यर्थे अतिपूर्वस्यनमेर्वा त्य योत्यनुनासिकलोपः हस्व एम
स्येमिति तत्तितुगिति तुक् यात्रागोत्यतीत्यकिंकारणच्छिन्त्र स्यतस्माश्माजिनस्यामेध्यं अमूतद्धस्मादेतदवधूनोति

नवघाताङ्गिमेध्यानिमेतिपुनरुपेध्यानि कर्तुं युक्तमित्यभिप्रायः अतः पात्रेभ्योपेत्य अतीम अप्युरेगादिकं स्य कृष्णाजि
नमवधूनोतीत्यर्थमेवार्थः यमंत्रस्य राक्षसत्वादुत्सारणानंमरक्षपउपघ्रस्येति उद्धेतदवधूनवनं सवेद्धवकूर्चवत्यं श्राद्धेतर
युक्तत्वात् धार्म्यामरस्तन्त्रमुचिर्वधूनोतीत्युक्तमस्ति प्रसव्यो वमास्त्र गगात्यद्विसामन्नगितिवर्मा सपुत्रस्त्रा मानिप्राग्रीम
णादिप्राग्रीवातचर्मणामुक्तादपापपत्नाद्वः अवधूननानंतरं तत्समाप्तिमिति हिंसारकुलस्यदरेशोप्यस्य ग्रीवमास्त्र
णाति अदित्यास्त्वगसीति मंत्रेण प्रतीच्यां ग्रीवातस्यतत्स्यग्रीवं तत्प्राचीनग्रीवमुपस्त्र तीति श्रुतेः प्रातिपदिकं च तेषि
म प्रतीच्याः दिशि हिंसेत्यर्थः हेकुहेभ्यः सप्तमी त्यादि स्त्रेणास्त्राति तस्यपंवं वेलुगिति लुक् ततः प्रत्यंच शब्दात् विभाषा
चेरद्दिक्स्त्रियामिति स्वार्थिकः खप्रत्ययः ईनादेशः अंचतेर्नकारलोपः अचइत्यकारलोपः चाबुपसर्गस्य दीर्घः प्रती
चीनो देशः तस्मिन् ग्रीवा यस्य तत्प्रतीचीनग्रीवमिति एवं प्राचीनग्रीवादयोपिव्याख्येयाः किं पुनरपे ग्रीवायाः
अवयवेनावयविनो लक्षितत्वात् कृष्णाजिनस्यास्तरणार्थोपोद्देशो निरूपितस्तदपेक्षया प्राचीनग्रीवमिति गम्यते उप
स्तृणातिहल्त्र आच्छादने इत्येतस्य गपूर्वस्य आत्र विक्वाये आपार्ये पद्धस्त्वात्प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमा पस्तृणातीति आ
पस्तंबः उत्तरेणागार्हपत्यमुत्करदेशे वा प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणातेषु स्तृत्वात्प्रतीचीभस्य इममुपस्तृणस्यतीति
यानेव यध्याद्युक्तस्याह्यप्रातिप्रस्यग्रीवमुत्तरंप्रतिचीभस्य हप्रस्यमाप्तिनसिक्तमवबद्धनं तीति मध्याभ्यन्येनिह्धातु

लूखलमद्रिरसि ग्रावासीति वा सव्यहस्तेनाप्रक्रम्य मुक्ते तस्मा जिनेऽद्रिरसीति मंत्रेणोलूखलं निदधाति ग्रावासीत्यनेन वेति
मंत्रे विकल्पः अभिनिहितमेव सव्येन पाणिना भवत्यथ दक्षिणेनोलूखलमाहरति अथोलूखलं निदधात्यद्रिरसि वा
नस्पत्यो ग्रावासि पृथुबुध्न इति वेति श्रुतेः प्रतितिस्सुभगोः प्रतिचादित्यास्त्वग्वेत्विति यमवपदः पूर्वोक्तपाठशिष्टि पृथुबुध्न
इति वेति श्रुते ग्रावासीत्येतयोऽन्यतरयोर्मंत्रयोः क्षेपः तेनैवं प्रयोगः अद्रिरसि वानस्पत्यः प्रतित्वादित्यास्त्वग्वेत्तु ग्रावा
सि पृथुबुध्न प्रतित्वादित्यास्त्वग्वेत्विति वा हविराव यस्यग्नेस्तनूरिति ततो ध्वर्युरुलूखलमध्ये हविरावपति कं उना
धेमध्ये प्राक्षिपतित्यग्नेस्तनूरित्यनेन मंत्रेण अथ हविरावपस्यग्नेस्तनूरिति श्रुतेः हेह विस्तव मग्नेस्तनूरसीत्येवं इह
विषोग्ने संबंधा हुस्यातेतेन दार्षद्वतनाव भूषे अप्रीतन्नरसीत्युहः पित्र्ये पक्षे चेद्रवीतपंडुम्स्य स्थाने पित्रवीतपश्तिमपो
गः अत्राह्यापस्तंबः अनुसृजन्नर्हयामि मंतास्मि नुलूखलमधि कर्त्रेपत्यनुसृज्जेमन्नलूखलमग्नेस्तनूरसीतित्तस्मिन्
विरावपतीति एवमन्यत्रापिमंत्रेषु पत्ति वाचं विसृजते हविरावपानंतरमध्वर्युर्वाचं विसृजते यावाक्षम एं हवि
ये ह्रीष्पत्यावाचं यच्छ सन्नवैतांविसृजत इति श्रुतेः यजमानस्य यजमानोपिह विरावपानंतरं कार्यहूवाचं विसृज
ते हविष्कृता वा वाशब्दो विकल्पार्थः अथवा हविष्कृता वा हविष्कृद्वैनसह हविष्कृदाह्वानकाले वाचं विसृजतेऽध्व एम०
र्युर्यजमानस्य अत्रापि हि श्रूयते वा गैहूविकल्पद्वाचमेवैतहि सृजतयति अथ नानाबीजेष्वग्नाविति नोविंशयते यथा दैवतम्

हविः पुरत्रनानाबीजानां मंत्रेणाह्मनास्ते मता त्वर्यं एणा गृह्णमाने पुमवति संशयः किमाधेहविष्युलूखलं प्राप्नवा
ति सर्गः किं वा अनियमः अथ वा स्पइति किं तावत्प्राप्नोति नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादनियमः अथ वा मुख्यमग्रा धे
एवं वा वाग्विसर्गः एवं प्राप्ते मुसलादानादयो विसृष्टवाचा क्रियमाणाः अपवृत्तिधर्मकतां भविष्यंति अंमेपु वाग्विसर्गे क्रि
यमाणे मुसलादानादयो वाग्यमनेनाक्रियमाणाः न प्रवृत्तिवर्मकता भवेत्स्यु तथा समाराधाय एवं हविष्युलूखलं प्राप्तेवा
ग्विसर्गः स्यान्नानियमो न मुख्यइत्यकृतः साम्यर्थ्यात् अस्ति हि चोदकस्य सामर्थ्यं मुत्तरेष्वपि हविः पुप्रक्षिप्यमाणेषु
वाग्यमं वदेर्षुपथैवाहिमुख्येह विधिप्राक्षिप्यमाणो वाग्यमं चोदकः प्राकृतश्चैव मुत्तरेष्वपि न कश्चिद्विशेषः न नंतुं पहवि
ष्यग्निसर्गे क्रियमाणे मुसलादानादयो वाग्यमनेनाक्रियमाणा न प्रवृत्तिवर्तकता भवेयुः तत्र चोदको बाधितः स्यात्
न च चोदको बाध्यते अस्ति हि नियमस्यानियमं वाधित्तुं सामर्थ्ये नियस्यते वाग्यमो हविष्षिप्रक्षिप्यमाणेषु मुसलादाना
दिषु च नियमः तस्माद्देववाग्यतेनाविसृष्टवाचा क्रियमाणाः अप्यविगुणा एव हविष्पत्सुविसृष्टा वा चाप्रक्षिप्यमा
णाष्वेव गुणरूपं तस्माद्यथोभयो विगुणरूपं स पक्ष इति कुरुद्रू केवेति मुसलमादत्ते अध्वर्युरुलूखलमध्ये हविरावपनेत
रं बृहद्ग्राविससीत्यनेन मंत्रेण मुसलमादत्ते हस्तेन गृह्णाति अथ मुसलमादत्ते बृहद्ग्रावासीति श्रुतेः सहरमिति वदधाति सहद
मित्यनेन मंत्रेण तदानंमुसलमुलूखलमध्ये वदधाति प्रक्षिपति तदवदधाति मदहदमि ति श्रुतेः कर्कमतेनुसरदं दंदेवेभ्य

११

इमन्नदेवो देवेभ्य इत्येवं देवानामसीति वत्त निर्णयः पित्र्ये यज्ञे च सद्दं परिग्रस्य इस्तु दः हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयति नत्वाध्वर्युरे
व घ्नन् हविः कृतं कुर्वन् हविष्कृदेहीत्यनेन मंत्रेण त्रिर्ब्रूयात् हविःकृतमाह्वयंति आकारयेदिति हविःकृदेति हविष्कृ
त् पत्नी वाग्नाग्नीध्रो वा श्रूयमाणत्वात् अथ हविष्कृतमुद्वादयति हविष्कृदेहि हविष्कृदेहीति श्रुतेः अतः पः
अवहंत्यन्यो वा अत आह्वानादूर्ध्वं पत्नी व्रीहीनवहंतीत्यन्यो वा अवहननं तच्छाखकालोऽयं हविष्कृदुपतिष्ठती
ति वचनात् अत इविष्कृदाह्वानात्पूर्वमध्वर्युरवघातं प्रहस्तोसौ लिंगाम्यते न कुतो वचनात् तथा च भाष्यकारोक्तेरभ्यपते
हविष्कृदेहीति त्रिरेव ब्रूयात् आह्वयतीति अत्र त्रिरित्यस्य आह्वयतीत्यनेन संबंधः न त्ववघ्नन्निति अनेन तदनन्तरं अवघातेन स
ह्यानियमः अपन्यस्तं हुत्वा नाग्नीध्रोऽभिधीयते सन्निकर्षात् समाख्यानुग्रहाच्च अस्ति चाग्नीधोऽध्वर्युश
ब्देनाभिधानं आश्विनमध्वर्यवो भक्षयंतीति यज्ञस्य च आश्विनं भक्षयंत्यध्वर्यवः प्रतिप्रस्थाताग्नीध्र इति
तस्मादस्य शब्दोऽत्राग्नीध्रस्याभिधायकः न चास्य शब्देन ब्रह्मा कल्प्यः नाभिधीयते उच्यते वचनं विना ब्रह्मणा
कर्त्रयोगात् नवै ब्रह्मा प्रचरतिनस्तुतेन शस्त्रं सनीतिप्रतिषेधात् अतोऽस्मत्पक्ष एव श्रेयोस्याप्यत्रवाच्च अ
ध्वर्युशब्देन क्वचिदपि ब्रह्मणः समाख्यानाभावाच्च तद्दृष्ट्वैतत्सुत्राद्यैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठतादिदमप्यतो हि यस्य
कर्मणा योतिष्ठतीति श्रुतत्वात् अपि श्रायत्यपि अन्यो यस्य कस्यचित् विशेषोऽपि ब्रह्मणस्तत्तानामनधिकारा

एम०

११

त्प्रक्षतानामेवर्त्विग्यजमानानामन्यतमः सोपि वदेदेवंबंधाख्यानाविशेषात् आग्नीध्र एव युक्तः तथा हि होतुर्लाव्याजुर्वैदिके
हविःकरणोऽवंबंध एव ब्रह्मा यजमानावपि दाक्षिणात्याश्रयात् नौ विशेषवचनादेवं तद्वत्तिष्ठतो न तस्मादविशेषवचनात्
उपोत्थाय वा वहंतीति हविष्कृदुपोत्थानस्य दृष्टत्वेन संगम्यत इति हरिस्वामिनः आह्वयत्युत्थाय अन्यो दृषदुपले कुक्कुटोसी
ति त्रिः शम्यया दृषदं प्रहृत्य दृषदुपले आह्वयतीति शम्यां त समभ्यवेक्ष्य वचनं न तु क्रियापरं अध्वर्युर्हविष्कृतं हविष्पंक्ते
ठन्नके त्रीयपत्नी हविः कृतेन कर्त्तारमाग्नीधं वाकुंड नाथेमाह्वयति सप्ति आग्रारयति सप्तित्यध्वर्योरन्य आग्नीध्रो विहारस्य
प्राग्देतस्य पश्चिमः शम्ययाक दृषदमाहत्य दृषदुपले आहेति अत्रापि विशेषः दृषदं शम्यया द्विर्द्विर्वा समाहंति कुदयति उ
पलाववहाय मध्यमास्ये एकवारमाहंति तत्र कुक्कुटोसीत्ययं मंत्रः प्रयोगः वाग्दृषदं दृषदा हन्यते सकृदुपलाहेन नह
ति पदीवाहंतो च्यते तदा द्विर्दृषदमित्यत्रैकवाक्यकल्पनाल्लोकवत् एव न मंत्रवचनं तथा द्वादित्यनेन मन्त्रेणाप्रवचनं प्राप्नोतीति तन्मा
भूत् प्रत्याहननं मंत्रावृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थं द्विरिति सकृत् अन्य इति कुतः वचनात् सप्तत्रैषह हविष्कृतमुद्वाद
यति तदेकादृषदुपले समाहंतीति यत्र यस्मिन्काले सोध्वर्युर्हविष्कृदाह्वयति तत्रकाले एकोन्यः सहवाग्नीध्रः पूर्वोक्तैरेव
कारैर्दृषदुपले समाहंति कथं समाहन्तीति विशेषापेक्षायां तस्याकस्याम्यायामा समाहंतीति अध्ययनात् शम्यया
कृत्वा मृतपाद्विदृषदं सकृदुपलामिति शाखांतरात् एकवत्तिन्हं मिथ्यावचनः समाहंती यनेनैकैकश्च स्पासिद्धत्वात् अतः

संख्यावचनं चेदनर्थकः अन्यवचनं चेन्नु नानर्थकः आध्वर्यवत्वाद्धि समाहननमध्वर्योः प्राप्तिरिदं दृषदुपले इति द्वितीयाश्रुतेः
क्रियमाणकार्ये दृषदुपले संस्कार्ये इति शंक्यते तत्राग्नीध्रीकरणार्थं समाहननमस्य न घटते नहि शम्याघातेनाश्माती
क्ष्णो भवति तस्माद्द्वितीयाश्रुत्याश्रयात् योः संस्कारत्वाशंका तां व्यावर्त्तयितुमयमिति ह्यासः प्रतिज्ञायते तत्समत्त यस्मादेता
मन्त्रवाचं प्रस्तुद्वादयंतीति तद्वांस्तावद्वक्ष्यत इति शेषः ननु विधेयार्थस्य संबंधुर्वाच्या नवा च मुद्वादयतीत्युपन्यस्तं किं तर्हि समा
हंतीति तेनैव विज्ञापति दृषदुपले समाहंतीत्याचं प्रस्तुद्वादयितुं नते एवं संस्कुर्युः तदिह नवाचोदितस्यं निधेस्त्ववघातांगं ततश्च
ह्यधानाद्धारस्य व्याधिपेषणोपघातांगत्वात् कार्ये अवघातानाभावे चास्येष्याद्दो निवर्त्तेत सूत्रकारस्तु महाप्रकरणादव
वेयामांगत्वान्मीत्तमाहस्याद्धाधर्ममात्रत्वादिति हरिस्वामिनः ननु सूत्रे दृषदुपले इति न संच्यं द्विपदत्वात् दृषदुपला
मिश्रने नैव सिद्धत्वात् सत्यं उभयस्त्रग्गोज्ञापयति यत्सामान्यस्य शास्त्रेतरीयेणापि विशेषेणोक्त बाधस्तु न भवति
तेन यद्यपि मान्यं द्वितीयार्थाभासामान्योपदेशो दृषदुपले समाहंतीति तथापि तदाहननमात्रेणानशस्तार्थानुमान
सिद्धिः किंतु द्विपदस्तदुपलामिति विधिविशेषेणान्यत्र तत एकवाक्यतापन्नसाधनार्थमुभयस्य सूत्रणं अत्र वचना
दग्नीधः कर्त्तृत्वेन कपालोपधानवद्विरोधात् सपत्नेषु इति श्रुतिवाक्ये पक्षशब्देनाध्वर्योः परामर्शः एक शब्देन चाग्नीध एम०
इति कपालोपधानपेषणयोस्तु नैवं तत्र हि सर्वत्र कपालान्येवान्यतरउपदधातीत्यादि दृषदुपले अन्यतरइत्यनिर्द्धारितः कर्तृविशेषः

इह निर्द्धारोऽस्ति अथ हविष्कृतमुद्वादयतीत्यत्र निःसंदिग्धः समाख्यापोद्धारेण अध्वर्युकर्तोऽयमेव वदयन्नेष इति श्रुते
नैषशब्देनायं संबध्यते तस्मान्नात्र विरोधादग्नीधः कर्तृत्वं किंतु वचनादिति तथाच समानेव आग्नीध्रो दृषदुपले
समाहंतीति आपस्तंबेऽप्याग्नीध्रसमाने भारद्वाजेन दृषदुपले समाहंतीति सावित्रेणावा शम्यामाहायतयास्समाहं
तीति इति अस्याश्चितायाः तत्प्रयोजनं यग्नाहोमिंद्यापात्यध्वर्यो इग्नीधस्य समाहननेन इति हरिस्वामिनां मते अवघा
ताहननयोः साहचर्यान्नैतत्प्रयोजनं अदृष्टार्थमाहनुर्य कारकमेतत्समाहननं अयमध्वर्यावहुक्ते ग्रहमेधापामापय
त्यादीन भवति हरिस्वामिमते तु पत्न्यावघातस्तत्र भवति यत्रावघाताभावस्तत्र न भवतीत्युक्तं प्राक् वर्षवृद्धमस
सीति शूर्पमादत्ते हस्तेः नानाध्वर्युस्त्वेषु चिन्तुत्ते शूर्पे वृद्धमसीत्यनेन मंत्रेणापेमादत्ते हस्तेन गृह्णाति अथ शू
र्पमीदृत्ते वर्षवृद्धमसीति श्रुतत्वात् प्रतिवेतिह विरुद्धमसीति वा अवर्षमिति अनेन मंत्रेणोलूखलाद्धविः शूर्पे वपति
बहिर्निःकासयति शूर्पादानस्य दृष्टार्थत्वात् तुषोपवीकरोति अथ हविर्निर्वपति प्रतिष्ठोर्वर्षवृद्धमिति श्रुतेः
उलूखलान्निकाष्य शूर्पे निर्वपतीत्यर्थः परापूतमिति निष्पुनाति पूतपराः पूतमित्यनेन मंत्रेण शूर्पेणाहविर्निःपुना
ति निष्पवनेन तुषान्पृथक्करोति अधः पातयति शास्वांतोमस्कंदयतीति वचनात् अथ निष्पुनाति पराः पूतमिति श्रुतेः
यदि व्रीहयो यातिष्ठियवा इत्यत एव कोशोप्य व्रीहियवा स्युः पुरोडाशाङ्गत्वेन नियम्यंते नाविम्येव्रीहियवाविति वयदित्र

१२

हाद्धिकस्य स्तंथोः अत्राहापस्तंबः वर्षिष्ठमसीति पुरस्ताद्ध्रुवेस्मुपस्तरंस्तुत्तरेणेवाव धेहृद्वांछेत्याभिमं अप्रतिश्वाव धेप्ये रहृंवोतिनि
त्युद्घ्यतिप्रस्तरविभिसुक्करेपरपुनातिम्नविद्धामितिनुपान्यस्कंद तेनानुमंत्रपतेमधुपुरोडाशकपालेनुप्यानोप्यरक्षसां
भागोसीधस्तात्कृष्णाजिनस्योपवपत्युत्तरमपरमावांतरदेशं स्रासे नेपवपतीति बद्धच ब्राह्मणमस्मिः कृपालं मंत्र
रूपप्रज्ञातं निधायायमुपप्स्वद्धयेति मानवेच जानन्नुपेध्रुवपर्ष्टुद्रमसीति पुरस्ताद्ध्रुवस्य स्कंद्येपमुयोहतिप्रतिवेसुद्वपति
मपस्तृतमित्युक्तोनिघ्नुनातिप्रविद्धो रक्षसां भागइतिनुप्यान्मीलिचान्तेपुरोडाशकपालेनुपानोप्येरमहमितिधस्तात्कृष्णा
जिनस्याभ्यपवपतीति नैत्तिरीयेतु उक्तुप्यान्तयोत्तरतः वर्षिष्ठमुपयच्छतिवर्षिष्ठमसीतितमितिपुरोडाशीयानुद्धुयनिमतिवे
ति अधोदस्थयोर्नृत्यपरापुनातिपरापूतमितिसव्येनरुक्व्यानुपहत्येमां दिशं निरस्यति रक्षसां भागोसीति तथापत्प
स्वद्येति अपहतमितिनुपान्निरस्यति अग्नेयस्य मध्यमे कपालेउप्यानोप्यरक्षसा जिनस्यांधस्तानुपांजिर
स्युत्थिकरस्केशेष्वथनुप्यान्यहंत्यपहतं रक्ष इतिश्रुतेः प्रहंतिप्राशिपनिशास्त्रवातरीयो विशेषः इत्येत अएवयदर्शि
तः माध्यंदिनीयायांकुकणायाहमेव अयंविधिप्रपक्षिपः ननुपनिहत्येनेथार्वाहेरेककणानामप्राप्तनेमेवनास्ति
कणानांहोमविधानात् वायुर्वेइतिविविनक्ति वायुर्वेस्येनेनमंत्रेणविविनक्ति विविर्द्वश्य वेस्तुषाविविसुपाश्वप
यन्करोतीत्यर्थः अथापविविनक्तिवायुर्वेइतिश्रुतेः विविनक्त्यपकुभावे अपकारः अपगर्थे अर्कं रितानसत्यतुवावाग्रतः कंडिता

राम०

१३

न्करोतीत्यर्थः अत्रमस्त्रांतरे अथापरनुपस्तरूप विविनक्ति वायुर्वेदेतिया अंतर्द्वन्नान्यस्कंदयतीति आपस्तंबः वायुर्वेइति
विविच्यादेवोवइतिया अंतर्द्वलानन्यस्कंदयिषेति कर्काचार्यास्तेवं आचक्षते इथक्करोति तंडुलांन्कणांश्च विनुषी
कदृणाप अनुपान्सानुप्याष्वेत्यर्थः विनुषोकरणापेस्यत्रमस्तुषाणामितिशेषं तच्चेतद्विवेनोकर्णांसुधानिरस्यनास्
स्त्वंप्रतिपत्तव्यं सामर्थ्यात् अतिशेषनिरस्य तंत्येवं तिभवति उक्तंच विशेषेयोत्तरस्याऽवादिति पूर्वक्रमध्वपयाच्च
नीसर्वविरोधः यद्यपि ककीवार्येदैवंस्यातं तथापिस्वश्रुतौसूत्रे शां स्वांत रक्ष्ये सुवादरुपमानत्वान्तद्वैधं तत्रनानावी
जेष्वामुत्स्वलस्पैकत्वादेकैकस्य हविष फलीकरणांतं कर्मकर्तव्यं एतापवत्सार्थे तस्यावधातस्पैकपदार्थत्वात् य
दार्थेनत्वानुसमयदृष्येतनष्वाचमानवे नानाबीजानांमुख्येषुहविः षुतेभ्यः कृपसावयनयस्मृतिफलीकरणांतमे
केकस्यनिष्पमांतयावानामितिनतत्त्वहरिरावपननुसलपाजनं कंडनह्नायिहृहयननिष्यवनविवेकौ करणपुनः कंड
ननुषनिरसनं अभिमंत्रणफलीकरणवृत्तानिधानानि एतेषांहविषांप्राह पात्रक्रमेणा एव कुष्ट्यक मंत्रवतिकर्तव्या
नि अन्यस्तेवंतंत्रेणा देवोवइतिना अमोप्याभिमंत्रयते नात्पथक्तेतोस्तुतुलान धुर्युस्तस्मीमेयथा आमोप्ययात्री
प्राक्षिप्यहेदेवापइतिमंत्रेणाभिमंत्रयते तद्रुलान्स्पष्ट्राविलोकयन्नामंत्रयेदत्यर्थः तथाचोक्तं स्पृशंस्तंनामिका
याणाकिंचिदालोकयन्नपि अनुमंत्रणीयंसर्वत्रसदैवसमनुमंत्रयेदिति भद्यवार्येरप्युक्तं मंत्रमुच्चारयन्नेव मंत्रार्थेवेनसं

दे॰भाष्ठि

स्मरेत शेषिणांतन्मनामूत्वास्यांदे तदनुमंत्रणमिति नानाबीजेषु पृथग्भवाभिमंत्रणं कालस्याभिन्नत्वात् त्रिःफलीकरोति अभिमंत्रणानंतरंतोसंतुषेत्रिःफलीकरोति फलनिष्पत्तौ निष्पादयतिसर्वेणापि रजोभागामके नसूक्ष्मतुषफवेणानुपेताः फलाः। अफलान्फलान्करोतिफलीकरोति अवहतस्यसूक्ष्मतुषेभ्योविवेयोऽनिष्पूयनिष्पूयकणीरजकाणानुत्क्षान्करोतीत्यर्थः त्रिरितित्रीन्वर्षापानान्त्रयमेवमेवकरोति मंत्रानुपदेशात्तूष्णीमेव अथत्रिःफलीकरोतीतिश्रुतेः देवेभ्यःशुंधध्वंदेवेभ्यःशुंधध्वमितिसकेणकेशाखिनोदेवभ्यःस्यनेनमंत्रेणफलीकुर्वंति अथोदस्यतुष्णीमेवककुर्वंतीतिगम्यते मंत्रांतरस्यानुपदेशात् वीप्साप्राप्तिपर्यायंमंतन्यंसकृन्मंत्रप्राप्त्यर्थंनतत्रत्रयमितिप्रहारंमंत्रावृत्तिर्युज्यते ककेर्मतेतुदेवेभ्यइस्यस्यदेवाभ्यादेवापदेऽभेद्रमादिविपरिणामोदेवानामसीतिदेवशद्ववर्जेपःपित्र्यपक्षेतुपित्रभ्यःशुंधध्वमिति ज्यरः तद्वदेके देवेभ्यःशुंधध्वंदेवेभ्यःशुंधध्वमितिफलीकुर्वंतीतिमंत्रेणफलीकरणंविधायतद्धुतथाननुष्यादितिप्रानिषिध्यतस्मात्तूष्णीमेवफलीकुर्यादितिसूत्रार्थः श्रुतेः आपस्तंबः त्रिःफलीकर्तवाइतिसंप्रेष्यतियापजमानस्ययत्नीमाभिहन्याबर्हिंतिपीवकाक्षिवद्विघमानायामिति फलानत्यकरणमित्रिदधातिउक्तप्रकारेण एम॰ तंडुलान्फलीकृत्यसकणान्सूक्ष्मतुषान्निदधातिसुरुमान्स्थापयतिसप्रयोजनत्वात् वक्ष्यमाणेहिवैषांप्रतियत्तिंपुरोडाशकपालेनकरणान्पाप्यतीति अतस्तदर्थंयत्नेनरक्षणमत्रविधीयते अनेनैवचतेषांकरणात्सक्षात्तद्विधीयते संप्रवदह

र्थ्याघातक्रमासिद्धत्वस्यप्राप्तिःफलीकरणंकणनिधानविधानार्थंफलीकृतेत्युक्तं नैनप्रतिपर्यायंप्रदर्शितपाककणस्थापनंकविकृतीर्थं येत्वप्रणीतोपधानेयुगपत् तंडुलानां पेषणं कपालानामुपधानंच एतदुभयंयुगपदेककस्मिन्नेवकालेसहैवकर्तव्यं सर्वेकपालान्येवान्यतरउपदधातिदृषदुपलेअन्यतरइतिप्रज्ञायतद्वाएतदुभयं सहक्रियत इतिश्रुतेः आग्नेयाष्टाकपालइत्यस्याप्रयर्थः अष्टसुकपालेषुसंस्कृतोऽष्टाकपालइतितत्प्रत्ययोत्पत्तिवाक्येनैवकपालानांअप्रणीतेगमकत्वसिद्धेः न्यैमितेयधानमात्रंविधीयते मनुवानुपहितेषुअप्रणीतानुपपत्तेरर्थप्राप्तमुपधानं तदप्याविधेयमेव नैतदेवयशेषपहितान्यपिकपालानि साधनेषु अपयेत् ततश्चनैकांततोर्थादुपधानंप्राप्नोतीतिविधेयं तथाकंडनेनापितंडुलाःपिष्टीकर्तुंशक्याइतिपेषणमपिनानियोगतःप्राप्नोतीतिसोपिविधेयं ननुदृषदुपलेअन्यतरउपदधातीत्यनुपघातेउपधानमत्रोच्यतेनपेषणं नैषदोषः उपधानग्रहणंपेषणालक्षणार्थं कुतएतत् सांनिध्यएवपिष्टानीतिवाक्यशेषात् अन्यतरस्मृतयोःप्नीध्रस्यवास्यव्यपदेशः कुतएतदध्वर्योस्तावत्समाख्यानादग्नीधोपिसंनिधानात् विदस्मयोगाद्विरोधाच्च योगपद्येचविहितेतत्योरेवान्यतरउपधानेअन्यतरः पेषणेप्राप्नोपिवेशन्यतरयहणोनियमनवाद्यवेव तत्रचपेषणस्यसाक्षाद्धविःसंबंधात्कपालोपधानस्यापिपरंपरयात्वावेषणएवाध्वर्युः कर्त्ताभवितुमर्हतीति कपालोपधानेचाग्नीदिति तदुक्तंजैमिनिना अंगगुणविरोधेचतादर्थ्यादिति अतोविरोधादेवकपालोपधानेग्नीधः

१५

दे॰भा॰द्वि

३

कस्यैवं न वचनात् ततश्चात्राविरोधो नास्मिन्वरुणप्रघासेष्वध्वर्योर्मिथ्याकरणे प्रतिप्रस्थातुः कर्म यथात्रमेषीक्षेरेणेव तत्रप्र
तिप्रस्थातुरध्वर्योरप्यन्यपथा स्वंस्वमुपमेव कुर्यादेवोपधानं नाध्वग्नीध इति तत्र वा च कर्मभर्तृर्वा ऋत्विग्निर्मन्त्रककर्मानु सोध्याय
वैमुपधानमुपदिशति ध्रुवक्षितिरसीत्युपवेषमादायापाग्न इषमायन्मानः करोति तुपवेषेणाग्नपयोद्धन समर्थहस्ताग्रति
कार्षं ध्रुवक्षितिरसीत्यनेन मंत्रेणातमुपवेषमादाय तेनोपवेषेणास्वरस्तान्न गार्हपत्यांगाराणां अपरभागात्प्राग्धः करोति
खरस्यप्राग्नांगारेप्रेरयेति अपाग्न इत्यनेन मंत्रेण पश्चाद्भागस्य कपालोपधानार्थं दक्षिणस्यापवक्षपः कपालमुप
दधाति स उपवेषमादाय ध्रुवक्षितिरसीति तेन प्राचोंगाराननुहरन्त्यपागन इति च श्रुतेः ततोंगारप्रेषेपाहननस्य कपालोपधा
नापदेशाद्यपि सिक्तौरसार्थत्वाच्च विघ्नात इभावः धानामन्तनोपधानेन च उभयोरभ्यंतरे खलवाधि अपराध्यसिद्धः पिप
क्षेचदक्षिणाद्युत्तराद्वै उद्धृत्यं दक्षिणांगारैककपालोपधानविधानानामन्त्रं केषु चोत्तराङ्गारं दक्षिणांगारैगारप्रेरणां
उत्तरांगारैककपालोपधानविधानात् आदेवयजनमित्यंगारमाहसक्षपालेनावस्थोद्रयति ध्रुवमसीति आदेवयजनमि
त्यनेन मंत्रेणानेनोपवेषेणाहृष्ट्वांगारमध्यः सकाशादेकमंगारमाह पुरोडाशश्रपणाच्छात्रेनेध्माग्नीधधसमसी
त्यनेन मन्त्रेणांगारं कपालेनावस्थापयति अथांगारमास्कौतीति प्रत्यतनाध्वमेन कपालेनाभ्युपदधातीति श्रुतेः आ
स्कौतीत्याकर्षतीत्यर्थः अपंपरा अर्थी मंत्रेण चतुष्ठं स्वोचनं भवति पिंडयजनेनापि तत्पज वहेत् ह्रः अमुष्येति द्विषष्ठेछ्य अभि

एम०

१५

चरन् कर्मेण्यशत्रोः पीरुनमामिचारः तत्राभिचरन्नस्याभिचारं क्रुधेन ध्रुवमसीत्येतन्मंत्रमध्ये द्विषंद्वैवैरिवाक्येनाह
अस्यस्मिन्नेहेत्त्वस्तस्मानेमुष्येत्वेषप्रवेकवचनान्तशत्रोर्नाम गृह्णीयात् अमुष्यवधायेति आत्मत्रस्यवधायेति
यदि नाभिचरेयष्टा अभिचरेदमुष्यवधायेति ब्रूयादिति श्रुतेः अत्र द्विषादिमस्यनरूपग्रहणमात्रं किंतु तस्यैवा
णामपि श्रात्व्यादिशब्दानां तथाश्रुतत्वात् तेनात्रमुत्रेश्चातृव्यपदस्थाने पि अयमादेशः सिद्ध्यति अत्रत्रापि न
केवलमत्राद्विषद्वेहे अमुष्येत्यादेशः किंतु अन्यत्रापि अभिचरद्विषद्वेहेशत्रुनाम गृह्णीयात् तद्यथा द्विषतो वधा
यिश्रातृव्यमवबाधे द्विषंतमवबाध इत्यत्राभिचरणे तत्रजयेद्विषतो वध इत्यत्र योस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो माम्मोभि
त्येवमाद्विषुत्रतथा श्रुतत्वात् तथाहि अयोदंव ८ स्काग्रहरस्यमुष्येश्चाक्रतंप्रहरामीति यद्यभिचरेदिति द्विषतो व
ध इति यदि नाभिचरेद्यद्यभिचरेदमुष्यवध इति ब्रूयादिति यद्यभिचरेदमुमतोमा मोगीति ब्रूयादिति च यद्य
वाभिचारस्तु ध्रुवमसीत्यादीनां प्रयोगः किं तत्र दातन्नुचारेणान्नकालमुदकोपस्पर्शनं कर्तव्यं अभिचारणे
कं मंत्रमुक्त्वा उपस्पर्शेदिति युक्तत्वात् अभिचरणप्रयोजनमस्यासावभिचरणीकः सर्पो नूनमाभिर्ति सूत्रेणग्राहीयः घञ्
ते नाभिचारवद्ग्रह्याद्भिमंत्रस्याभिचरणप्रयोजनाभावान्नाभिचरणीकत्वं अतस्तदुच्चारणे तोयदकोपस्पर्शनाभावः
सप्याग्यांगुलसशून्येगारं निदधाति अनेन ब्रह्मेति मध्यमकपालोपधानानंतरं सव्यांगुलसा अशून्येऽविमुक्तेमध्यमवकया

दे·भा·द्वि· लेश्वग्नेब्रह्मेतिमंत्रेणांगारं निदधाति अभिमेहितमेव सत्यस्यपाशोरंगुष्ठेनास्माभवति अयांगारमध्यहस्तेनेव ग्रग्भणी
ष्वेतिश्रुतत्वात् धानमजेनस्यापिप्रथमकपालधर्मोभवति तेनध्रुवमसीत्युपधानेऽग्नेब्रह्मपरित्तीविशेषः ततः सव्यांगु
ष्ठाभ्यामंगारनिधानंचभवति अदृष्टार्थत्वात् एवमन्येष्वपाग्नेब्रह्मेतिमंत्रेणांगारनिधानंप्रतिकपालंभवती
तिककेः तदयुक्तं यतआपस्तंबोप्येवमाह अपिवामध्यममुपधायसव्यस्यांगुष्ठेनांगुल्याभिनिधायनिर्दहन्ध्यंरक्षोनि
र्दग्धाअरातयइतिकपालेंगारमध्याधायध्रुवमसीतितस्मादपरंधरुणमसीतितस्मात्पूर्वंयथायोगमितराणितस्मीति
मंत्रेणद्वितीयंकपालमुपदधाति अथपत्यश्चात्तदुपदधातिधातिधरुणमसीतिश्रुतेः पुरस्ताद्धर्त्रमिति मध्यमे
स्यैवकपालस्यपुरस्तात्तृतीयंकपालमुपदधातिधर्त्रमिति अथयत्पुरस्तात्तदुपरंदधातिधर्त्रमसीतिश्रुतत्वात् वि
श्वाभ्यस्त्वेतिदक्षिणतः तस्यैवप्रथमकपालस्यदक्षिणतश्चतुर्थंकपालमुपदधातिविश्वाभ्यस्त्वेतिमंत्रेण अथयद्द
क्षिणतस्तदुपदधातिविश्वाभ्यस्त्वेतिश्रुते समंविभज्यद्वेदक्षिणतः एवमुत्तरतः ताश्चितस्थेति चतुर्णांकपालाना
मुपधानानन्तरंयान्यवशिष्टानितानिमध्येवचारितानिसमंविभज्यद्वेदक्षिणतउपदधातिएवमितरेणवोत्तरतः
चितस्थोर्ध्वचितइतितेषांसर्वेषांतत्तेकमुपधानमंत्रः चैवदक्षिणतोद्वेउपधीयते तयोर्मध्येएकंचतुर्थात्परे द्वितीयंच राम॰
तुर्थात्परे ततउत्तरतः प्रथमस्यपश्चात्ततःपूर्वाभिमुखंअपादक्षिणाय ततश्चतत्पश्चादस्मात्तंप्रायश्चित्तं मनुर्द्वेदक्षिणतएव

मुत्तरतश्चस्नेनैवसिद्धेचासमंविभज्येतेतिनवक्तव्यं सत्यं अगासिद्धाति अग्नीषोमीयार्थेचेतत् सत्येकादशकपालः तत्रद्विवक्ष्य
ति एवमेकादशाग्नीषोमीयस्याधिकंदक्षिणतइति तत्रचतुर्णामुपधानानंतरं अवशिष्टानिसमंविभज्याद्वद्विकपार दक्षि
णतश्चोत्तरतश्चोपदध्यात् एवंसत्येविभागेक्रियमाणेपदाधिकंतद्दक्षिणतउपदध्यादितियमर्थः सिद्ध्यति अन्यथासंख्या
धिक्यमथाशंकेत नाहिद्वेदक्षिणतएवमुत्तरतइत्येतावत्सिद्धेके अग्नीषोमीयेऽष्टाग्नावाप्यवशिष्टानांविभज्योपधानं
सिद्ध्यति तस्मीवा अथवोत्तमामेवचतुर्थ्यधिकानिसर्वाणिकपालानिउपदधातिउपदधातिनमंत्रेण चतसीवैवेत
राणिकपालान्युपदधाति चितास्थाद्ध्वचितइतिचेतिश्रुतेः अत्रैतरिस्मन्विशेषः अथैतानिकपालानिप्रक्षालितानिज
घनेनगार्हपत्यमुपसादपत्यप्रोद्दक्षिणात एकास्थास्तरतोतद्धानेनगार्हपत्यमुपविश्यधृष्टिमादत्ते धृष्टिरसीति एवमेका
दशाग्नीषोमीयस्य एवमुक्तेनैवप्रकारेणाग्नीषोमीयस्यपुरोडाशस्यैकादशकपालान्युपदधाति एवंशाद्वेनांगारद
शाकपालोपधानादिसमंभवति द्विश्यते किंविधमाह आधिक्यंदक्षिणतः चतुर्णामुपधानानंतरमवशिष्टानांसमं नास
भवि भागेक्रियमाणेपदाधिक्यंविभक्तुंनशक्यतेतद्दक्षिणतउपदधाति तत्रायंक्रमः प्रथमंमध्येद्वितीयंततःपश्चा
त्मध्यमस्यपुरस्तात्तृतीयं मध्यमस्यदक्षिणतश्चतुर्थं तस्यात्पूर्वेकिंचिद्दक्षिणतएवमुक्ताःपंचमं पंचमचतुर्थयोरंतरालेषष्ठं
चतुर्थस्यपश्चात्सप्तमंतस्यपश्चादष्टमंततः। वानवमप्रथमतोनित्रीरापुनरतःप्राक्संस्थानि एतानिसर्वाणिकपालानिनिरंतरा

दे·भा·द्वि· शिरंश्लिष्टानि समानि वेधोपधेयानि यथा तत्राह संमिन्नं द्रढयेते अत्र मध्यमपंक्तिकपालानि षडंगुलानि समचतुरस्राण्यभिर्भवंति
एवं च षडंगुलदीर्घा मध्यमपंक्तिर्भवति दक्षिणोत्तरयोः श्रेण्योरनुमध्यमपंक्ति समे किंचिदविनतोन्नते ननु स्वातिरिक्ते कुतः
पुरोडाशस्य कूर्माकारतोक्त्याह तदाकारत्वमप्रसिध्येयोवक्तयालक्षण्यन विधेयत्वं तत्स्थेन कपालविनतेरपिंडस्य यद्विभ्राकारतायागम्यमा
नत्वात् ऐंद्राग्ने तु चतुर्थोपधानानंतरं समविभागेन चत्वारि दक्षिणतः श्चत्वार्यपि वोत्तरत इति अत्र त्वष्टस्वेव विशेषः यथात्र प्रथम
स्य कपालस्योपधानमेवमेककपालेपि यथाह योस्ते द्विकपालेपि धमन्तऊर्ध्वमेहीति अत एव वचनादष्टकपाले प्रथम
कपालधर्मेषु तस्योपधानं द्विकपाले प्रथमाद्वितीयधर्मेषु द्वयोरुपधानं त्रिकपाले त्रयाणामपि मज्जतिवदेवोपधानं प
रिमाणं तु सर्वत्र पुरोडाशपरिमाणापेक्षयार्थोक्तसंख्याजातमसूनाम चतुरस्रे पुरोडाशिनापूपमपुत्वनुः कपालेष्वोप्य अग्न्यमति
ग्रेहेष्टोवाहारोत्स्वचतुर्थकपालस्य दक्षिणत एवोपधानं विश्वाभ्यइति मंत्रेण पंचकपाले च चतुर्थस्योपधानं पंचमस्याप
धानं भारदक्षिणापानुग्रहात् षट्कपाले तु पंचमं विभज्यैत्स्यादिन्यायेन च चतुर्थस्योपधानं पंचमं षष्ठमुत्तरतः सप्तकपाले तु सप्त
ममुत्तरत इति भृगूणामित्यंगारैरभ्यूहति भृगूणामित्यानेन मंत्रेणातानि कपालानिगाहपुत्यांगारैरभ्यूहति आह्राद्यति
अंथांगारैरभ्यूहति भृगूणामित्यादिमग्रवणात् एककपालेतत्परत्वेद्विह्वः कपालद्वयोपेतत्वप्रयमिति तच्चैतदंगारैरभ्यूहनं एप०
कपालानामुत्तप्तत्ताकरणार्थं सुत्तप्तमात्यसंमितिवाक्यशेषात् सुतप्तमपि पिष्यत्तिः पुरोडाशोधस्तात्पच्यते एवं च कपालधर्म

आहितोपि धानाभर्जनस्यांगारैरभ्यूहनेन भवति प्रसिद्धमावात् भर्जनस्यत्वपत्तोरेव तापनं प्रसिद्धमिति धृष्टमुपसृजेनीर
धिश्रयति अंगारैरभ्यूहनानंतरम ग्नौ देवोपसृजेनीरधिश्रयति गार्हपत्य एव पिष्टसंपवनार्थामास्मृप उपसृजेनीशार्हनो
यंते तदधिश्रपणं वहेरधायेत्पाभिहितं संपवनं पराक्रियते नतरा पिष्टानां मार्द्दवं भवति एवं च पुरोडाशपाकार्थाश्चैव ताः
ततश्चपदो आहवनीयेहविश्रपणात्क्रियते तदा यत्सृजेन्यधिश्रपणं कपालोपधानं चाहवनीय एव कर्त्तव्यं यदा त्वगा
र्हपत्येपश्रपणं तदोभयमपि गार्हपत्ये एवेति पिष्टपेषणेव दक्षिणाग्नेरपश्रपणाविधानात्तंयार्थेति वा नीडग्धोपसृजेन्यधि
श्रपणमपि दक्षिणाग्नावेककार्येन ननु पेषणायापधानपांसंहतकत्तोयस्योक्तेरूपधानानंतरपेषणामेवाभिधेयेतत्कथमं
तत्रापसृजेन्यधिश्रपणमुक्तं सत्यं उपधानवत्पेषणे नसदोपसृजेन्याधिपरणस्यापि पौर्वापर्यप्राप्यपर्येन तत्रभेदोपसृजे
न्याधिश्रपणोपि विरोधाद्दृष्टाग्नीकरणं चं तेनाविरोधाभावे च विष्टाणामुपजेन्याधिश्रपणाम मध्यस्थोवक्तव्यं अथप
षणामाह अश्माश्माजिनमादत्ते एवं च आनिन्तस्माजिनं प्रतीकृतस्करणानिधानानंतरमेवाधस्थपुंः अश्माजिनमाद
त्ते अश्माजिनं प्रतिच पूर्ववद्विधिर्भवति पूर्ववद्विस्यादानमवदत्थन्नमास्तरणांसव्याभून्यकरणं चेति अथ पोदृष्ट्द
षदेनुपदधाति इत्यनुअश्माजिनमादत्ते शापासीतितद्वघ्नात्मवधत्तमिति तत्रप्रतीचीनग्रीवमुपदृष्ठणात्पद्धतियाइ
त्पोदृश्ज्ञापि श्रवणात् सव्यांभूम्यकरणामिति शास्त्रोत्तरात् तयावममनेव आदानात्प्रभृति अश्माजिनस्यसमानत्वा

लक्षणान्नविक्रमवद्भवतीति आपर्द्धं ब्रह्मत्रत्त कृष्णाजिनस्याहानाहिप्रागधिवर्त्तेनोऽसवेति तत्रस्युक्तमनुसृजंन कृ
ष्णाजिनमधिषवणमसीति तस्मिन्नुलूखलमधिवर्त्तयतीति तस्मिन्दृषदं धिषणासीति तस्मिन्कृष्णाजिने संव्याप्य
नेदृषदमुपदधातिधिषणासीत्यनेनमंत्रेण अथदृषद्दृषदमुपदधातिधिषणासीतिश्रुतेः पश्चाद्दृषदःशम्यामुपोहत्यु
हीवोदिवइति पश्चाद्दृषदः प्रत्यग्रागेवुदीचीमुदगग्रांशम्यामुपोहति दृषदेधस्तात्प्रवेशयति अथशम्यामुदीचीं
नाग्रामुपदधातिदिवस्कंभनीरसीतिश्रुतत्वात् इयंचदृषदुपयुपयधवानुक्तः उपधानक्रमोहृतरिपिसंतवाजिह्वाहंसवा
चेत्तिचेत् तदस्युक्तं अदृष्टार्थकल्पनाप्रसंगात् अतउपधानस्यवायोध्रितत्वात् देवविशेषाश्रवणोऽप्यनियत्त्रोय
धोपमानोपक्रमोतितत्त्रोपधेयेतिगम्यते यदुक्तं मुपदधानक्रमाद्दिति तेन्नविविचित् नहिपत्यश्चाडपधीयतेतत्र
देपायतिति किंचिकारणमस्ति यदेव्यंतारिक्षस्यैवरूपेणोत्यंतारिक्षसंस्तवाद्दिति सोप्यंतरालवर्त्तित्वमात्रनिमित्तोतरि
क्षसंस्तवः देशतोहिमउपलांतरालवर्त्तित्वंशम्यायाः कार्यविरोधीतित्वात्रउपधानक्रमालनोपदं नरालवर्त्तित्वंनाम
नदृपेक्षायमनहिक्षसंस्तवः अदृष्टंपचैतदवश्यमभ्युपगंतव्यं अन्यथादेशतोंतरालवर्त्तिवेमात्रिशम्यायधुपर्युपधीयेतत
। तथाचयेषणामेवनसंवर्त्तेत पतिचापर्वतीतिवेद्मिति चरणाश्राद्दृषदंवैयमेवोपलायादृशेपति इतरथानुशाम्यपाश्रव एम०
हित्वोर्दृषदुपलयोरसं वंधाकुयागोहिंसारांसायेननिष्ठदृत्तयेप्रतिन्वापर्वतीवेत्तिलिनेडम्योम्यंहिनस्यामहतिवाच्य

ते एवंतिद्धार्थस्त्वरोप्यम्यतः सामान्यादितिक्कथं कालतस्तावदंतरालवर्त्तं अधस्थितत्वं किंचाधस्तात्सश्वामदागस्यमेव
शिन्ताशम्यादृषदः प्राकावरणेतांक्रमेति निश्चलतांच अतोदृष्टार्थत्वाद्दधस्तादिशेषपधेया तथाचलिंगं सयेजघेन
शम्यापिष्यमाणानामवशीर्यतेपिष्टानिद्यातंदुलावेति एवमधस्तादुपहितायाएवमवतिमोपरि दृषदुपलांधि
षणासीतिधिषणासीत्यनेनमंत्रेणदृषदिदृषदुपधाय उपलामुपदधाति अथोपलामुपदधातिधिषणासीत्यादिश्रुतौ
ननुपेषणार्थत्वादुपलायादृषदश्चोपधानंप्राप्नोतितल्लिकिमर्थमुक्तं दृषदोतिसत्यं दृषदुपलायाएवोपधानेनशम्या
म्यापादृत्तिनियमार्थोभिप्रहोषः धान्यमसीतितंदुलानोप्याभिविनरष्टिप्राणायत्वेति प्रतिमंत्रं धान्यमसीतिमंत्रेण
दृष्टादितंदुलानोप्य दृषदउपरितंदुलान्निधापप्राणायत्वेतिप्रतिमंत्रंपिनष्टिपिष्टचरुसमेने चरुर्थापनिविष्टश्वमायारयतीमर्थः
अथत्वविद्धधिवपतिन्यमसीति अथपिनष्टिप्राणायत्वेतिश्रुत्वात् दृषदोधिउपरिवपति सामर्थ्याद्दृषदउपरिनोपला
याः दृवुष्पीजप्रक्षेपणे अत्रप्रक्षेपणमात्रे प्रक्षिपतीत्यर्थः पिनष्टिपिनुष्टिपिष्टनित्येवमहुः शान्त्यानामपनेवतर
समये पुसवनीयेषुतरसमासाधिनुहिसेवमहः पिनष्टीत्येवमिदपिमंत्रेप्यध्याहारः साकांक्षत्वात् अत्राहापसंबः प्रा
णायत्वेतिप्राचीमुपलांप्रोहत्यपानायत्वेतिप्रतीचींव्यानायत्वेतिमध्यदेशेव्यवधारयतितत संततंपिनष्टीति मनुः प्रा
णायत्वेतिप्राचीमुपलांप्रोहत्यपानायत्वेतिप्रतीचीप्रतिकर्षतिव्यानायत्वेतिमध्यदेशेव्यवगृह्णातिदीर्घामितिसंततंप्रावेदी

घेपिनष्टीति दीर्घामितिकृष्णाजिनेप्रोहति सर्वेषुतंडुलेषुपिष्टीभूतेषुदीर्घामित्यनेनमंत्रेणतानि पिष्टानिकृष्णाजिनेप्रोहतिउ
पलापाघेरपिचान्यप्राच्यांकृष्णाजिनस्योपरियात्पतीत्यर्थः दीर्घामनुप्रसितिमायुषेधामितिप्रोहतीतिश्रुतत्वात् कृष्णाजि
नेपिष्टानिप्रस्कंदयतीति चक्षुषेत्वेत्यवेक्षते ततःकृष्णाजिनेपातितानिपिष्टानिचक्षुषेत्वेत्यनेनमंत्रेणावेक्षते चक्षुष्यापश्यप
निरीक्षइतिचाध्याहारः साकांक्षत्वात् यागसाधनभूतहविष्यसंस्कारोयं ततश्चपेषणाभावेचर्वादिष्वपितंडुलानामीक्षणा
भवत्येव चातुर्मास्पीयजुहोतौवपनेवाजपेयेचसर्वौषधानामपि पिष्टमाशेषुनिर्वपामन्योमहीनामित्यासं पिष्ट
माशेषुतंडुलेषुच अध्वर्योरग्नीध्राच्चान्यापयजमानस्य महीनामित्यनेनमंत्रेणाज्यस्थाल्यामाज्यंनिर्वपति यात्रांतरा
ह्याज्यस्थाल्यामाक्षिपतीत्यर्थः आज्यस्थालीलक्षणमुक्तंछंदोगपरिशिष्टे आज्यस्थालीप्रकर्त्तव्यातैजसद्रव्यसंभवा महा
मयीवाकर्त्तव्यासर्वास्वाज्याहुतीषुवा आज्यस्थाल्याःप्रमाणंतुयथाकामंतुकारयेत् सुदृढामव्रणांभद्रामाज्यस्थालीं
प्रचक्षतइतिपिष्टंवंतिपिशंत्यमीध्यतेकपालान्यर्थेच आज्यंनिर्वपतीतिश्रुतेः अत्रहरिस्वामिनः अध्वर्योरग्नीध्राच्चान्य
एवकःस्वच्छंनिर्वपेद्यजमानोमंत्रानध्यापनादेशइतिसूत्रेलिंगानिर्देशाच्चयपन्थो ब्रह्मण्यपरितोषणास्यपरद्रव्यस्यप्रकार
रोनास्तीत्यर्थः अतःस्वामिवाययजमानएवात्राज्यनिर्वापंकर्त्तुमर्हतीतिहरिस्वामिनः एवंचनिरुप्याज्यंवेदोसीतियजमानोवे एम०
दंकरोतीतिसूत्रेवेदकरणेनसमानकर्तृकमाज्यनिर्वपणांशमभिधानमनुपपन्नंभवति अतोयजमानएवाज्यनिर्वापंकर्त्तावेदं

करोति तदुक्तंसूत्रकृता निरुप्याज्यंवेदोसीतियजमानोवेदंकरोतिकुशमुष्टिंसव्याहृतंवत्सज्ञानुत्रिवृतंमन्त्रकार्यंवायजु
ब्रह्मवर्चसवीर्यान्नाद्यकामायथासंख्यमिति मनुः वेदंकरोतिवत्सज्ञुमुष्टिप्रसव्यमापवेष्ट्यायूलेर्दक्षिणोत्तरतत्वेषुमुष्टुत्वंप्र
तिनिधायत्रिरावेष्ट्यमन्त्रस्तुत्तरस्तंप्रदक्षिणंप्रादेशमात्रेमुखमस्यपरिवासोग्रकरेमूलानिगमयतिमूलानिनिदधातीतिवे
दंत्तद्यावेदिंकरोतीतितैत्तिरीयेवेदंकरोतिवत्सज्ञानुपशुकामस्य मन्त्रकार्यमन्नाद्यकामस्यत्रिवृत्तंतेजस्कामस्याहूर्ग्रंस्वर्ग
कामस्येति लौगाक्षिः वेदंकरोतित्र्यंमुष्टिप्रमाणमथोवस्तोपमुज्याग्राणांधंमूलंवत्रवाति: परिहृत्यगुणोषुमुष्टुःबद्धंसमंज्ञष्या
यम्यमुल्वात्प्रादेशेछिन्द्यात् याराग्रीधोनिधायोत्करेमूलानिनिनीतोविदिक्कृरशामिति आपस्तंबस्त्वदर्भाणांवेदंकरोतिवत्स
ज्ञुंपशुकामस्यमूतकार्यमन्नाद्यकामस्यत्रिवृद्धिश्रस्मंब्रह्मवर्चसकामस्यमुष्ट्वात्प्रादेशेछित्त्वापरिवासयेत्परिवासनानिनि
दधातीति वत्सज्ञुर्वत्सजानुतुल्यसंस्थःमूतकार्योमूलवकिंयतंतेयत्रधान्यंनिधीयतेसम्मूतइतित्रिवृदेकाविशोरत्निदृढि
एःस्त्रीलाविराशीतिकेचित् कामाभावेप्येतान्याप्रानृतपः अकामस्यान्यस्याविधानादितितद्भाष्ये वेदपरिवासना
निमूर्वोपपवेदायागातेच यान्याज्ञंसपवित्रापात्रीपिष्टान्याद्यनिदेवस्यत्वेति ततःसपवित्रापात्र्यामिपिष्टानिआवप
निकृष्णाजिनमुत्पाद्यतेनैवपात्र्यांप्रक्षिपतीतिहरिस्वामिनः देवस्यत्वेत्यनेनमंत्रेण पवित्रवतिसंवपतिपात्र्यांपवि
त्रेस्थापयित्वाप्यदेवस्यत्वेत्यादिमंत्रगणात् पात्र्यामित्याकारविशेषनाम्निमहतिपात्रेइत्यर्थः आपस्तंबःप्रक्षालितायांपात्र्यामनि

०८
२०

दे॰भा॰

हस्तोपवातापयापवित्रवत्यापिष्टानि संवपतीति तथा संवपन्त्वास्वपर्वति तामभिआसपन्निष्ठजनतइति पात्र्यामावपनं च सेयममा
र्थे अतस्त्रहृतं तु लेषु न भवति सपवित्रतास्तु ह्यदावपि प्रवर्त्तेते अदृष्टार्थत्वात् अथ पाण्यपसृजातु उपविशा संतर्वेदिवा सं
वपनानंतरं स पिष्टापात्रीमादायेनरछाय अपरोणस्वगार्हपत्यस्य पश्चादुपविशेति अथवायेषणदेशा उच्छायां तर्वेदिवे
दिमध्ये उपविशति वेदेरंतः अंतर्वेदि विशा च करिष्य माणुपात्रे देशा लक्ष्यते पस्मिन्नेदेशे शाहितानं वेदिर्विहितातत्र देशे पा
मंतरे उपविश तिमापि ष्टां या त्रीं गृहीत्वा तो भवत आसादयती सर्थः कृतयत्नः प्रतः पिष्टानां संपत्न्न श्रुतेः निधाने च विहि
ते सो कर्ष्या दृ तो पवेशनं प्राप्तमेवा न घंते अंतर्वेदीति पदयुग्यादानाद्यु पणाशाहृनाग्न गार्हपत्यं यो मिर्धीयेते अथवात्र
पणस्य पश्चादुपविशती से तावतैव याज्ञिकैस्तर्वेद्युप वेशने प्रसिद्धपदं तर्वेदि वेदि त्वसु अतेतत्कोर्हत्ये अपणा पक्षेऽप्यंतर्वेद्यु
पवेशनं विकल्पेनप्यामास्याहितितउपसर्जनीरानयमन्य अध्वर्युरन्य आग्नीध्रः उपसर्जनीरुद्वास्यानीयत उपविश्य
पात्र्यां स्थपिष्टानामुपर्यानयतिति भवतीत्यर्थः अथैक उपसर्जनीरानयतमन्यः अध्वर्युरन्य आग्नीध्रः उपसर्जनीरुद्वा
स्यानीयत उपविश्य पात्र्यां स्थपिष्टानामुपर्यानयति भवतीत्यर्थः अथैक उपसर्जनीभिरेतितात्रानयतीति श्रुतेः आग्ना
र्थः एकोन्य आग्नीध्रः उपसर्जनीभिः तु पशमार्थं सैम स्पतेसंभिश्रते हविरभिरित्सु पसर्जन्य आपः समापध्वीमिर्वि एम॰
मंत्रलिंगात् शाखां तरात्तु तप्ताभिः संदेति सहस्युक्तइति तृतीया गृहीत्वा आगच्छति गार्हपत्याद्द्विदेशं तात्रानयति प्रत्र

२०

ते पिष्टे अः पत्य हृतविज्ञतेहस्यग्नीध्रः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समापइति अध्वर्युस्ता अग्नीधा निनीयमाना उपसर्जनीः सह
आपः समापध्वमितिमंत्रोसेयपवित्राभ्यां प्रतिगृह्णातीति ताः पवित्राभ्यां प्रगृह्णातीति श्रुतेः संयौति जनयत्यै वैतित्तनो ध्वर्युर्जनय
त्यै त्वेति मंत्रेण संयौति पुनिश्रणो पिष्टाभ्यादभिः संपृक्तमिश्रपतीत्यर्थः अत्राहायस्तंबः प्रोक्षणीव शिष्टान्युदुप सृणीता
भिः संयौत्यस्यावाप नुधोत्य पवहितप्रणीता नाधिगंतु न्तुं गेणाप्रणीता भ्य अराप्येदेनोपपद्यमाइयो अभिरिति प्रणेतितिवि
ते यानीयाभ्यः परिप्लुता ता इति तत्प्राभिरनुपरिप्लावजनत्ते वेतिसंयौतीति मधुहवि वेदोपयाः सवेदा प्रणीता
मा हरति समापध्वमोषधिमेरित्यादिकं मंत्रं तत्स्थाभ्यः आप्यइति तथापच्चाव्यमितितत्माः परिप्लावयति पिष्टानि संनयतीति ले
गाप्तिः प्रणीतास्त माधतवनीः समापडइत्यामिव्यातिते तिरिष्टेन्ये अथ परिकर्मिणामाह आहरणायर्श्चतिस्त्रानयइत्या
ह आहरतिषेष कारः प्राणिताभ्यः सुवेतो नायहस्ये वेदनीय पर्यस्थपाणिनां तद्यानिवसदं तो प्यस्त उभयोः समानीय
मानीनाथ तिर्मश्रयंते समापइत्यादिष्वेत्येने गोकं तपति पिष्टसंवनीया आपइति वेदारावपुपसर्जनीनिनय
नं भवत्येव तत्राप्युदकार्थस्य विद्यमानत्वात् संयवनं तु न भवतिकार्यलोपात् समंविभज्याम्सं हविष्पात्रालभनइद
मग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति संयवनानंतरं समं द्विभज्य द्वौ पिण्डौ कृत्वा अत्रसंहरीष्यन्तुं नामिश्रणम् अस्पृतिदेमग्नीषोमयोरम
योरिति संयवनाध्यन्तकमेतोत्तो यिं उआलभते उदकसंस्प्रोपार्श्वं निहितो अवरोत्तं मुक्तं हविषी मुखे इदमग्नेरिति दक्षि

यामाग्नेयमालभते इदमग्नीषोमयोरित्युक्तरमग्नीषोमीयं अथयद्वैधाकरोतीतिपरिदिष्टहविषोभक्तः योऽस्मिन्मास्यांवैद्युहविषीभव
तः सप्तत्रपुनर्नसं हरिष्यंस्यात्तदभिमृशतीतिश्रुतत्वात् परिद्वेइति बुवनुमावास्यापिप्रज्ञैतैवेतिदर्शपति योऽस्मिन्मास्यांवेद्देनि
त्याभिप्रायः ऐन्द्राग्नयाजिनस्तु मावास्यायामपिद्वेभवतस्तव अतएवान्ययोर्हविर्विशेषोर्थेहरणांप्रोक्षणांवच्यकत्वात ततएव केत्र
संयोगस्यसहैववर्तनं ऽनयोर्यागांसंपद्यनाभित्त्वाधुनाविभज्यपथास्वमालंभः कार्यः अतस्सद्दृष्टार्थोयमालंभः नैवैकश्चि
न्नपिनिमवर्त्तेते किंच विभागपूर्वकोत्यालंभः नचैकस्मिन्विभागोऽस्ति ननुसमर्वाविभज्येनैताननास्तिद्वे असंहरिष्यं
नेताक्किमर्थमुच्यते विषमोपिविभागस्तावत्ते आलंभानंतरेपुनरपिसंहृत्यसमविभागकर्त्तव्यात्वारण्यार्थमेतत् दितिपि
त्रमृतिः अथवैवं यजेना असंहरिष्यन्नित्यनेनालभस्यकालांतरं विधीयते यस्मिन्काले असंहरिष्यन्नगतितदेवविभज्या
लंभते पुरोडाशानां नुसंयवनीते अतएवत्र नेमंकालंप्रतीक्षते तेनसहपूर्णांप्रकृतीकरोतोतर एव विभज्यालंभः यौ
मस्येपेषणांतरएव विभज्यालंभः पुरोडाशानांनुसंयवनीते अतएवअपेत्स्यपक्षेपुनर्नसं हरिष्यंस्यात्तदभिमृशती
ति यत्रयस्मिन्कालेसोधयुः पुनस्संहरिष्यंस्यात्पुनोर्मिश्रीकरिष्यान्नभवेत्ततस्मिन्नेवकाले विभज्याभिमृशतीति
तेनचं वंदीनांविभज्यालंभे पुरोडाशसंयवनोत्तरकालता नियमो न भवतीति तात्पर्यं एतच्चहूर्णांपुरोडाशैः सहाविभागेन एम
यंचहूर्णानुपरास्यं च बहूपेवेतीक्षणांतरएव ईक्षणस्यप्रक्तौ सहहृष्टत्वात् अत्राम्नविरोधाच्च यथादेवतमभ्यज्य आमदेंद्रा

ग्नादिकं हविर्येषां देवतं पायात स्यतस्य देवतातस्याः पशुस्तनामोच्चारणेनाभिमृशेत् इदमिन्द्राग्न्योरित्येवं इषे वेत्यानुपम
त्विभ्रपत्यंस्यः अथ योरस्य आग्नीध्र इषे वेत्यनेन मंत्रेण गार्हपत्येधिश्रयति सोमावात्यमाधिश्रयतीतिश्रुतेः
आहवनीयम्प्रापिणोपि गार्हपत्यस्यात्यमाधिश्रयति अधिश्रयामीतिचात्राध्याहारः साकांक्षत्वात अथ पत्नीकस्याह
वनीयेतस्त्रापिणः अथ पत्नीकस्यैरजोषेषमस्यवय्वाशादिना असंनिहितयंत्नीकस्यतस्त्रापिणइत्याहवनीयस्त्रापिणः
आहवनीयेहविः अथ यत्रांकुर्वतोऽमानस्याहवनीये आज्यमधिश्रयति आहवनीयस्त्रापिणोपि हं निहित्तायां यत्रा
गार्हपत्यपत्यपतएवश्रूयते यस्याहवनीये हवींषि श्रपयतीति यत्नीसंयस्यायत्नी नभवत्यग्रएवतस्याहवनीयेधिश्र
तीति यस्यपत्नी न स्यात्स नियमेनाहवनीये श्राधितस्यायेप्रथमाधिश्रयणमप्याहवनीय एवकर्त्तव्यमितिहारि
स्वामिनः शाखांतरे चैवं श्रूयते यस्यव्रत्येऽहनि पूत्र्यनालंभुकीस्यात्तामपरुध्य यजेतेति अनालंभुकीरजस्वला
केचित्पत्नीको स्मत्र एनोक इत्याहुः तद्विषयमप्येतरत तस्याप्यकाकिनएकाधानं श्रूयते आध्वलायनब्राह्मणग्
तदाहुरपत्नीकोप्यग्निमाहरेन्नाहरेदित्याहरेदित्साहुर्यदिनाहरेदनद्धापुरुषः स्यात्कोनद्धापुरुष इति न देवान्न
पितृन्न मनुष्यानवतीति तस्मादपत्नीकोप्यग्निमाहरेत् नदेषायाज्ञिकायामितिश्रिषत्तयनेत्तहोत्रामएषामपत्नीको
प्यसोमयः मात्राधिन्न्यामनन्तोर्थापयजेतवचनोभुतेरिति तस्मात्सोमं पानुयेन्नयेत्तस्मादपत्नीकस्याधानं कुर्वीय

प्रमापति=६
पस्पवनीपेसा
दिना=५

=ध्रांतरेन्नारवा
तरेणाहु५ध्य
तिकेचिदिता
दिना=४
प्सतीसेते=५

स्वमतमेतत्=३
अपत्नीकस्यत्रा
दिना=३

शाखांतरे=६
पस्पत्नीन्स्या
दिना=३

शाखांतरे शाखां ६
तरेणहु५पत्नी
पत्र्न्हरनीत्यादि
ना=५

पत्नीकोऽग्निहोत्रं जुहोतीति श्रुतेश्चाद्ध्याय नीस्तस्य यजमानस्य श्रद्धाधेयं तदित्युक्तममिथुनं श्रद्धमायासस्तेन च मिथुने न स्वर्गे लोकं
द॰भा॰ थ उपतीति तथाच पश्चात्तायां अग्निमिद्ध्वा यां पुनर्विवाहाहं भवेस्त्रामा थमिग्न्याधानमाहापस्तंबः दारकर्मणि
यद्यशक्त आत्मार्थमि अग्न्याधेयमिच्छेद्यो ऐमाह्रा अग्रयणाग्निहोत्रार्थे श्रौपासिकर्माणि तानि भवंतीति अमुमेवार्थं कांडम
उनोप्याह स्त्रीमात्रमविशेषणाद् गार्ग्येवैदिका भि भिवान्याद्धतेयद्धाधानमेवास्तिचेद्दध्वः एकाकी वा दधीताग्नीन्वि
वाहश्चेन सिद्ध्यति निसिद्धाग्रयणान्यग्निहोत्रं कमाप्य नेतरदिति अविशेषेणाति प्रथमांगादित्तीयां वाइत्ति विशेषादि
तह्मीमौत्रं सम्यक्खरस्यर्थः तथापत्नीमरणोपाग्नीनां रहणमपस्तंबः तस्मात्त्र्यैकैस्पेशेनरद्धाग्न्यध्याहृवेमाप्रिगो य
त्रीतेष्ठतएवायि यज्ञपार्श्वेनिरूपितं कात्यायनः मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्नीन्नहि संत्यजेत् उपाधिनापि तत्क
र्मयावज्जीवं समीपयेदिति घर्मोऽसीति पुरोडाशैर्युगपत् घर्मोऽसीत्यनेन मंत्रेणाध्वर्युः पुरोडाशं कपालेष्वधिश्रयति आ
ज्येन युगपत् आज्येन सह आद्युत्या अधिश्रयणं पुरोडाशाधिश्रयणं स्यात् भवतीत्यर्थः अधिवृत्त्या नैव पुरोडाशमधि
श्रयस्यावाज्यं तद्धा एतदुभयं सह क्रियते इति श्रुतेः एषोऽध्वर्युः पुरोडाशमधिइयात्ति अधिश्रयति अक्षावाग्नी
ध आज्यमधिश्रयतीति अद्याविति समास्याहं निहिता धर्थयेस्यापि मसंष्टतरम ग्नीधमदाह रूढ्यवचनेनाह एम॰
अत्र पुरोडाशाधिश्रयणं वेदनकपालेभ्यो गार्हपत्यनासमक्तस्थं तथावाहापस्तंबः इदमहमिति वोदनकपालेभ्यो गारा

नयोस्तु घर्मोऽसीत्याग्नेयं पुरोडाशमस्याशु कपालेष्वधिश्रयत्येवमुत्तरमुत्तरोऽध्वर्युरनुपूर्वीण्येवैष्यतद्दृह्कर्मोऽसीति क्रियते स
मानजातीयेन कर्मणोऽके क्रममपवर्त्तयति यानि विधिभवंति सहत्सानि क्रियंत इति अत्र विरोधादन्यस्यकर्त्तृत्वेन विरोधी
भावेऽपि शावाज्यस्थौपपत्याद्धोवाध्वर्युरेवाज्याधिश्रयणमिति कर्कः तत्कथमनुपपद्यत इति सएतद्वेद यतस्तेनैवा
हुतेनेव वचनादग्नीधः कर्त्तृत्वमुक्तं सयत्रैष्वहविष्कृतमुद्वादयति नदेकोदृषदुपलेष्वमाहति त्वनयाश्रुत्या अत्रापि
तादृशेव श्रुतिरस्ति आधिवृत्यानैवैषपुरोडाशमधिश्रयत्यसायाज्यमिति अतोत्राधिवचनादेवाग्नीधः कर्त्तृ
त्वंतेनाप्यापत्नेष्वध्वर्योगाहननवदग्नीधएवाज्याधिश्रयणमिति मुक्तं मुख्यत्वमामः सहाधिश्रयणविधाना
द्विगेधादेवान्यास्मिन्यायेपरन्यग्रहणात्तत्रतत्क्रियते इति तद्विरोधेऽप्युपसंहारवन्यएवाज्याधिश्रयणोक्तत्तीयथास्या
दित्येवमर्थमिति संप्रदायरहस्यं बकेकीचार्यैर्हितंकं तदेवसाधुव्याख्यानांतरं तु तत्कतमयुक्तमिति उरुप्रथा इति
प्रथयति यावत्कपालमनतिपृथु उरुप्रथा इत्यनेन मंत्रेणाधिश्रितं पुरोडाशं पिंडपात्रकपालमनतिपृथुं प्रथयति
पृथुं करोति पात्रकपालमिति यावदिति यस्मिन्मात्रपात्रे पृथ्वी निष्कपालानि तावंतं पृथुं करोतीत्यर्थः कीदृशं अतिपृथुं अ
निशापितः पृथुरतिपृथुरतिविपुलः न अतिपृथुरनतिपृथुः तमनतिपृथुं नातिविपुलं लौकिकात्प्रसदृशमित्यर्थः
तंप्रथयतीति प्रसज्यते न सत्राप्रथुं कुर्योदशशमात्रं कुर्यादित्युहेक आहुः यावत्तमेव स्वयं मनसा न सत्रामृष्टथुं मन्येतैवंकु

दे॰भा॰

यो दितिश्रुतेः तेनमंत्रेणत्राशब्दः सत्वेनामनुपद्यन्ते अद्धाशब्दस्य स्तुतस्य वचनोत्र शतयथे पञ्च सर्वस्यष्टमेणाहितस्य विरोधप्र
व नतरश्चनस्य स्पष्टं पृथुतुर्यात् यावच्छ्रोस्पष्टं यावद्भवं भवतिता दृष्टं नकुर्यादित्यर्थः तेनार्थादितदुक्तं भवति अतिपृथुं नकु
र्यादिति अन्येहित्येवमसंयोगमप्यन्नं दृष्ट्वानि शब्दस्येवार्थे सत्राशहूंप क्षीयंतिति धीमतस्य नामस्मृतिर्विरुध्यते नो हैव सं
त्रार्यंतिके नोदूरइति वातिशब्देन रहस्यवो योगश्च यपीपद्यादनुपपन्नः तस्मात्स्य दृष्टव्यवनोत्सत्राच्छ्रशब्दो मानुषं मनुष्य
राजन्यं यस्कं कुर्यादिति कस्तेहृ इति अध्वशब्दोप्यनियतपरिमाणएवमहतो ध्वस्यमहान्तत्र लक्ष्याहः नियतपरिमा
णं वव्हनमण्डलेरकव्यायाश्च मितस्यामिमापः यावंतमेव स्वयमनयेति नपुंसकस्यादिवद् स्वशफामानायान्तितय्यः मनसे
वपावंतंमध्यमास्वशफपरिमाणोद्देशेन नातिपृथुं मन्येत देवतत्सौमिष्टक्षते उाय व शानपर्या तं मन्यते तत्परिमाणादि
भिर्दं कुर्यात इति अत्राहापस्तंबः उरुप्रथस्वेतिपुरोडाशं प्रथयन्सर्वाणि कपालान्यभिप्रथयेत् नुगमनस्तुधार्ज्वतिं कूर्म
स्येवप्रतिज्ञातिमध्वशफ मात्रं करोत्यावंतं वा मन्यते तं तेन स्त्रावपुंसकयोनौ स्तेडेइति मनुष्यपिंड्य महामितिवेदेन कपालेन
मस्यापोहतिधर्मोसिविश्वायुरितियाधिश्रपसेवमुत्तरमेकैकं कर्मीभयोः कुर्यादुरुप्रथस्वेतिपाणिधाल्कयालानि सर्वाणि
प्रथयतीति लोगाक्षिरपिपिंडेन वाधमेयाधिश्रित्योरुप्रथस्वेतिप्रथयातिन्कूर्महृत्याविति सूत्रांतरेव स्त्रुतुज्यस्तु
घामि म्हशतमय त्वाग्नीषोमाभ्याममुष्या अमुमुष्याहारतिपयो दर्वनपिंडं करोतिमेवस्याशिरद्रूतितदृष्टिरोर्माकपालानां

राम॰

त्वपतीति आपस्तंबः देवस्त्वेसवितुः क्षतिनपति देमेररमिन्द्वालपति त्रामेवोविदिहतः अयपतेतिपार्श्वविम जेवेते आग्नीध्रोह
विरुपिदस्यतानिकरोतीति लोगाक्षिरपि देवस्त्वा अधिनाधाम्निदृइत्यादीन्मनस्य त्राहयति एतद्वक्ष्यणं सामर्थ्याद्वि रो
र धस्तादुल्मुकम्पेरणानंत्रं तेषुधानानावपुरोडाशास्पदृशीति मानेरिमालभेत प्रोपुरोडाशौ मामेरित्यनेनालभेत अ
त्यर्थं सामिमृशत्तिमामेरितिश्रुतेः आमिमर्शनेन चमता तन्नानार्थो तममिमृशतिवृतंवद्शनीतिवाक्यशेषात् अत
श्चैवाहा वापिमवर्तते धानायुच मासेह मामेरिविश्वमिसेवमूहः आधिश्रयणमंत्रेचधर्मोस्तिविश्वायुरिति अतमेस्तौ
तिश्मृ तावभिवासयतिस्मनाश्चेरनोपवेषेण वा अजोपुरोडाशावपनमेरुपित्ने नमंत्रेणावेदेनाववेपराक मृतोमूते
नमसम्नाभिवासयति मध्यमनात्रा मश्चाद्रपत्नीत्यर्थः अभ्यतयोः पुनः स्तुयतोयहानार्थमन्तव्रहणं पद्वाद्भतो यामि
वासयन्तीतिश्रुतेः अत्रापि तिद्विवचनं निर्देशः मवाण्वार्थः पद्मीरुपताद्भत्वाभिवासत्नी येकवयुक्तमामि वासनु
मुभयोस्मृतमेव विश्रपराममथ्यक्षन्नपर्यग्निकरणामर्थकवयुक्तानुभयो रपिपुरोडाशयोर्भवंतीति कुतः उद्द
श्यगतेन्नवत्संत्यो पाश्चविगुहीतवाहिति विरोधाद्धवसवापि वासनस्याभावः यजमानयोः प्रजायजमानौ प्रजे
त्ययथायथमनेन यजमानकेकुहः अत्राहापस्तंबः वेदेनपुरोडाशौगारं मसाध्वहंतीति सांगारेणभस्मानात्रस्कोत्रे
तिकावृके पाञ्चंगुलिप्रक्षालननामाप्ये ध्यानिनयत्यभिन्नप्यत्रयगासं धस्यं दूमानत्रितायत्वेति प्रतिमंत्रे त्रितायत्वेतिप्रति

मंत्रं यांअंगुलिप्रक्षालनमिति पिष्टलिप्तपात्रीप्रक्षालनेपि प्रतिमांगुलि प्रांगुलिप्रक्षालनं चाभितप्य पात्र्यां प्रक्षिप्य तदुल्लतो ल्मु
केन तायपित्वाप्रत्यक्तं स्वप्रसदमानैः परस्परं संगतिमप्रात्तुवन्त आप्योपौदेवतामूत्स्यानि नयति अथ पात्र्यां निर्भिजि
नमंगुलिप्रक्षालनमाप्येभ्यो मि निनयति तत्क्षमितपातितथैवा ५ अंतमगतिपनिनयति त्रितायद्वेप्याहिस्थ अस्मात् तन्नामा
निनयंतीतिच नानाप्रथक्रूपप्रस्परमसस्कशादि स्यर्थः आप्यप्रहस्तापामदेवताज्ञापनार्थं आंप्येभ्यइति चतुर्थ्या आप्या
नामत्रदेवतान्वावगमात् ततश्चात्राप्ताप्तानुदिश्यत्यागः कार्यः अतश्चास्विष्टकृद्वद्गुहुमप्रपक्रमेण तन्नमेव नातिपनि दूषम
पूर्वोसादर्थेच तेनद्रव्यविनाशोमि पि स्विष्टकृद्वद्द्रव्यांतरण्यापि निनयनं कर्तव्यं अपरेतुद्रव्यप्रधानत्वात् द्रव्यनाशे
नोत्पत्तिसिद्धेति अत्राज्ञापसंबः अंगुलिप्रक्षालनेपात्रीनिर्णेजनं वाल्मुकेनाभितप्य स्फ्यमंतर्वेदि निनोत्वाचि
स्वतिप्राचीमुदीचीं वा गिनोपसंस्पर्श्यांस्त्रिन्निनयति प्रत्यगपवर्गमेककतापस्वाहेत्यैतेः अग्रतिमंत्रं निनीय वाभित
प्येदिति मनुः पूर्वोद्धिविधा विद्रतीयमात्रे प्रागुदीचीः स्फ्यनतिप्रीत्वे स्वाहिस्वंस्य कृगपस्वाहा द्वितायस्वाहा त्रिता
यस्वाहेत्येतरसंस्पर्दयंते स्वा तुपिष्टलेपंनयतीति नैत्तिरिस्सूत्रे अथैतत्पात्रीप्रक्षालनं गार्हपत्यागारे यात्राभित
प्यद्विमांतर्वेदिप्राचीनं नि स्फुलेखासुनिनयतीति आपस्तंबमतेपि अनुमानेन मा भूत्कस्य चिदाशंकेत्ययथा अप्या अपि दे एम०
वतांतरं त्रिताहयोपदेशात् अथपुनराप्येभ्यस्त्रितायश्चेति प्रतिमंत्रं निनयतीत्युक्ते मंत्रवर्णात्पावनैतत्रिताद्यपस्त्वस्त्व

प्रसुत्योगाशोली छ्राधिश्रयणमिति धर्मोसि विश्वायुरिति प्रथप्रपुरुप्रथस्वेत्यतेयजमानः प्रथतामिति ततस्त्वंतकूर्मेप्रकारक
रोतिपूर्वापिकपालान्यभिप्रथयतीति अत्रसर्वेषु सर्वेषु पुरोडाशयोः क्रमेणाभिप्रथनाभिधानात् सहाधिश्रयणामुप
पन्नं तत्र एकस्यैव पुरोडाशस्याप्रथनस्य सहाधिश्रयणं द्वितीयाद्यानां तु क्रमेणैव यान्नुपावकपालमित्युक्ते नाष्टपरिमा
णएव पृथुर्भविष्यतिनस्तू नाधिकपरिमाणस्तत्किमर्थमुच्यते अन्नतिपृथुमिति सत्यं उच्यते कपालपरिमाणो पूर्वोदिष्ट
तेन पुरोडाशप्रथनपरिमाणाज्ञापनमुपपद्यते नेवतत्स्यात्किंमुक्तं अनुक्तत्वात् अतः कपालपरिमाणज्ञापनार्थमैवैतद्
नतिपृथुग्रहणमिति तन्न तावत्परिमाणमेतत्प्रजानिकुर्यात् यावत्परिमाणो पुरोडाकपालं विस्तारितः पुरोडाशे
लोदिक्काद्यप्रयत्नातिपृथुर्भवतीति अतः यंदेशुल्कस्तात्कपालवि नि दिवायासंपद्यते तथाकपालपरिमाणमात्रप्रथनीयं अ
नेकयजमानकेनुनु अस्य मंत्रस्योहो भवति उरुते यज्ञपत्योः प्रथेतामिति द्वियजमानके उरुते यज्ञपतयः प्रथन्तामिति
बहुयजमानकेनवरौचकापोभावात्प्रथभावः अत्राधिश्रयणं प्रथनमद्भिरभिमर्शनं चेति त्रयमेकैकस्य अत्राप्येकस्य कर्तव्यं
दुपुहविष्षु अन्यथाप्युत्पन्नकपालाधिश्रयणास्त्रितः सुप्यन्ततथाप्रतिप्रथनं न स्यात् भवति तेनार्थादेवं कर्तव्यं पुरोडाशं
गत्याधिश्रयणादयः तदंगवत्क्रमः यदार्थानुसमयपक्षः तदाश्रयणेन पुरोडाशस्य प्रथमः नवांगानुरोधेन प्रधानवा
धोयुक्तः यत्वनुनाखिप्रधानबाधोदर्शपूर्णमासयोद्वित्रिचतुरादिहविष्के तत्र यदार्थानुसमयपक्ष कर्तव्यं अग्निहोत्रस्याद्भिरभि

मृशतिरुक्षत्रिर्वा अग्निष्टदृसेनेन मंत्रेणोत्तानं दयुक्तंपुरोडाशमभिः सस्रेक्ष्वाद्रसमभिमृशतियोरद्देकेनहस्तेनसर्वतः स्पृश
तिमृष्येनक्रियमाणोयत्रयत्रविदीर्णो। भवतितत्रछिद्रः संदधातिसंयोजयतीत्यर्थः त्रिर्वाद्वारत्रयं वाभिमृशतिनसंदेहव
तमडिरभिमृशतिमंत्रद्वात्रिर्वातद्देवास्येत्रेसुक्तत्वात्तद्द्छिद्रः संदधातिवाक्यशेषात्अस्मिन्पक्षेपुनर्मंत्रणाद्दिस्तेषी
एकद्रुंकमावृत्तोएतन्मंत्रवचनमिसुक्तत्वात्पिष्टलेपेनाविद्यारपांसिःपरिमार्ष्टीतिमानवे वृक्षंगतहस्तोक्षेत्र्यभिः स्फोसी
करोत्सनतिद्धापन्नित्यापर्लेवः एतच्छरेनस्यात्प्रायोजनाभावात् पर्यग्निकरोत्संतरितंरक्षोंतरिताअरातयइतिस
हाजुंसहाज्यथाज्यथाहिंतंपुरोडाशंअंतरितमित्यनेनमंत्रेणोल्मुकेनपर्यग्निकरोतितंपर्यग्निंकरोतीतिश्रुतेः नमित्य
कवचनमविवक्षितंमुद्देश्यगतत्वात् एवंहविर्विसंस्कारस्वाक्यपुनस्यं प्रातिपदिकार्थस्तुविवक्षितएव तेनसांनाय्यपक्षेपि
करणमतः पिष्टलेपापनयनेयाअंगुलिर्गवकर्तव्यसामर्थ्यात् अन्यथाग्निसंयोगकालविलंबाच्छोषयेत्स
तिपतितिपतिकालेक्षालनंदुःकरंस्यादितिप्रतिपत्तिश्चैवोतिता यांअंगुलिप्रक्षालनमाच्छेश्चोनिनयति पिष्टलेपांनु
ह्रातीतिउत्तानिक्षनचोदिता अतः प्रसच्चाद्गुप्रसक्तिविद्यीयते अत्रकात्यायनविशेषः पयसुप्रसिस्तुल्मुकेनसुगपात्र
ःपरिहृतमेति आपस्तंवः अंतरीतमितिमर्वाणिहवींषिवेत्रः पर्यग्निसयोति देवस्त्वेतिश्रपणंपर्यग्निकरणानंतरंदेव एम०
स्त्वेत्यनेनमंत्रेणापुरोडाशस्यश्रपणंकरोति तंश्रपयतिदेवस्त्वेतिश्रुतेः मनुदेवस्त्वेयुल्मुकेनाभिताप्यतिदर्भैस्तवंगना

तइति अतोविशिष्यमाणेनामधेयोस्त्यागेनयोगः कार्यः इदंत्रितायाऽऽप्यइदंद्वितायाऽऽप्यइदमेकतायाऽऽप्यायेति अन्वाहा
र्यंदक्षिणाग्नावधिश्रयति अंततोध्वर्युरन्वाहार्यसंज्ञकंदक्षिणार्थंतंडुलरूपंदक्षिणाग्नावधिश्रयति अन्वाहार्य इति
दक्षिणायाएवौदनस्यसंज्ञा तथैतद्वानंयज्ञस्यान्वाहरतितस्मादन्वाहार्योनामेतिश्रुतेः ततोध्वर्युरेतांदर्शपूर्णमासयो
र्दक्षिणामकल्पयत्तदन्वाहार्येणेष्टदक्षिणाः हविरसदितिश्रुतेश्च अत्रापस्तंबोविशेषमाह दक्षिणाग्नावन्वाहार्यंतमपरि
मितमोदनंपचतिसोपरिमितश्रीसैदइतिकात्यायनेच अन्वाहार्यमोदनंदक्षिणाग्नौपचतमहांतमपरिमितमितिमानवेप्येव
मेवास्ति अतश्चतुर्णांमृत्विजांतृप्तिर्यावतामभवेत्तत्परिमाणंततोधिकमन्वाहार्यमोदनंकुर्यात् अत्रवावत्ताया
पनं अत्रास्मिन्कालेवावस्तरणापनंअत्रप्रहरणाकर्तव्यंसामर्थ्यात् एतत् ५ अपरेणाहवनीयंवेदिंखननादिसंस्कृतांकरोत्यथे
आहवनीयमपरेणवेदिंकरोति अग्निंपुरस्तात्समाधायस्तुत्वचात्तस्यापरेणाहवनीयमितिसुत्रं खनतीतिश्रुतेश्चा
त्तहोदेह अंगुलखातां अंगुलंअंगुलपरिमाणंखातंमध्याः साअंगुलखाता तांअंगुलखातांवेदिंकरोतिअथ
वेदेःपरिमाणमाह व्याममात्रीपश्चात्पश्चादिति अपरस्यांपादिशितिर्यक्परिमाणेनव्याममात्रीव्याममात्रां
कुर्यात् चतुर्भिररत्निभिर्व्यामोभवति व्याममात्रीपश्चात्स्यादिप्याद्गुरितिश्रुतेः अरत्नीप्राची त्र्यरत्निःप्रमाणाम
ध्यःप्यास्यरत्निः तांअरत्निंअरत्नित्रयप्रमाणांप्राचीपूर्वापरायतांदीर्घांवेदिंकुर्यात् अरत्निःप्राचीतिश्रुतेःपुरस्तात्ति

पेक्षमाणामस्य प्ररत्निन्नयामकमेव कश्चिद्दृशीनाक्षत्रपः पुरस्तादिति सावैषम्या द्वरीयसी स्यान्नाध्येमध्ये संह्वारितापु
नः पुरस्ताद्द्वीतिश्रुतेश्च अपरिमितां वा अथवा अपरिमितां वेदिं कुर्यात् न परिमितां ता अपरिमिता तीतेन पूर्वोक्तप्र
माणान्न्यूनप्रमाणां वा अधिकप्रमाणां वा कुर्यादित्यर्थः नात्र मात्रास्तिप्रावतीमेव स्वरूपं मनप्राम स्यात्तावतीं कु
र्यादितिश्रुतेः अन्येषां परिमाणे नास्त्येव यमवर्तीयस्य परिमाणानिशिष्टामेवेदिं स्वयं प्रनमाहविर्ग्रहणाना
दिकार्ये पर्याप्तामध्ये नतत्र दिक्षां संविशिष्टां कुर्यादिति श्रुत्यर्थः व्यामयानी स्यादेरयमर्थः पश्चिमस्यां श्रेष्ठवतिर्यक्
प्रमाणामिन्नतद्रूपर्थं व्यामामात्रीति अरत्निः प्राचीतिदेर्घ्यमेतत् सर्वया श्रेनुतिर्यक् परिमाणांनोक्तं तदेव भि
वहियोपामशस्तं सतीतिवचनाद्यामरावमं नामस्त्रदुष्टिकल्पनीयं नात्र मात्रास्तीति सूक्ष्मान धेयो विकल्पार्थः
ननु विनैव विधिप्रतिषेधाभ्यामनियमः प्राप्नोतीति स नियमकारणाविधिप्रतिषेधावनर्थको स्यातां तन्ने
षद्दोषः विधिनाविना व्यामादिमानद्वयेणामानव्येमयमर्थान्न प्राप्ति प्रतिषेधाभ्यां विना तद्वाहित्यान
सिध्यति ततश्च षोडशिग्रहणाग्रहणावदयं व्यादेर्मानद्वयस्य विकल्पो द्रष्टव्यः व्यामादिमानपक्षेस्य व
विहितत्वात्स्वीकरणाग्रहणादिविशेषफलं विशेषाद्रष्टव्यः सौवयम्याहिन्निवरीयसीउक्ततरा संह्वारिताद्ध एम०
कौटिल्यसंकेतुरितासंकुचितेत्यर्थः पुरस्तादुर्वीमध्याये कृष्णा तस्यानंतरस्यापेक्षया पुरस्तादुर्वीतिज्ञोविपश्चा

दुरुत्तरा किमर्थं पुनरिदमुच्यते नियमार्थं व्यामाद्यनियमेन तावदुक्तव्यमेव व्यामादिनियमपक्षे पश्चात्परिमाणामुक्तं स्यात् प्राक्
परिमाणं च यत्तु मध्यस्य संह्वारितत्वं तदपेक्षया चोद्यत्वमेतदप्राप्तमेव विधेयं पृथ्व्यां श्रोणिप्रत्यस्याः सा पृथुश्रोणिः विम
ष्टांतरांसेति श्रोणितो विमष्टं न्यूनमंसं । तदंसश्च कात्यायनयोरंसोर्विमष्टांतरं तथाविधां वेदिं सोपयस्याः सातत्योरंसयोः संयात्ये
ति मध्ये देशे हस्तेन संग्रहीतं तु ताक्ष्माज्जघनाददीतिपावत् एवमेनामंसामत्तयोर्विशालाग्रं वेदिं कुर्वन्ति देवस्यः श्रियं करोतीति
अस्मिन्नत्रार्थे द्वावेवापरिमितग्रहणशब्दौ श्रुतिवाक्यानुसरणात्परिमाणावाचिनो अपरिमितां वा अपरिमिते
ष्वकोवेति च अन्ये तु अपरिमितं प्रमाणान्न्यूनमदस्तु तच्चात्पूर्वोक्तपरिमाणादतिशयेनाधिकस्य परिमाणावाचकाइ
ति अपरिमितपक्षेपि सावेपश्चाद्वरीयसी स्यादित्याद्यनुसारेणोच्छिकं मानं भवत्येव अपरिच्छिन्ने देशे स्वनवस्तरणा
देः कर्तुरेच्छापकत्वात् प्राक्प्रवणामुदक्प्रवणां वा प्रवर्तेतस्मिन्न्यायेनेन वेतिप्रवणां नीचं भवत्येव व्यावावनुमुदकमास्मिन्नि
ति तदेवाभिमुखं प्राक्प्रत्यक्दिशि प्रवणां निम्नां नीचमस्याः सा प्राक्प्रवणा तां प्राक्प्रवणां वेदिं कुर्यात् उदक्प्रवणां वे
ति सावैप्राक्प्रवणा स्यादिति अथो उदक्प्रवणा इति श्रुतेः मध्ये संगृहीतां मध्ये संगृहीतां संकुचितां मध्यसंगृ
हीतां तामेव विधां मध्यप्रदेशे संकुचितां वेदिं कुर्यादित्यर्थः मध्ये संह्वारितेति श्रुतेः संग्रहसाधनप्रकारस्य परिशि
ष्टेनोक्तः आनीयरज्जुपूर्वार्द्धतस्याच्छाद्रपार्श्वदेशे रज्जुद्विगुणीतत्पतां रज्जुं मंते तस्यास्तु शंकुके भ्रामयेत्तन्नमानेन यारज्वा

ष्टभागमात्रः साष्टषडङ्गुलीयेरणभागेनाधिक्यस्यसंग्रहावितिक्वचिद्दृष्टेरिश्रोभापप्रयोमेध्येनयाहृत्वाष्टभागयेतिपाठः अग्नि
ममितोसि अस्यावेदेरंसौ आग्नेयैशानकोणौ अग्निमाहपनीयमभितउपमतोभवतः अभितोग्निमग्नेः सानुन्नय
नीतिश्रुतेः आहवनीयस्यदक्षिणोत्तरपार्श्वयोर्वेद्यंसादुत्प्रपति ऊर्द्धप्रापयतीति अंसयोर्मध्यआहवनीयोभ
वतीत्यर्थः अतोसावपिवेदेर्वावयवौघोतावत् अतश्चस्यापोशयिखननस्तरणाद्यावेदिसंबद्धाः संस्कारानप्र
वर्त्तन्ते सत्कारोघ्यपात्यबहिःष्पंप्रदेशप्राशित्रंनिदधातीतिवचनआहवपोरपिबर्हिस्तरणमिदंदर्शयति अत्रायं
साधनोपायः षट्त्रिंशत्रिरज्जुमित्वाद्वितीयारत्न्यंतेलक्षणमंसापकनार्थं ततोरत्नेश्चतुर्थभागलक्षणमाकर्षणा
र्थे तृतीयारत्न्यंतेप्राच्यंतोत्कनार्थं ततःश्चतुर्भागोनेअरत्नौआकर्षणार्थं ततश्चतुर्भागोनेअंसोत्कनार्थं ततःसा
र्द्धारत्नौश्रोणीइति अयंचपाशविपर्यासेनसाधनोपायः विपर्यासस्यहेतुरुक्तएवत्रिंशद्रज्जुमुभयतःपाशांकृत्वात्र
यथं स्यासाद्वीरत्न्यंतेअंसोत्कनार्थं ततोद्वीरत्नौश्रोण्युत्कनार्थंततोरत्नेश्चतुर्थेभागेआकर्षणार्थं अरत्निश्चये
वप्राच्याप्रोत्कनार्थमिति अरत्निमितपक्षाश्रयमेवप्रोच्योमप्रमाणांपुरस्तात्तिर्यङ्मानाचतुल्यं पश्चात्तिर्यङ्म
नाणांचप्राचीप्रमाणात्तृतीयभागेनाधिकमितियुक्ताकल्पनीयं तत्रचप्राचीप्रमाणात्रज्जुंद्विगुणांकृत्वारज्जो एम०
मेलात्पुरस्तात्तिर्यक्प्रमाणास्यार्द्धेपश्चात्तिर्यक्प्रमाणस्यार्द्धेमिलरज्जोःप्रत्याक्षिमचतुर्थभागस्याग्रेआकर्षणार्थंलक्ष

णामिति अथखननेप्रमाणमपसीतरमाह आमूलोच्छेदनादोषधीनां प्राक्प्रकरणामुद्धरेदित्यस्मात्सूत्रान्मण्डूकप्लु
तिन्यायेनआशब्दोत्रानुवर्त्तते अध्याह्रियतेवा अथवाआउच्छेदनादोषधीनां मूलोच्छेदनाद्वेदिंखनति अंगुलंवा
अस्मिन्पक्षेविशेषमाह ओषधीनांमूलान्युच्छेत्तवैब्रूयात् अध्वर्युरग्नीधंप्रेष्योषधीनांमूलान्युच्छेत्तवाइतिइ
त्तीमंप्रैषंब्रूयात् सचप्रेषितओषधिमूलोच्छेदनपर्यन्तानिम्नांवेदिंखनातितस्मादंगुलंवेदिःस्यादितिअंगुलखन
नंविधायतद्भृत्यानकुर्यादितितंनिषिध्यौषधीनांवेमूलान्न्यायान्वेषणत्वस्यात्मादोषधीनामेवमूला
न्युच्छेत्तवैब्रूयादितिश्रुतेः मूलानिचरमूमिमध्येदूरमपियावत्प्रसरंतितावत्पर्यन्तंवेदेःखननंकर्त्तव्यं अत्र
अंगुलखातमूलोच्छेदनपर्यन्तिकस्यः प्रैषस्यमूलोच्छेदनपर्यन्तंखननयक्षएवतत्रैवप्रकरणात् अत्रौषधिमू
लोच्छेदोवेदिखननयतिमात्रोपलक्षणार्थः तेनदर्भेष्टकाणामसादावपिपावतीतिखातेमूलोच्छेदनंसंभाव्यते ता
वत्खनितव्यं अत्राहापस्तंबः स्कानोत्तमांत्र्यंचमुद्धंतितथाखनतिद्व्यंगुलंअंगुलंचतुरंगुलंवायावत्याओ
याः मुक्तंचैतावतीछ्यमात्रीरथ्यवत्समात्रीगोनामात्रीप्रादेशमात्रीवायुरोषवतीनैनामाक्रम्यखनाते
दक्षिणातोवर्षीयसीप्राक्प्रवणाप्रागुदक्प्रवणाचेति आहार्यपुरीषांपशुकामस्य पशुकामस्ययजमानस्याहा
र्यपुरीषांवेदिंकुर्यात् आहार्यमन्यस्मात्प्रदेशादाहारणीयंपुरीषंउपस्याः सातथातत्रप्रागनुमाजेनाहेःसकाशादि

द्विपुरीषमपसोयोन्यपुरीषमाहवनीयवेदिपृष्ठे प्रक्षेपणीयं २ तच्चपुरुषार्थंमरणायनेनुक्रास्यादिवत् अतश्चविहृतोन
भवति नि: क्रामेनायिवेदि: पुरीषतंत्रेवतिष्ठंतिनततोनिक्राम्यते वचनाभावात् तथाचसूत्रे पुरीषवंतोनु
वीतेति स्वात्वेदिर्निर्ग्मि: स्तक्तीकरणीयाकिंचुपांसुलेवक्नार्येत्यर्थ: आपस्तंब: आबोवेद्यंसानुत्रसतिमती
वीअोरणापुरस्तार्दहोपसीयश्वात्मार्थीपसीमध्येस्संनन्नतरा भवतिपन्नुतसमतिशेते स्फोनतच्छिन्नतिनन
स्वनपत्पुरीषमतिशेनउत्करेतंत्विवक्र्यांहार्येपुरीषायंभुक्तामस्यकृपादिति विदिंपरिसमुह्यवितृतीयेग्नौउ
त्तरतउत्करंकरोति अन्वाहार्याधिश्रयणान्तंतंत्रयथर्मेदिमानेनमध्वर्यु: करोतिपथोक्तं ततोग्नीध्रुदिंपरिसमु
ह्यवितृतीयेग्नौउत्तरतउत्करंकरोति अन्वाहार्यायोधिश्रयणान्तंतंत्रयथर्मेदिमानेनमध्वर्यु: करोतिपथोक्तं त
दमैवैहिमध्यपतितंतृणापुरीषादिकमपसापवेदेरुत्तरतोवितृतीयेपरिसमुह्यनायसारितस्यतृणपुरीषादेरुत्क
रणंनिक्करोति उत्करोयेनतइत्युत्कर: वितृतीयेवेदेरु: अततत्वात्तदीयमेव गार्हपत्याहवनीयांतरालंवितृतीयंच
शुल्वकृतोक्तं गार्हपत्याहवनीययोरंतरं षट्त्रिंशत्प्रधानागंनुसमंत्रे धारिभजुसापरमिन्टोतोपलक्षणोनदक्षिणा
यन्यतस्मिन्नग्निविपर्यस्योत्तरतउत्करदत्येक: प्रकार: अपिअंतरत्रिभागोनपानाहज्वार्योद्धिमचतुरश्च एम०
त्र्याश्रोरणामग्निविपर्यस्योत्तरांसउत्करइतिविपर्यासद्वैवं द्वितीयेवितृतीयेलक्षणेनोत्तरतःआपस्योतिसयमेप्रकारे गा

हपत्याहवनीययो: अंतरत्रिभागोनपादत्वा ऽ प्रशर्द्धे समचतुरस्रत्वात्तस्यचतुरश्रस्योत्तरोत्करइति द्वितीये
प्रकारे आपस्तंब: वधानेदेवविस्तारित्युत्तरत: पुरस्ताद्वितीयस्वदेहशद्विपरीमितेवावेदेस्त्रिवपतिसउत्करइतिबौ
धायन: हस्योत्तरतोनिवपतिसउत्करइति मानवे उत्तरतोलेखानामाग्नीध्र: प्रक्रममात्रेउत्करेपांशकोष्ठंजचोप
विशतीतितलेखस्थानं चतेनैवप्रामगुक्तं श्रीदेविधोवितृतीमात्रेमागुरीवी: स्पेनतिस्त्रोलेखालिखतीति वितृ
तीयेचसामर्थ्यादेवप्राप्ते तत्पूर्ववितृतीयेस्वविशिष्टकात्यवचनात् आचार्याभिप्रायाद्य चात्वालोत्करणं
तेरणासंचरइति संनिहितोह्यवाचालस्योत्कर: सर्वेवितृतीये भवतिदत्तिकर्के देवसंचेतिस्यमाण्यायसंच
रण सव्येज्ञवादक्षिणेनोलम्पुत्यायतिरस्यवाहुरिति ततोध्वर्युर्वेदस्यचात्वालदेधस्तनमिसेनेनमंत्रेणासंचरणं
स्यमाराप्रसव्यक्तुचादक्षिणेनपाणिनातमेवसव्यहस्तछिन्नेसंचरणंस्पृशमालभ्यस्वस्त्वाइंद्रस्यवाहुरिसव्यसुम
त्रंजपतिसंहितास्वरेणमन्त्राणामित्युक्त्वात्रणस्यसहस्त्रमात्रे आशानंतुस्मास्येवप्रयोजनं तृणादानविस्म
रोनूत्सीमेवस्यशादानंसपस्यमाहस्ते तस्मादन्तरेवस्यचेतितं सव्येपाणौन्यचादक्षिणेनाभिमृश्यजपति
सव्यंन्यनीतिचवश्रुतत्वात् सेव्यनीतिशेतनकरणेनोपृष्ठीकरोतीत्यर्थ: जपप्रयोजनंतत्करणसंस्कार:
तदर्थंदक्षिणाभिमर्शश्चततश्चतदर्थमनुकार: कृत्वैत्य: सव्यं न्यनीतिप्रयुक्तनिर्देशाद्धितिहरिस्वामिन:

पित्र्यपक्षे च अध्वरकृतं देवपित्र्यम्बाद्सुहः स्मृतितः मन्त्रेपि दक्षिणाग्नेर्हरणं समन्त्रकं स्तोमस्तस्ये समलमभिधानार्थे अ
न्यथाभ्रमो निधायाथालंभः मन्त्रोक्तिः तदेतद्दृष्ट्वा दानेनस्तं बयजुर्हरिणार्थे अतः अनन्तरभावेभावः नापस्पर्शात्
पिब्या त्मानीतेन स्तंबयजुर्हरिष्यन् स्तंबयजुर्हरिष्यन् स्तंबयजुर्हरणात् आहूतेनाभिमृष्टेन वज्रेण पृथिव्यात्मा
नोपस्पृशेद्यात्मानं च वेदाग्न्यस्पर्शात् नस्पर्शात् तेन स्फ्येन मनसात्मानमुपस्पृशति न पृथिवीमिति श्रुतेः वेषां
न्तराणां निदध्यात् उद्धृत्य पृथिव्येव मानसीति तदा तं च गावेधा विवेदिमध्ये उद्गुरगं पेनिदधाति पृथिव्ये वृमासी
त्यनेन मंत्रेण उद्धृणातीति नियमः श्रौतः यात्तिक स्फ्येन कनिहत्यर्थः ननु अग्रदेशका पचारश्रौतं भुव इतिमाय
श्चित्तं भवति पृथिवि देवयजनीति स्फ्येन तृणं हित्वा प्रहरति पृथिवि देवयजनीत्युपनेन मंत्रेणौषध्युपस्तरणोतर्हितेमं
प्रदेशेन तृणस्याधस्तात् भूमौ स्फ्येन प्रहरति अथ तृणामंतर्धाय प्रहरतिस्य प्रहरति स्फ्येन तृणमेव मा हिंसी इति श्रुतेः तृणामंतर्धाय
तस्यापरि प्रहरति अमितिमाध्वाव्याप्यः पित्र्य भूत्वा चायोग्यपि अन्तर्हिते तृणे प्रहरतीति समेव व्याख्यातवंतः कर्क
चार्यास्तु प्रहरणे चौषधीनां तृणेन अंतर्हितेति स्तस्मिन्नेव विचात इतरथा हिंसा प्रहरतीत्येवमवक्ष्यत् अथ पुनः तृणं हानव
चनात्ताद्यामेव तृणस्य न प्रहरणाधिकरणात् च तृणं एव प्रहरणामिति संप्रदायः इति अत्राहुः आपस्तंबः पुरस्तात्स्तंब ए॥०
यजुषो वेदेर्देवदिवि संभार्य पुरस्ताद्वाह्यः पौर्णोद्धेर वैणतीयदेशात् स्तंबयजुर्हरति पृथिव्यै वर्मासीति तत्राग्रपर्यन्तं प्राग

ग्रवाहर्भं निधाय पृथिवि देवयजनीति स्फ्येन प्रहरेत् मा यहतोरक्षः पृथिव्या इति स्फ्येनतृणं ग्रांस्तं नपादाय व्रजंग
छेतिहरतीति एवं मंत्रेषु आरवात रस्त्रेषु पित्र्य पक्षे पृथिवि देवयजनी रहः अभिगधानार्थवादेः पृथिवी राश
ह्येत्रवेदिवाचकः तन्संस्कारात्पिमर्ह्यते व्रजं गच्छेति पुरीषमादाय परस्त्येन हरः इतः तस्माद्वेदिस्थाना
स्फ्येनोत्कात्तं पुरीषमुस्थात्ता न्यासत्तनाद्दत्ते हस्तेन गृह्णातीति व्रजं गच्छेति मंत्रेण वर्षतुतरति वेदिमिश्राते वर्षतुतद्द
त्यनेन मंत्रेण अधर्युर्वेदिं प्रेद्यते यतः स्थाना पुरीषं गृह्णीतं तमेवरूपं वेदः प्रदेशोवितेमोक्रयति पथानेसुकरोकरो
ति तदेवहस्तगृहीतं पुरीषं वधानेत्यनेन मंत्रेण उत्करे करोति उत्करस्य परिभाषिष्यति प्रहरणाविशेषादावदि
श्योपदेशात् प्रहियते नेन मंत्रेणेति प्रहरणमंत्रः प्रहरणाद्याह्वनात्मा अभिधीयते व्रजं गच्छेत्याद्दिभौमो गीसंतो
मंत्रः प्रहरणामंत्रस्य पृथिवि देवयजनीत्यस्यैव शेषो वा भवति कुतः अविशेषोपदेशात् अविशेषेण प्रहरणा
च्यापदिश्यते यतः समहरति पृथिवि देवयजनीत्यादिना अथ वा गाह्य यो जना अविशेषोपदेशात् व्रजंगच्छ
त्यनेन पुरीषमादत्ते वर्षतु तदृमनेन वेदिं प्रेक्षते वधानेत्यनेनपांसून् उत्करे करोतीत्येवं विधौ विशेषोपदेशोप्ति
योपविधानं ज्ञानपत्येनास्ति कर्कव्वलं समहरति पृथिवी सेवमेव समंत्रो यि प्रहरणाद्युपक्रमपाटितोस्ति अतएवं ज्ञापते प्रहृ
रणामंत्रस्यैवायं विशेष इति अपरे व्याख्यातुः यद्यपि शतपथे विशेषोपदेशो नास्ति तथापि शास्त्रांतरे विशेषोपदे

३

शोमिति अविशेषस्य विशेषपरतैवमाख्या तस्माभेदेनैवावपनशः तुरीयाद्धानादीयथोक्तेभिनियोगः अपारहमिति
द्वितीयंप्रहरणादि अपारहमित्यादिभिर्मंत्रैः प्रहरणादिप्रहरणाद्दाशम्यनुशीषस्योत्करकरणांतंद्वितीयंकर्म
भवति अत्रादिग्रहणासुरघादानादीमदार्थोऽस्य मंत्रकाण्डशेपति अन्यथा अपारहमिति २ द्वितीयंप्रह
रणाद्येवमवक्ष्यत १ अथ द्वितीयंप्रहरस्य पारहमितिश्रुतत्वात् अपारलमररो आसुर इति कात्यायनवे
वनादासुरोयं मंत्रः तथाच सूपते अररुहं वैनामासुरश्च समासेति ततश्चोत्करणानंतरे भवतुपस्य
शेत पित्र्यसेवदेवपितृयजनोदिद्वैपवमूहः अभिमयस्य अग्नीदुत्करमररोहिवमिति ततोऽग्नीदरवो
दिवमिति मंत्रेणोत्करमभिन्यस्यति अभिनिदधाति पाणिभ्यामुत्करस्यापिधानंकरोति उत्करमभिमुखो
हस्तौनिदधातीत्यर्थः तमग्नीदभिन्निनिदधात्यररोहिवमिति श्रुते अभिनिदधातंचद्वाभ्यामेवहस्ताभ्यां
भवति नैकेन यतः प्रस्तरेस्तरणानंतरमभिनिदधातीतिविधायाहाभिनिहितस्त्व सव्येन पाणिना
भवत्यथदक्षिणेनेजुहूंप्रतिगृह्णातीति अत्रैवकारेणा सव्यंहस्तंप्रस्तरेपुर्वाभिनिहितमेवदर्शयति । इ
हापिचतमग्नीदभिनिदधातीत्यभिनिधानमेवश्रुतं ततोद्वाभ्यांहस्ताभ्यामुत्करस्यावचाधनंनीचैरा
के भवेत्कर्तव्यं तथाचापस्तंबः अररुस्तेदिवंमास्थानितिनुत्तमाग्नीधोंजलिनाभिगृह्णातिमेवद्वितीयंचतीवहर

एम०

३०

तिचतुर्थेहरन्सर्वं दुर्विशेषंहरतीतिस्पष्टमप्यासुरंपजुः अपारहमररो आसुरेस्तुत्कत्वात् अतउदकोपस्पर्शनंभवति
इस्यस्तइति तृतीयंप्रहरणादीत्यनुवर्तते इस्यस्तेधामिस्यादिभिर्मंत्रैस्तृतीयंप्रहरणादिउत्करेनिवपनांतंकर्मभ
वति अथ तृतीयंप्रहरति इस्यस्तइतिश्रुतत्वात् दंष्ट्रीचतुर्थं सदस्यांचतुर्थप्रहरणादिसुत्करकरणांतंकर्मदं
ष्ट्रीभवति इपांतुविशेषः स्तारणोउदहउ- हितेनस्तेनसहितेपुरीषमुत्करेकरोति दंष्ट्रीचतुर्थमितिश्रुतेः पूर्ववेप
रिग्रहंपरिगृह्णातिदक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येनगायत्रेणेत्तिप्रतिमंत्रं ततोऽध्वर्युर्वेदिस्तम्पूर्वंपरिग्रहंपरिग्रहीष्या
मीतिएवंब्रह्मणामार्गश्रौपरिग्रहारोतिनैआनुत्यातः स्फ्येनकरणभूतेनक्रमेणादक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च वेदिं
परिगृह्णातिपरिसमंतास्फ्येनेत्याकरणादिस्यतीवेदितिज्ञापनार्थं परिगृह्णातितथाचलौगाक्षिः स्फ्येनवेदि
परिगृह्णातियावंतीकरिष्यन्निति पूर्वंपरिग्रहमित्यस्यकर्मणः संज्ञासंव्यवहारार्था पूर्वेणपरिग्रहेणापरिगृह्यैसा
द्वैगायत्रेणत्वाछंदसेतिप्रतिमंत्रं एकैकेनमंत्रेणैकैकस्मिन्नाध्ये परिगृह्णातीत्यर्थः तेनगायत्रेणेति दक्षिणा
तोदक्षिणतोदक्षिणार्धेनिहतकोणादारभ्यपुरस्ताद्वेदिमध्यपाश्वस्फ्येनलेखांकरोति ततस्त्रैष्टुभेनेतिपश्चा
त्परपार्श्वेविदिंपरिगृह्णातिपुरस्ताद्वेदिमध्यंयावत् सर्वेत्रिपूर्वपरिग्रहंपरिगृह्णातितथागायत्रेणत्वाछंदसाप
रिगृह्णामीतिदक्षिणतस्त्यादिश्रवणात् छंदोभिराभितः पर्यगृह्णान्निति आभितः समंतात् तथाप्यातित्रिषुदिक्षिवति

दृष्टत्वंअग्निंपुरस्तात्समाधायेतिवचनादितिहरिस्वामिनः तेनांशसंपर्यंतेसावापरिग्रहणेकार्ये वेद्यांत्रिरुल्लिख्याहरद्
त्रिति वेद्यांवेतिदिग्मध्येत्रिरुल्लिख्य पश्चात्तिस्रोलेखाप्राचीरुदक्संस्थाउदीचीर्वाप्राक्संस्थाः तत्राग्नीधंप्रत्युध
पुराहरबुद्धीतिहरत्त्रिरिलेवस्याग्नीत्रेषाः संमृशति अग्नीदेवंवेधिः सनन्तांन्योलखाभ्यः यांसुल्लिहेचोत्करे
प्रक्षिप्यतदनन्तरंलेखाः संमृशतिस्पर्शनेनसमीकरोति पितृयज्ञाग्निचित्ययोः एतदुक्तंलेखाकरणाहरणत्रिरि
तिप्रैषाग्नीधस्त्रिर्हरणंसमर्शनंपितृयज्ञाग्निचित्ययोरेवभवतीत्येवंश्रुतत्वात् नदर्शपूर्णमासयोःश्रुतत्वा
दितितथाहिपितृयज्ञेतावत् एततत्रवमाकृत्वंचपञ्चहोत्रीतिप्रथमस्यपर्वणःव्रियेहरणावरिग्नत्यलिखतिहरतिप
हार्यंभवतीतिश्रूयते अग्निचित्सायामपि अथमापणीयंनिर्वपतितस्याहविष्प्रतापार्चंविसृजेत्स्यस्तंवपजुहू
रतिस्तंवपजुहुत्वा दर्वेणापरिग्रहेणापरिगत्याल्लिखिच्छाहहरतित्रिरितिहरतित्रिरग्नीध्रइति अतोत्रैवचदृष्टपंतेत
त्रैवभवंतीतिसाधूक्तंपितृयज्ञाग्निचित्ययोरीति ततश्चतयोरेवंपदेशतसंस्कारार्धकंवचनाद्द्विर्विप्राप्तेश्रा
हं अतत्रदर्शनादत्र नाशङ्कःपूर्वेपक्षानिरासार्थः नपितृयज्ञाग्निचित्ययोरेवैतत्संस्कारार्धकंकिंतर्हित्रि
त्र दर्शपूर्णमासयोर्भवति कुतः तत्रप्रज्ञातितामापानांदर्शनंमेव नतुविधीनं कुतः वाक्यस्यान्यपरत्वात् एम०
कथमन्यपरतापितृयज्ञेतावत्तस्यपक्षोपवीतीम्भूवाज्यानिग्रहातीति आज्यग्रहणाययज्ञोपवीतित्वमिविधाना

दे·भा·दि कर्मणामंगत्वात्तत्रपरिग्रहादिकरीमादौसंस्यवहाम्यथोपूर्ववदितिस्फ्येनदक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्चेति प्रतिमंत्रमित्येतां
यिप्रिदुत्तयत्रपाणांमंत्राणांमप्रतीकाख्यातत्रणादिनाध्रुवंतेनन्त्रापेनमंत्रांतत्र्ज्ञापनार्थं इतस्थापुरक्षमावासिशि
वावेत्तत्रापिकात्समाप्तिःसंभाव्येततत्रपाणांप्रतीकोपादानेवत्ततेण्यसंदेहोनभवति पुराक्रूरस्सेत्यनुमार्ष्टि पुरा
क्रूरस्येत्यनेनमंत्रेणास्फ्येसवेदिमनुपार्ष्णिसमीकरोति तांप्रतिमार्ष्टीतिश्रुतेः प्रतिपूर्वंक्रियाविपर्ययेवर्तते पू
वेदेनतानिखमीनता अधुनातांसमीकरोतीत्यर्थः अत्राहमनुः पुराक्रूरस्येतिस्फ्योविदिप्रतीचीमनुमार्ष्टीद
ति आपत्तंवक्ष्यमतीवेदिंस्फ्येनयोयुज्यते इतितैत्तिरीयसूत्रेच अथप्रतीचींवेदिंस्फ्येनयोयुप्यत इति तेनपुरस्ता
दारभ्यप्रत्यक्संस्थमनुमार्जनंकार्यं स्वसूत्रेतौसूत्रेचविशेषानुपदेशात् यथाकामस्यानुमार्जनास्मात्वेदेः पुरीषंनिः
स्कास्योत्करेप्रक्षिपन्नस्माद्वश्यातुरीयमानीयंदिःप्रहरणीया ततोनुमार्जनेनसमीकरणमिति अथाधिवेदि
प्रोक्षणीहार्यस्यपसनः अध्वर्युरित्स्याग्नीध्रोध्वर्युधिवेदिवेदेरुपरिस्थापसमीपस्थानीयेः प्रोक्षणीर्हरपति
पूर्वेत्युक्तमसंचरेप्रोक्षणीनिधायेतिनातएवेदानींतत्तत्वाद्योवेदेरुपरिष्टाद्धारपति अथस्फ्यामुधमादप्रो
क्षणीरासादयेध्मंबर्हिरुपसादयस्रुवंस्रुचःपत्नीमंनेत्यानुपेनोदेहीतियदीष्टेत अध्वर्युर्यदिप्रैषवचनमि एम०
छेत्तदाप्रोक्षणीरुवेदिमध्येग्नीधाधायमिरणसुवेदेः सफ्याशायमुधम्यहस्तेनोदृत्यावाग्नीधंप्रतिप्रोक्षणीराहा

परं वचनं पतः कर्मणः पित्र्यत्वेन प्राचीनावीतित्वमेव प्राप्नोति तन्नवचनाद्यज्ञोपवीतं विधीयते अन्यस्तं वयत्तुर्हरणा
दि सर्वं प्राक्तमेवानूघते अग्निविसर्पाणामधिमहावेदेः स्फ्यादिसंमार्जनात् स्वकर्मणो बर्हिर्विधानार्थं विवरणं तत्र हरणोपमि
कपाले देशोपवसंख्यात्सर्वेहनिष्क्रयादानादिकर्मप्रज्ञानितः प्राप्नोति प्राग्रहणीयहविष्कृदं तेव वचनेन विधीयते अ
दत्तस्त्वमत्ततितः प्राप्तानां दर्शनमेव न विधानं अतो दर्शपूर्णमासयोरपि लेखाकरणमेव हरणांसमर्शनानि
भवंतीति सिद्धं वह्न्याम घासेषु हरति त्रिरिति सर्वधे पारेयः आपस्तंबस्तोनान्नमाद्व चमुद्धंतीति समुद्धतस्या
विनिघ्न उत्करं त्रिर्विचयतीतिमानेव खनतिद्यं गुल्फं चतुरंगुलं वीक्षताद्यमनात्रिर्हरतीति तैत्तिरीयसूत्रेपि अथप्रा
चीमेनवेदिमुद्धंतिस्त्र याग्नीध्रमाहाग्नीद्विद त्रिर्हरेति तत्त्रिराग्नीध्रोहरति यदाग्नीध्रस्त्रिर्हरस्तथसंप्रैषमाह
ब्रह्मन्ननुज्ञस्यमित्यादि वेदिकरणं यथोक्तं अत्रेमनुवर्तते यथोक्तं यथापूर्वं सूक्ते वेदिकरणं तत्र आग्निन्ने वसरे लेखासं
मर्शनानंतरं भवति किंच पूर्वमुक्तं अंगुलखाता खनतीति प्रधीनांमूलोच्छेदने पर्यंतं वा खनतीति तदस्मिन्नवसरे क
र्तव्यमित्यर्थः उत्तरं तत्संभवति परिग्रहं परिगृह्णातिसुक्ष्मास्येनोत्तरं खनतीति प्रति मंत्रं पूर्ववत् अत्रापिब्रह्मन्नुत्तरं
पतिरिग्रहं परिग्रहीष्यामीति ब्रह्मणामामंत्र्यउपरिगृह्णाणो ज्ञेयं तेनानुज्ञातोध्वर्युः पूर्ववद्दाहं परिगृह्णातिसुक्ष्मी
चासीत्यादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रंतमनुविधेयान्तरेणापरिग्रहेणापयेगहं सुक्ष्मा चासी मास्पृश्तेः उत्तरं परिग्रहं मित्यस्य

दयेत्यादिः आज्येनोदेद्दीप्तं संप्रैषमाह ब्रवीति यदि प्रैषं दातुं नेच्छेत्ततो न ब्रूयात् स्वयमेवाग्नीध्रः प्रैषेणोपि ब्रह्मन्
नाद्विवस्प्रोक्षणीरासादनादीनदार्थोनुप्रोक्त सवाज पर्युपर्येव प्रोक्षणीषु धापिमाशास्व यस्पेनमुपछतीति तथा अ
घेतीवाचंवरति प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हिरुपसादयेत्यादिसु तथा संप्रैषएवैषयदि कामयेतन ब्रूयात् नघ्रुकाम
येतापि नाद्रियतस्वयमुत्थावैतद्दूरमतः कर्मकर्तव्यमितिश्रुतेः प्रैषपक्षे तदभावपक्षे वप्रोक्षणीपासादीनामग्नीध
एवकर्तव्यं तदिहरिस्वामिनः स्वयमेवाग्नीत्प्रश्नुति विहितं वेदेदूरमतः पदं कर्तव्यमिति अतोमयेपि नापि तु या
दिति अन्येचप्रैषप्यस्पेयदार्थानामुधष्युकर्तव्यंचमाहुः स्वयमेवाध्वर्युर्वेदेदमतः कर्मकर्तव्यमिति कात्यायना
यत् यत्रीशब्दस्याने कृयत्रीकेप्यरहः एकवचनांतस्यैवसमाम्नानात् न प्रक्षतावद्भूर्वत्वादितिन्यायात् अथ
शब्दोधायेमात्मास्वनप्रोक्षणीषु सर्वप्रैषाणां प्रापणार्थुः अन्यथा प्रैषसमनंतरमेवाध्ययाद्यो नुष्ठानस्यप्र
वेत्रन्यायप्रयुक्तोनः प्रोक्षणीरासादयेति प्रैषवचनानंतरमेव प्रोक्षणपासादनं प्राप्नोतीति तन्माभूत्सर्वप्रैषानंतरमासा
दनं यथा स्यादित्येवमर्थोयं शब्दः अत्रेध्माबर्हिः शब्दोवहूनामपि यथा मेषु विपरिणामेन आज्यशब्दश्च प्रोक्षणीशब्द
स्तु मोत्सते बहुवचनात वानां ततश्चैवं प्रोक्षणीरासादयेध्माबर्हिरुपसादयस्रुचः संमृड्ढि पत्नीं संनह्याज्या
न्यांसुदेहीति गृहमेधीयायांतु एकवाक्यस्तुचेसंमदोसूदः अत्रेदं संदिग्धेत किंयंगावप्रैषएव प्रैषार्थेऽतानः प्रै

३२

इ॰भा॰ येऽन्यः प्रैषार्थ इति किं तावत्प्राप्तं एक एव प्रैषः प्रैषार्थयोरिति कुतः समाख्यानात् अएवमेव ध्रुवायाः इति वाजिनीत्ये
तिष्ठचमिति क्तत्वात् ॥ ॥ तूष्णीं प्राशित्रहरणं ऋतावदाने पात्री च ॥ स्रुचां संमार्गानंतरं तूष्णीं प्राशित्रहरणं सं
मार्ष्टि ततः प्रतप्य प्रपद्यतीति । अविशेषात् द्वयोरपि संमार्गः । स्रुक्वचनं तु ज्ञासापेक्षं । ततः ऋतावदानं तूष्णीं संमृ
ज्य प्रतप्य प्रपद्यति । ततः पात्रीमिति अविशेषोपदेशात्तु रोशाशपोस्थानिमिआपाऽयो स्रुवक्षेणात् तूष्णीं संमार्गप्र
तपनसमर्पणीमिति । तूष्णीं प्रतपने चोदकस्पर्शनाभावः । स्रुवस्यैव तत्मंत्रोच्चारणाभावात् चकारानविधानात्
पशुमोहावदाना अस्याधिस्थानापत्त्या स्रुवधर्मेणाभः । ततस्रुक्स्रुवसंमार्गानंतरं अग्रेसः पूर्वं स्रुवमंत्रेणाग्रतप
नं अनिशितान्मासीति संमार्गः । पुनः प्रतप्याप्रतउपस्रुक्उपसमर्पणमिति । वसाहोमहवन्याः प्रचरणपाश्वं तु द्रव
तूष्णीं संमार्गप्रतपने अन्येषामपि जुहूस्थानापन्नानां शूर्पीकपणीदोहनौदुंबरस्रुवादीनां जुहूवत् संमा
र्गप्रतपनसमर्पणानि । पृषदाज्यायप्रभृतस्थापभृद्वत् । मेक्षणस्य ऋतावदानवत् । वाजिनभांडस्य पुरोडाश
पात्रीवदिति संप्रदायः । तत्तु विचारणीयं तदुपदेशातिदेशयोरभावात् । आपस्तंबादिसूत्रे स्रुवे दाग्रैर्वेदाग्रा
णामेव मूलैश्च पात्राणां संमार्ग उक्तः ते ॥ कर्काचार्यैरप्येवमेव व्याख्यातमस्ति । मूलैरिति वेदाग्रमूलैः । अन्ये एम०
तु वेदाग्रैर्वेदमूलैरिति आचक्षते तेषामयमाशयः । स्रुवादिष्वग्रैः ततः संमार्ष्टीति मूलैर्बाह्यतस्तत एकस्याग्रैः

३३

एकस्य मूलैरित्यपेक्ष्यते । तत्रापोहित्वशाब्दस्य पक्षे तु इति वाक्यशेषात् कुशाग्रैः कुशमूलैरित्येतावत्प्रतीयते । तथा तद्वेकस्य
वेत्संमार्जनान्यग्नावभ्यादधतिवेदस्याग्राभवन्निति वाक्यशेषात् वेदस्याग्राणि वेदस्य मूलानीति गम्यते । हरिस्वा
मिनस्रुक् अग्रैरिति वचनात् वेदाग्रग्रहणं मूलैरिति वचनात् मूलानां अन्यतरस्मिन् गृहीते उभयं न संभवतीत्यभयग्र
हणं । मूलं हि परिच्छिन्नाग्रं परिच्छिन्नमूलं चाग्रमिति । एके तु वेदाग्रैरिति समस्तानामेकत्वं वेदपदं निःकाश्य मूलै
रित्यनेन योजयितुं शक्यं । तेन सर्वाणि धानादेवदाग्रमूलैरिति कर्काचार्यैर्व्याख्यातं । आपस्तंबसूत्रे विशेषः पत्नीं संन
ह्य मेखलामानयतीति स्रुक्संमार्जनमेके इति तथा आहवनीये गार्हपत्ये वा प्रतितप्येति । विहत्याप्रविश्य विशुष्याप्रवि
श्य वा तैः स्रुवः संमार्ष्टि प्राचीमुदीचीं वोदितानाधारयन्मार्ष्टीति तथान संमृष्टान् संमृष्टैः संस्पर्शयतीति च । पुनः
प्रतितप्याश्याग्रेणोत्करं दर्भेषु सादयति । जघनेन चिति संमृष्टा यथास्थानमुत्तानाः स्रुचः सादयतीति मानवे ॥ ॥
संमार्जनान्यपास्यति ॥ सर्वसंमार्गानंतरं संमार्जनानि संमार्जनसाधनानि वेदाग्रमूलान्युत्करेऽपास्यति प्रक्षिपति
। तस्मादुपरास्येद्दैवतानीति वचनात् ॥ ॥ आहवनीये प्रासनमेके ॥ ॥ एके शाखिनः स्रुक्संमार्जनानां वेदाग्रमू
लानामाहवनीये प्रासनं प्रक्षेपं कुर्वंति । तद्द्वेके स्रुक्संमार्जनान्यग्नावभ्यादधतीति प्रकृत्य तदुत तथा न कुर्यादिति श्रु
तेः । अत्राहापस्तंबः । संमार्जनान्यद्भिः संस्पृश्याग्नौ प्रहरति यस्मिन्नातपत्युत्करे वेति ६ ॥ ॥ पत्नीं संनह्यति यत्प्रद

दे०मा०द्वि क्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुंजयोक्त्रेण त्रिवृता परिहृत्य । धिवासोदित्यैरास्नेति ॥ ततोग्नीत् गार्हपत्यस्य प्रत्यग्दक्षि
णतो नैर्ऋत्यां दिश्यैशानदिग्मुखीमुपविष्टां पत्नीं यजमानस्य भार्यां त्रिवृता त्रिगुणेन मौंजमयेन योक्त्रेण संन्न
ह्यति । बध्नाति । कथं संनह्यति । अदित्यै रास्नेति मंत्रेण । तथा चाक्रमधिवासः वाससो बहिः परिहरति । परितो वेष्टय
ति । अथ पत्नीं संनह्यतीति प्रकृत्य योक्त्रेण संनह्यतीति सवासा अभि वासः संनह्यतीति संनह्यत्यादि स्मारृति । तथा
सा वै पश्चात्प्राची यज्ञमन्वासीत तस्मादुदक्षिणत इवैवान्वासीतेति च श्रुतेः । आपस्तंबः । अपरेण गार्हपत्यम
धिजुमासीनां पत्नीं संनह्यतीति तिष्ठंतीं वेति । अनेकाश्चेत्सर्वासां संनहनं तच्चैतत्संनहनं नाभेरकटिप्रदेशेक
र्तव्यं । कुतः । अस्ति वै पत्न्या अमेध्यं यदवाचीनं नाभेरथैतदाज्यमवेक्षिष्यमाणा भवति तदेवास्या एतद्योक्त्र
णांतर्धाय अथ मेध्येनैवोत्तरार्धेनाज्यमवेक्षत इति वाक्यशेषात् ॥ ॥ दक्षिणां पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योर्ध्वमुद्गूहति
विष्णोर्वेष्य इति ॥ परितो वेष्टिदेतानंतरमग्नीदेवतस्य योक्त्रस्य दक्षिणां पाशमुत्तरे पाशे शंकुस्थानीये प्रतिमुच्य
प्रोतयित्वानत्रः सामर्थ्याद्द्विगुणं वेष्टयित्वा तद्दक्षिणां योक्त्रपाशमूर्ध्वमुद्गूहति । वेष्टिते योक्त्रे एव प्रेरयति विष्णो
र्वेष्य इति मंत्रेण । ऊर्ध्वमेवोद्गूहति विष्णोर्वेष्यासीति श्रुतेः । संलग्नं त्रिगुणीकृतमुभयी रज्जुमभितः प्रवरग्रंथित्र एम०
यपुक्तमंतयोः पाशग्रंथिद्वययुक्तं योक्त्रं तेन बध्नातीति हरिस्वामिनः । तथा संनह्यतीति वचनात्संनततो नहने वासस

मुपरिवेष्टयित्वोर्ध्वं योक्त्रमध्ये गूहति । ऊर्ध्वं योक्त्रमध्ये गूहनसामर्थ्यात् द्विर्वेष्टनं । एकवेष्टने तद्गूहनस्याशक्यत्वात् ॥
॥ न ग्रंथिं करोति ॥ योक्त्रबंधनं कुर्वन्नग्नीत् ग्रंथिं न करोति । स वै न ग्रंथिं कुर्यादिति श्रुतेः ॥ ॥ ऊर्जे त्वेत्याज्यमुद्वास्य
पत्नीमवेक्षयत्यदब्धेनेति ॥ वेदस्थेन गृहीता ऊर्जे त्वेतिमनेन मंत्रेणाग्नीदाज्यमुद्वास्य पुरोडाशाभ्यां पूर्वं तदाज्यानी
योत्तरतो भूमौ निधापयत् तत्तदाज्यं पत्नीमवेक्षयति णिजंतापदेशात् आज्यमवेक्षस्वेति संप्रेषणा । सा चैव
दृंहस्व गृहीतास्यदब्धेनेति मंत्रेणाज्यमवेक्षते । अथाज्यमवेक्षते इति प्रकृत्य स सावेक्षते दब्धेन त्वेति श्रुतेः । आ
पस्तंबः । ऊर्जे त्वेत्याज्यं वेदेनोपयम्य पत्न्या उपाहरति तत्सा निमील्य वीक्ष्यानुद्धरंती वीक्षत इति । मान
वेव । वेदोपयामाददब्धेति पत्न्याज्यमवेक्षतेरति । न च्चैतदाज्यावेक्षणं परार्थत्वात् दर्शनेकपत्नीत्वे एकैव करोती
ति गम्यते । पितृपत्नेचाक्षुपुरेवावेक्षते । आज्यसंस्कारस्याप्रतिपिहितत्वात् । एवं रजस्वलायां प्रसूतायां प्रोषि
तायां वा ज्ञेयं । सावेक्षते दब्धेनेति वचनादवेक्षण एव मंत्रो न प्रेक्षणे ॥ ॥ विधां करोत्यपं प्रोक्षणीभ्यः ॥
पत्न्यवेक्षणानंतरमग्नीत् तदाज्यं नीत्वा प्रोक्षणीभ्योपरं आसादितानां प्रोक्षणीनां पश्चाद्विधां करोति
उपविश्य आसादयतीत्यर्थः । अथाज्यमादाय प्राङुदाद्रवति तदंतर्वेद्यासादयतीति श्रुतेः ॥ ॥ आहवनी
यवाकृत्वा तच्छ्रापिणः । तच्छ्रापिरास्त्याहवनीयश्रापिणो यजमानस्यधस्यवेक्षणानंतरमाज्यमाहवनीयेऽधि

ह॰भा॰

त्वा आहवनीयेऽधिश्रित्य पुनरुद्वास्य प्रोक्षणीभ्योऽपरं वेद्यां करोति। वाशब्दोऽव्यवस्थायां। आहवनीयश्रपणमेवं क
र्तव्यं। गार्हपत्यश्रपणस्तु प्रागुक्तमेव। कुतः। एषा व्यवस्थेति चेन्न। आहवनीये श्रपणे नित्यमेव श्रूयते। अथाज्य
मादाय प्राङुद्द्रवति तं दाहवनीयेऽधिश्रयति यस्याहवनीये हवीꣳषि श्रपयन्ति सर्वो मेऽयन्न आहवनीये श्रृतोऽस
च्चिति। तथा तत आदत्ते तदं तद्वेद्यां सादयतीति च॥ ॥सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनाति॥ वेदमुपयम्य सवितुस्त्वे
त्यनेन मंत्रेण। ध्रुवपूर्वे धामसादितमाज्यं पवित्राभ्यामुत्पुनाति। प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतस्ते न तत्रादत्ताभ्या
मुत्पुनातीति श्रुतेः॥ ॥प्रोक्षणीश्च पूर्ववत्॥ प्रोक्षणीश्च पूर्ववदुत्पुनाति। पूर्ववदिति पवित्राभ्यां सवितुर्व इति
मंत्रेणास्फ्येयाप्यग्रहेण वकारस्तु नास्ति तस्यानुकर्षणार्थः। कर्को चाप्याह। चकाराशङ्कं च पूर्ववदेव न त्वन्यथा आज्यो
त्पवनेन पवित्रे प्राप्ये ते इति आख्यातवंतः॥ प्रोक्षणीनां पुनरुत्पवनमिच्छन्ति बर्हिषोः प्रोक्षणार्थे अतश्चैतद्भावेन
भवति॥ ॥आज्यमवेक्षते तेजोऽसीति॥ अध्वर्युराज्यमवेक्षते विलोकयति। तेजोऽसीत्यनेन मंत्रेण। अथाज्यमवेक्ष
त इति श्रुतेः॥ ॥यजमानो वा॥ यजमानो वा आज्यमवेक्षते तेजोऽसीत्यनेन मंत्रेण तद्धैके यजमानमवेक्षाप एम॰
यन्तीति तस्मादध्वर्युरेवावेक्षेत तत्र भयपथाश्रुतत्वाद्विकल्पः॥ ॥स्रुवेणाज्यग्रहणं॥ तत्र यदाज्यग्रहणं तत्स्रुवेणै
व कर्तव्यं सामर्थ्यात्॥ ॥चतुर्जुह्वां धाम नामेति सकृन्मंत्रः॥ जुह्वां चतुराज्यग्रहणं भवे। चतुरः स्रुवान् गृह्णाति सकृन्मंत्रो या

दित्यर्थः। तत्र धाम नामेत्ययं मंत्रः सकृत्प्रयोज्यः प्रथमस्रुवग्रहणे एव। स एतेन यजुषा सकृज्जुह्वां गृह्णाति त्रिस्तूष्णी मि
ति श्रुतत्वात्। न ग्रहणावृत्त्यादिनाज्यग्रहणे प्रतिग्रहणं मंत्रः प्राप्नोति तत्रानेन वचनेनोत्तरेषु ग्रहणेषु मंत्रो
निवार्यते। ननु चैतदपि प्रागुक्तमेव वचनादाज्यमिति। सत्यं। अत्र सकृन्मंत्र इति पुनरारंभो वाक्यस्य ज्ञापनार्थः।
स एतेन यजुषा सकृज्जुह्वां गृह्णातीत्येकं वाक्यं तदाक्षिप्तं त्रिरेव यजुषा गृह्णीयादित्यपरं। तेनाज्यग्रहणे त्रिर्मंत्र
वचनं सकृन्मंत्रवचनं चेति विकल्पः सिध्यतीति अत्र सकृन्मंत्रवचनमत्र विधीयते। त्रिर्मंत्रवचनं तु परिशेषात्परि
भाषायां सिद्धमिति। तैत्तिरिस्त्रे। प्रोक्षणीषु पवित्रे अवधायादत्ते दक्षिणेन स्रुवं स्थापयन् जुहूं वेदं प्रतिष्ठाप्य त
स्यां गृह्णी ~~धिमिमि नैत्तिमिस्येना~~ त इति॥ ॥अष्टावुपभृत्यल्पीयो नुयाजाश्चेत्। येषां स्विन्नुयाजा भवन्ति ते तदानु
पभृत्यष्टौ स्रुवाणि गृह्णीयात् तस्योपभृत्याज्यमल्पीयः जौहवादाज्यादिति श्रयेना संख्यातं। स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टौ उप
आज्यं गृह्णात्यष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णन् कनीय आज्यं गृह्णातीति श्रुतेः॥ स एतेन यजुषा सकृदुपभृति गृह्णाति सप्त
कृत्वस्तूष्णीमिति श्रुतेः। अत्रापि सकृदेव मंत्रः। इहानुयाजानां नित्यत्वाच्चेच्छन्द्वो विकृतिविषयः॥ ॥चतुरन्यत्र प्र
तिविभागात्॥ अन्यत्रानुयाजवत्कर्मणो अन्यस्मिन्कर्मणि। अनुयाजाभावे इति अन्यदृव्यानुयाजकेषूपभृति
चतुरेव चतुर्गृहीतमेव ग्राह्यं कुतः प्रतिविभागात्। औपभृतस्याज्यस्य प्रयाजेष्वनुयाजेषु चोपयोगः प्रतिविभागेनोपयो

३६

दी.भा

गोद्दश्यंतेऽर्धं प्रयाजेषु प्रयुज्यंतेऽर्धमनुयाजेष्विति। अतश्चौपभृतस्योभयार्थत्वगम्यते तेन यत्रानुयाजाभावः
तत्र प्रयाजार्थमेव चतुर्गृहीतं भवतीत्यभिप्रायः। किंच ॥ ॥पश्वातिथ्ययोर्दर्शनाच्च॥ पशावातिथ्यायां चोपभृ
ति चतुर्गृहीतस्य दर्शनाच्चैवं गम्यते। यदनुयाजाभावेन प्रद्व्यर्थकेष्वनुयाजेषु चोपभृति चतुर्गृहीतमेव गृह्णीयादि
ति। पशौ तावदन्यद्व्यर्थकेष्वनुयाजेषु सत्स्वनूपभृति चतुर्गृहीतं भ तिर्दर्शयति। अयोत्स्याघ्रौसं चतुर्गृहीतं जु
ह्वां चोपभृति च गृह्णाति पंचगृहीतं पृषदाज्यमिति। तथातिथ्यायामनुयाजाभावे सर्वाण्येव चतुर्गृहीता
न्याज्यानि गृह्णातीति न ह्यत्रानुयाजा भवंतीति। अत्रानुयाजार्थेन चतुर्गृहीतेन प्रयोजनाभावात्प्रयोजनार्थमे
व प्राप्तं चतुर्गृहीतं दर्शयति ॥ ॥नकृत्स्नोपदेशात्॥ नैतदेवं यदुक्तमुभयार्थमेतदिति। कुतः कृत्स्नोपदेशात्कृत्स्न
स्य समयस्यापि पृथग्गृहीतस्यानुयाजार्थत्वेन कृत्स्नानुपदेशात्। अथ यदष्टौ ह्युपभृति गृह्णातीति कृत्स्नस्या
नुयाजेभ्यो हि तद्गृह्णातीति। ननूक्तं प्रतिविभागादिति अर्धस्य प्रयाजेषूपयोगार्थस्यानुयाजेष्विति। सत्यं।
अनुयाजार्थस्यैव सतो वचनात्प्रयाजेषूपयोगः। यथा प्रयाजार्थस्यैव जौहवस्य वचनाद्ध्रुवाघारे। ननु हि
पश्वातिथ्ययोर्दर्शनादिति तत्राह॥ ॥पश्वातिथ्ययोर्वचनात्॥ यदा वा कृत्स्नस्यौपभृतस्यानुयाजार्थ
त्वं तदा पशावातिथ्यायां चाष्टगृहीतमेवोपभृति प्राप्नोतीत्यतो वचनात्तत्र चतुर्गृहीतं विधीयते। अतो विधानमे

राम

३६

तत्र दर्शितं तद्धि प्राप्तिपूर्वकं भवति प्राप्तिश्च नास्तीत्यत एवास्मिन्सिद्धान्ते वरुणप्रघासेषु महाहविषि च अनुयाजा
र्थं पृथगुपभृति न गृह्यते। पृषदाज्येवाग्नीपशावनुयाजाः क्रियंत इति विशेषः। अत्र ब्रूमः स्यादेतदेवं यदि
कृत्स्नोपदेशो भवति सकलमप्यौपभृतं यदि केनचिद्वाक्येनानुयाजार्थमुद्दिश्येत न तूपदिश्यते यतः शाखान्तरेण
तदुभयार्थं श्रूयते यदष्टौ ह्युपभृति गृह्णाति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तद्गृह्णातीति। ननु प्रयाजार्थतापि सकलस्य श्रू
यत एव। अनुयाजेभ्यो हि तं न गृह्णातीति। सत्यं। शाखान्तरे उभयार्थत्वविधानादेकदेशानुवादः स्यादिति
। ननु विपरीतं कुतो न भवति। अनुयाजार्थत्वबोधकं विधायकमुभयार्थबोधकमनुवादकमिति। नैवं। अनुयाजे
भ्यो हि तं गृह्णातीत्यत्र न सकलस्यानुयाजार्थत्वे विहिते प्रयाजार्थत्वस्याभावात्प्रयाजानुयाजेभ्यो हीत्यनेनोभ
यार्थतानुवादितुमशक्या। उभयार्थत्वबोधकवाक्येन विधाने कृते इति एकायथाप्रानुयाजांशोऽनूद्यत इत्यदो
षः। अतः कृत्स्नस्यानुयाजार्थत्वेनोपदेशाभावात्। उभयार्थमेवौपभृतमिति सिद्धं। पश्वातिथ्ययोरपि वचनं ने
तदेवं स्याद्यद्यौपभृतस्य वा स्यादुभयार्थता न स्यात् तस्य चोभयार्थता पूर्वमेव साधिता। अत आतिथ्यायां पशौ
चोपभृति चतुर्गृहीतमेव प्राप्नोतीति। अतः प्राप्तिपूर्वकत्वाद्दर्शनमेवैतन्न विधानमिति। तेन वरुणप्रघासेषु महाहवि
षि चान्यद्व्यर्थकेष्वनुयाजेषु प्रयाजार्थमुपभृति चतुर्गृहीतमात्रं ग्राह्यमिति चिन्तायाः प्रयोजनं॥ ॥ध्रुवायां च जुहूवत्

ध्रुवायां च जुहूवदाज्यं गृह्णीयात् जुहूवदिति चतुर्गृहीतं सकृन्मंत्रवचनमिति। तेनैव यजुषाष्टकृ ध्रुवायां गृह्णातीति त्रिस्तूष्णी
मिति श्रुतत्वात्। चकारादुपभृत्यपि जुहूवदेव गृह्णीयात्। तेनोपभृत्यपि सकृन्मंत्रवचनमुक्तं भवति त्रिर्मंत्रवचनपक्षे
च जुह्वां ध्रुवायां च चतुर्थेन तूष्णीमुपभृति वा आपस्तंबः। भूयो जुह्वामल्पीय उपभृत्यल्पिष्ठं ध्रुवायामिति॥ ॥इ
ध्मं तोहेति विस्रंसः स्रुवेरिं च बर्हिः प्रतिमत्स्यवेधाकृत्वा पुरस्तात्कुंभीपिकृत्वासादीति पतिमंत्रं॥ इध्मं वेदिं बर्हिश्च कृ
त्वासीत्यादिभिः प्रतिमंत्रं क्रमेणाभिप्रोक्षति कथं प्रोक्षतीति तत्रेध्मं विस्रस्य तत्रस्थमेव कृत्स्नमासादीत्यनेन प्रोक्षति। प्रोक्ष
णीरघपुराहतेमहइध्ममेवाग्रे प्रोक्षति कृत्स्नमासीति श्रुतेः। अग्रे प्रथममित्यर्थः। ततो वेदिरसीति वेदिं प्रोक्षति।
अथ वेदिं प्रोक्षति वेदिरसीति श्रुतेः। ततो बर्हिः प्रतिगृह्याग्नीध्रादर्पितं हस्तेनादाय पुरस्ताद्ग्रंथि यथा वेद्यां
कृत्वाग्रगथमासीद बर्हिरसीति मंत्रेणाभिप्रोक्षति। अत्र प्रतिगृह्येति प्रतिग्रहणं कोगृह्णातिरन्यसमर्पितस्यादान
वतैव। तथाच श्रुतिः। अथास्मै बर्हिः प्रयच्छतीति तत्पुरस्ताद्ग्रंथ्यासादयति तेनाभिप्रोक्षति बर्हिरसीति। तत्रेध्मप्रो
क्षणे ब्रह्मन्निध्मं प्रोक्षिष्यामीत्यामंत्रणं। ॐ प्रोक्षेत्यनुज्ञातस्य प्रोक्षणं। बर्हिः प्रोक्षणे ब्रह्मन्बर्हिः प्रोक्षिष्या
मीत्यामंत्रणं। इतरदिध्मवत्। वेदिप्रोक्षणे त्वामंत्रणानुज्ञे न भवतः। अविहितत्वात्। वरुणप्रघासेषु ब्रह्मन्निध्मं प्रो एमं°
क्षिष्यावः। ब्रह्मन्बर्हिः प्रोक्षिष्याव इत्यूहः। इध्मस्याग्निसमिंधनार्थत्वेन प्रोक्षणं। अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति मंत्रलिं

गात्। तत्रेध्ममेवैतदग्नये करोतीति वाक्यशेषाच्च। अतश्च शतरुद्रियपरिध्यपस्पर्शनार्थस्येध्मकाष्ठस्य न प्रोक्षणं
। अग्न्यर्थत्वाभावात्। वेदेरपि स्तरणार्थमेव प्रोक्षणं। बर्हिषे त्वेति मंत्रलिंगात्। तत्रेध्ममेवैतद्बर्हिषे करोतीति वा
क्यशेषाच्च। अतश्च पयस्यायां स्तरणाभावे वेदिप्रोक्षणाभावः। उपभृत्त्वग्नीषोमीये च्छत्तता पात्। स्रुक्सि
सेकत्वपोहकः। तत्र आरूढमेधीपि पयस्यायां चान्वंबध्यास्यानीयायां प्रस्तरमात्रे बर्हिषि स्रुक्चेत्वेति प्रयोगः
। ज्योतिष्टोमे शकटबर्हिषि पयस्यापक्षे स्रुग्ध्यांतेत्वेति प्रयोगः। पयस्यायां तस्मिन्बर्हिषि उपभृत्प्रस्तरयोरासा
दनात्॥ येषां मते पयस्यायां प्रस्तराभावः तेषां शकटबर्हिषः स्रुक्चेत्वेति प्रोक्षणं। अन्वंबंध्यापक्षे तु बर्हिरसि त्वाजु
ष्टमित्येवं स्रुक्छब्दप्रयोगे वर्जिते एव मंत्रः। कुतः। शकटबर्हिषि स्रुगासादनाभावात्। तत्कुतः। अग्नी
षोमीयपशावग्नीषोमानूबंध्यासु पुनरेकवत्तत्वात्स्रुगाविधानात्। तेन त्रिरसन्ने। आहरं स्येतद्बर्हिः तदरणामणीता
स्वाहवनीयं वतद्दते वेदिपुरस्ताद्ग्रंथ्यासाद्य प्रोक्षतीति। अतएव प्रणीताख्यशेषोनकार्यं स्रुके॥ ॥शे
षं मूले उपसिंचत्यदित्यै व्युंदनमसीति॥ बर्हिषः प्रोक्षणानंतरं प्रोक्षणीशेषं बर्हिर्मूले उपसिंचति निनयति अ
दित्यै व्युंदनमसीति मंत्रेण। तथा च श्रुतिः। अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यंते ता अभिरोषधीनां मूलान्युपनिन
यत्यदित्यै व्युंदनमसीति। अत्रमूलानीति द्वितीया यया मूलानां संस्कार्यत्वं गम्यते। ताभिरिति तृतीया चापां तत्र करण

त्वंमन्त्रेतु विपरीतं तत्र मन्त्रस्य श्रुतिमूलत्वात्तुस्यानुरोधेन व्यत्यासो ध्येयः । न तु स्थानेयं शेषस्य प्रतिपत्तिः ॥ अतश्च नाशस्रो
षोशे पुनः प्रोक्षणीरु सादयम्मूलोपेतं च न कर्तव्यं । शेषशब्दप्रयोगस्तु समस्तानां निषेधार्थः ॥ ॥ पवित्रे निधाय
प्रणीतासु बर्हिर्विस्रंस्य पुरस्तात्प्रस्तरस्य ग्रहणं विज्ञेयमिति । मूलोपेतं च नानंतरमध्वर्युर्हस्तेन प्रणीतासु प
वित्रे निधाय ततो बर्हिर्विस्रंस्य मुतस्य बर्हिषः पुरस्तात्पूर्वभागाद्विष्णोस्तूपोसीति मंत्रेण प्रस्तरग्रहणं निः
काशनं कुर्यादिति सूत्रार्थः । तत्कालप्रस्तरस्य पृथक्करणेफं ग्रः । अथ यद्विस्रंसं प्राग्ग्रंथिं पुरस्तात्प्रस्तरं गृह्णाति वि
ष्णोस्तूपोसीति श्रुतेः । ते नवपयस्यायां गृह्णमेधीयेपि प्रायांचना यमंत्रः । पृथक्करणाभावात् । पृथक्कृतएव
तत्राहावितिपित्रापांचद्गृहस्तात् गृहीतोपि प्रस्तरमात्रेशिष्टेः स्तके ॥ ॥ बर्हिर्लोमश्राय संनहनं विस्रंस्यदक्षि
णास्पांवेदिश्रोणौ निधायान्येनबधायवेदिं स्तृणात्संर्ण मद्रहमिति निश्चिप्त ॥ तं गृहीतं प्रस्तरं चाहवनीयं पूर्व
र्वेणात् दर्भो ब्रह्मणो प्रदाय समर्प्य बर्हिषः संनहनं बंधनरज्जुं विस्रंस्य विमुच्य रज्जुरूपत्वं परिधाय तु दक्षिणास्या
वेदिश्रोणौ प्रागग्रमुदगग्रं वा यथासंभवं निधाय प्रस्तृतं तद्बर्हिषान्यैवेदिं स्तृणोति प्रस्तृतं तं संनहनमवधाय प्र
च्छाद्य ऊर्णाम्रदसमिति मंत्रेण त्रिधात्रिधानुवेदिं बर्हिषा वेदिं स्तृणाति । आच्छादयति । अथ संनहनं विस्रंस्यपति
। तद्दक्षिणायावश्रोणौ निदधाति । तत्पुनरभिच्छादयति । अथ बर्हिः स्तृणाति त्रिवृत्स्तृणातीति च श्रुतत्वा

ऽम॰

त् । पितृयज्ञे च स्वाहस्यां देवपितृभ्यस्तुहः । मनुः । अग्रेणाहवनीयं पर्याहृत्य प्रस्तरं ब्रह्मणो प्रयच्छतीति । तथा मुखतः
प्रस्तरं गृह्णातीति नो स्रज्यान्त्रा वमृज्यान्न विधूनुयादिति । ब्रह्मा प्रस्तरं धारयति यजमानो वेति वा पर्वतवः ॥ ॥
उपयत्या वा ॥ वाशब्दो विकल्पार्थः । न त्रिवृद्विस्यपं नियमः । उपयत्या दृढं स्तृणाति । यावतीभिरा बर्हिर्भिर्वेदिस्त
णामाच्छादनमुपपद्यते संपद्यते तावद्भास्तरणीयं पंचाहत्तु । एवमावृत्तिविनिनहिस्त्रिपरिमितादिपक्षे पंचसो
मादौ च त्रिवृत्स्तरणं न सकलवेदेः छादनमुपपद्यते । तेनेदमुच्यते उपपत्या अयुग्मा आवृत्तो भवंतीति । अ
त एव शाखांतरे श्रूयते । अयुग्धातु । बर्हिःस्तृणातीति त्रिधातु पंचधातु वा वेदिं स्तृणातीति च ॥ ॥ बहुलं ॥ बहुलं
निबिडं घनं निरंतरं बर्हिः स्तृणाति यथा भूमिर्न दृश्यते । बहुलेनं स्तृणीयादिति श्रुतेः ॥ ॥ अधरमूलं ॥
अधरमूलं स्तृणाति । अधराणि अधस्तात् मूलानि यस्य तदधरमूलं । पूर्वं स्तृतस्य बर्हिषो मूलानि पश्चात्स्तृ
यमाणबर्हिषोग्रैः प्रच्छादनीयानीत्यर्थः । अत एव शाखांतरेप्युक्तं । मूलान्यग्रैः प्रच्छादयतीति ॥ ॥ पश्चाद
पवर्गं ॥ पश्चादपवर्गः समाप्तिर्यस्य तत्पश्चादपवर्गं वेदेः पूर्वभागादारभ्य पश्चिमभागे समाप्तिर्यथा भव
ति तथा स्तृणातीत्यर्थः । तत्रैकं मुष्टिं वेदेः पूर्वभागादारभ्य पश्चिमभागे समाप्तिर्यथा भवति तथा स्तृणातीत्य
र्थः । तत्रैकं मुष्टिं वेदेः पूर्वभागे स्तीर्त्वा द्वितीयं मुष्टिं वेदेर्मध्यभागे पूर्वस्तृतबर्हिषो मूलान्यग्रैः छादयन्स्तृणा

द॰भा॰

ति। तमस्तृतीयं मुष्टिं वेदेः पश्चिमप्रांते पूर्ववद्द्वितीयमुष्टिहरणो न संसृष्टं पूर्ववत्तृणानि यदि स्युस्तदा तस्यापि प्रत्यवहरणमा
मिति सिद्धः पक्षः पक्षांतरमाह ॥ ॥ प्रहृत्य हन्त्वा ॥ वाग्यच्छेदिति कल्पार्थः । हृत्वानुधमे । अथवा पूर्वे पूर्वेक्त तत्र हि यो ऽन्या
विप्रहृत्य हन्त्वा धेमुत्पाद्य न । तेषामन्यतमस्यासमत्वात् द्वितीयं मुष्टिं हरणानि । तस्याप्यन्यानिप्रहृत्य हन्तृतीयं मु
ष्टिं हरणाभ्यन्तः क्रमधर्ममूलमिति सिद्धं ततः प्रवर्हामिति द्रष्टव्य घमे । प्रहृत्य प्रहृत्योत्पाद्याथोत्पाद्येत्यर्थः । वेदेः पश्चिमप्रा
इवे स्त्रीतोत्तस्याग्राणि यज्ञाद्विनोत्पाद्येभ्यो मधस्तात् स्पर्धनाद्वियो यथा मूलानि भवंति तथात्मनापात्त
स्या पश्यानुत्पाद्या नेस्यान्स्थान्यधःकुर्याद्वितीयेन प्रवर्हेमित्यस्यार्थः । आनुपूर्वीत्यानुपूर्वेस्य नाम । एवं चेत
क्रियानुपपत्तीर्णा भवतीजरथ्यातधर्मसूत्रस्य संपादनापद्मागाग्रं भ्रमस्य गणवर्गस्तीर्णमार्गमनुपूर्वेस्तीर्णे येते ।
नानुपूर्वेस्य पश्चादनुपूर्वेमिति । सततं प्रस्य गणवर्गेनुपूर्वता भवति । सत्यमेवं । किंतु पूर्वेस्तीर्णस्य यज्ञे रेखा
न्याकारस्तद्वनानुपूर्वमित्यभिप्रायः । इति हरिस्वामिनः । आनुपूर्वं गनुपक्रांपर स्यासंवद्धं बर्हिरिध्मं प्रवस्तृ
णांनीति छ यकपदस्यार्थैः । अतोस्मान्मंत्रलिंगात्स्तर्वं मुष्टिमपतिगत्स्यात्स्यावस्तान्त्वासकृमेवो परं मुष्टिंस्त
णीति पाशिलिभावरतिमाधवाचार्याः ॥ आपस्तंबः । वेदिं स्तृणाति बहुलमनतिदूरं सभाग यवं गस्थि गत परम राम॰
परं युग्धातु बहुलमनाशोकमिति । लोगाक्षिरपि कर्णप्रदस्यामिति दक्षिणावेधं संस्तृणाति मृदूसौ मुत्तरम

परं युग्धातु बहुलमनाशोकमिति । लोगाक्षिरपि कर्णप्रदस्यामिति दक्षिणावेधं संस्तृणाति मृदूसौ मुत्तरमग्रेमि
लानि छादयन्ननुयुग्ममिति । अथ परिस्तरणं प्रागग्रैः कुशैः परिस्तरणानि त्रीणि च दक्षिणापुरस्तात्प्रथममथ
पश्चादथ पश्चान्मूलान्यर्थैः प्रकृत्यादपनीति ॥ ॥ अग्नेरादाहननमाहवनीयाप्यविश्रमः ॥ आहवनीये पश्चापि शिरो
यजमानस्यात्रास्मिन्काले हविषामुद्वासनं कर्तव्यं कुतः । विरोधात् । पत्नीशालीमुद्वासनं न क्रियेतेत दाह
वनीयपक्रमणेन कृतस्मृतिहवींषि दत्त्वेवरनश्चात एव कपालोद्वासनमपि दक्षिणीमेव कार्यं ॥ ॥ इध्मात्समि
धमादायाहवनीयं कल्पयत्यपसुपरिभस्तं धारयन् ॥ इध्मादेकां समिधमादाय तदनंतरं ब्रह्मणः एका
शांतभस्तं चाधीहदापाहवनीयस्यापपरिषात्समोपस्तवमुस्तरं धारयन्नाहृदीत यावत्समिधा ब्रह्मणः भूत
पाहवनीयं कल्पयति । क एषामव्योहमिदाघातेन कृत्स्नमिंधनेध्मादेर्ज्वालनसमर्थं किरोतीत्यर्थः । को
ऽपि नाघारदंनाखर्वमाग्निमाहमपश्चात्समिधुक्षरांश्चिपेत् एवमत्रापि करोति । अथाग्निं कल्पयति
उपर्युपरि भस्तं धारयन्नकल्पयतीति शेषः ॥ ॥ उल्मुकं गृहस्थनुयाजे श्रेत ॥ चैव धनुयाजाः प्रकृतेक
मेणि भवंतितदा आहवनीयाद्देतुलमुकउद्धरति अपसार्य स्थानस्थापयति । ऊहंनवप्यहनवट्टमिमलगन

योरेवपुरस्ताद्धरणंनोत्तरपाघकहने। प्रेरणार्थेसैवसर्वत्रदृष्टत्वात्। इहतुअनुयाजानिसंभवंसेवावेद्धहृत्वातिथ्योपसदकहमे
धीमपप्पयस्यादिविकृतिविषयः। यत्रानुयाजानामभावस्तत्रोल्मुकोद्दहनंनभवति। अतोऽनुयाजार्थमेवैतदुल्मुको
द्दहनं। यतस्तयोःसमासेनाहवनीयस्यायातयामता। किमर्थं अनुयाजार्थं। ते वा एते उल्मुकेनुद्दहंत्यनुयाजेभ्य इति
तेपुनरनुसंस्पर्शयंतीत्यादिश्रवणात्। अतो अनुयाजार्थाहवनीयसंस्कारार्थमोल्मुकयोः। ततश्चोल्मुकोद्दहना
नंतरं आहवनीयानुगमनेनाल्मुकान्तस्त्यानयनं। किंतुगार्हपत्यादेवान्वाहारितिपुनराहरणं। तयोःपुनरनुसम्
सर्विसर्जनोवा तस्मादनुयाजानंतरं आहवनीयेसमासेनकार्यः। अनुयाजानांनिष्टत्वादिति आध्वर्यवप्रायश्चि
त्तहोतव्यमिति। ७॥ ॥परिधीन्परिदधात्याहुर्नैकवृक्षीयान्बाहुमात्रान्पालाशवैकंकतकार्ष्मर्यबैल्वान्य
र्वैलामेषुवल्मिमत्तरानवादिरौदुंबरान्वामध्यमद। शिरोत्तराणांधवैद्दूतिप्रतिमंत्रं॥ गंधर्वस्त्वा विश्वावसु
रित्यादि। भिर्मंत्रैर्मध्यमदक्षिणोत्तराणांपरिधीन्परिदधातिप्रतिमंत्रंक्रमेण। कीदृशान्परिधीन्। आर्द्रा
नशुष्कान्। पुनःकीदृशान्। एकवृक्षीयान्। वक्ष्यमाणानांपालाशवैकंकतादिपरिधिवृक्षाणांमध्येएकजातीय रामः
वृक्षसंबंधिनः एकवृक्षीयाः। तान्नेकवृक्षीयान्। त्रीनपिपालाशानथवात्रीनपिवैकंकतानीति। किमर्थमि

दं वक्ष्यति पूर्वालाभेपूर्वालाभउत्तरानिति। तेनएकस्यपरिधेर्द्वयोर्वापालाशयोरभावेजातिभेदोमाभूदित्येवमर्थमे
कवृक्षीयानिति। त्रयोपियज्जातीयाः संभवंतितज्जातीयानेवग्रहणात्। ननुमुख्यद्रव्यालाभेनैकोद्वौवापाला
शौ एकौद्वौवावैकंकतौइति किंजातीयान्परिधीनित्यपेक्षायामाह। पालाशवैकंकतकार्ष्मर्यबैल्वान्। पाला
शान्पालाशवृक्षावयवान्। ततोवैकंकतान्। विकंकतवृक्षावयवान्। ततःकार्ष्मर्यान्श्रीपर्णीवृक्षावयवान्।
ततोबैल्वान्बिल्ववृक्षावयवान्। किंप्रमाणान्। बाहुमात्रान्। यजमानबाहुप्रमाणानित्यर्थः। प्रमाणेमात्र
च्प्रत्ययः। बाहुःप्रसारितांगुलिहस्तआस्कंधात्। तथाहूर्वालाभेपूर्वालाभेपूर्वपूर्वैकवृक्षजातीयानामलाभेऽन्य
प्राप्तोत्तरोत्तरान्परिदधाति। तद्यथा। प्रथमंपालाशान्परिदधातिपालाशालाभेवैकंकतान्तेषामलाभेकार्ष्मर्या
न्तेषामलाभेबैल्वानिति खादिरौदुंबरान्वा। अथवाकार्ष्मर्याभावेखादिरान्खादिरवृक्षावयवान्औदुंबरानु
दुंबरवृक्षावयवान्वापरिधीन्परिदधाति। कुतः। यदिकार्ष्मर्यमयान्नविंदेदितिकार्ष्मर्यालाभंश्रुत्वातत्रपात्रमपि
बैल्वखादिरौदुंबराणांतुल्यविकल्पत्वमाम्नातत्वात्। ननुपालाशैः सहाविकल्पःकस्मान्नभवतीत्यत्राह। तत्संबंधा
दभावविधानाविरोधाच्च। पालाशाभावेवैकंकतानामुपादानंकुर्यात्। सर्वोपिमुख्यतैवखादिरौदुंबरानुपाद
दीतएवंपालाशाभावेवैकंकतैःसहखादिरौदुंबराणांविकल्पोपिएतदेवदूषणद्वयं। अतोबैल्वैःसहैवविकल्पः। तदु

दे॰भा॰

क्षं। अभावे हि पालाशस्य वैकंकतविधिपितेन। तेन बिल्वादिकस्यापि हैरवादिरौडुंबराविति। नैव पालाशाः स्युरिति प्रकृतस्य
हि पालाशान्न विंदेरथो अपि वैकंकताः स्युर्यदि वैकंकतान्न विंदेरथो अपि कार्ष्मर्यमयाः स्युर्यदि कार्ष्मर्यमयान्न
विंदेरथो अपि बैल्वाः स्युरथो खादिरा अथो पालाशा औदुंबरा एते हि वृक्षा यज्ञियास्तस्मादेतेषां वृक्षाणां भवंतीति वा अ
न्यैः स्युः एवं मध्यममेवाग्रे परिधिं परिदधाति गंधर्वोऽसीति अथ दक्षिणं परिदधातीन्द्रस्य बाहुरसीति अथोत्तरं परिदधा
ति मित्रावरुणौ त्वेति निचक्षतं तानां। पालाशादीनां पूर्वालाभे पूर्वालाभे उत्तरोत्तराणामयं विधिः। पूर्वोक्तावल
ति निविधिनियमः। तेनोत्तरोत्तरोपादाने प्रायश्चित्ताभावः। प्रतिनिधित्वे तु प्रायश्चित्तं भवति। त्रयः परिधयः पा
लाशकार्ष्मर्यखदिरौदुंबरबिल्वरोहीतकविकंकतानां ये वा यज्ञियवृक्षा आर्द्राः शुष्का वा सत्वक्का स्युरिति सोम
ध्यमो पीयान् द्राघीयान् दक्षिणोऽणीयान् ह्रसिष्ठ उत्तर इति उदगग्रं मध्यमं प्रागग्रावितरावित्यापस्तंबः। संध्य
षो मध्यपरिधीनुपदधातीति स एवाह। परिसर्वतो धीयंते स्थाप्यंत इति परिधयः। ततस्त्वयोगिकोऽयं शब्दोऽग्निसंस्का
रनिमित्तो जातिनिमित्तो वा तल्लक्षणमाह कात्यायनः। बाहुमात्राः परिधयः आर्द्राः सत्वचोऽव्रणाः। त्रयो म
वेस्म शीर्णा। आरण्येषां तु वचनादिध्ममिति। ननु परिस्तोमनिधानो त्रयपरिधयस्तु ति नामतः हि चत्वारः स्युः। एतयां मध्य
मदक्षिणोत्तराणि ति त्रयाणामेवोक्तत्वान्न भविष्यंति। एवं सवितियंत्रे हशे वचनं नास्ति तत्र चत्वारो भवंति। यथापि

दर्श॰

त्रमेधेवारण्यान्मपरिध्वोऽन्यपरिधायेध्मनु त्रय एव बाहुस्त्वा मध्यमपरिधाविध्मकृत्वा तत्रयाणां हि मध्यमो भवति। न च तुरंगोपि
तुरागेषपि पूर्वेद्वदिक्ककृतात्। अतो मध्यमा स्थिति रु अव शा अत्रयएवा एतच्च परिधिपरिधानमदृष्टाग्निसंस्कारार्थ
त्वात्र कापि पत्नासु परिधिसमपि भवति। मित्रावरुणौ त्वोत्तरात् परिधत्तामित्येवमूहः। पितृपत्ने इति। कर्काचार्याः
। नेति संप्रदायः॥ ॥ प्रथमं परिधिं समिधोपस्पृश्य वीतिहोत्रमित्यादधाति। इध्मान्तमध्ये होतारो पूर्वसमितः। तया
समिधा नेनैध्म काष्ठेन प्रथमं परिधिमुपस्पृश्य पावित्रेणैव स्पृष्ट्वा तत उत्थाय त्वा होह समिधं वीतिहोत्रमित्यनेन मंत्रेण
हवनीयेऽभ्यादधाति प्रक्षिपति। अथ समिधमभ्यादधाति ह मध्यममेवाग्रे परिधिमुपस्पृशति तेनैतानये समि
धेध्याग्नावभ्यादधाति तेनो अग्निं प्रत्यक्षं समिंधे होऽभ्यादधाति वीतिहोत्रमिति निश्रीतत्त्वात्। उपस्पर्शनं च परिधेः
संस्कारः। परिधिमिति। द्वितीयाश्रवणात्। अतश्च शातरूद्विपेपि भवति आहवनीयेऽभ्याधानं तु दृष्टार्थं तेनो अग्निं
प्रत्यक्षं समिध इति वाक्यशेषात्। अतश्च शातरुद्विपेप्सामिंधनरूपस्पर्शदृष्टार्थस्याभावादभ्याधानाभावः। परिधिरूप
स्पर्शमात्रं कृत्वा समिन्निरस्य नीयेति॥ ॥ अनुपस्पृश्य द्वितीयां। समिदसीति॥ परिधिमनुपस्पृश्यैव इध्माद् द्वि वा
हापाद् द्वितीयां समिधमाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीत्यनेन मंत्रेण। द्वितीयाग्रहणात्समुपस्पर्शनं निषिध्यते।
अनुपस्पृश्येति। अथ यां द्वितीयां समिधमभ्यादधाति समिदसीति कर्केनं॥ ॥सूर्यस्त्वे तिजपसाहवनीयमीक्षमा

हे॰भा॰ णात्कहूयनत्वात्॥ अध्वर्युरुपविश्याहवनीयमभीक्षमाणः आहवनीयं विलोकयन् स्पृष्टेत्यमुं मंत्रं जपति संहितास्वरे
ण। अथान्याधायजपस्य सृष्टेस्तेति सम्बन्धात्। कुतः एतत्। आहवनीयमभीक्षमाण इति मंत्रस्य तद्वचनत्वात्। आहवनी
यस्याभिधानात्। सूर्यस्त्वेति मंत्रस्य हे अग्ने सूर्यस्त्वा त्वं पुरस्तात्प्राच्यां पातु। अत्र पुरस्ताद्ग्रहणं दिग्वाचकत्वादित्यपञ्चे
सूर्येस्त्वा दक्षिणातः पातित्यूहः। संप्रदायमन्त्रारम्भे त्वनूहः। तदभिप्रायस्तु पुरस्तादूहोग्रवचनो न हियवचनइति। परिधिप
रिधानाद्याहवनीये क्षणाजपान्तमिदमेकं कर्म। एतत्कार्यत्वात्। एकं हि कार्यमग्नेः संस्कारः। परिधयश्चाग्निरक्षणार्था
ः। सूर्येक्षणाजपोपि तदर्थमेव। तत्कुतः। श्रुतेः। गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्यथैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोतीति
प्रयोजनं। नैमित्तिकं कर्म न भवतीति॥ ॥ आहृत्य वेदिं बर्हिषस्तरणे तिरश्ची निदधाति सवितुर्वइति॥ अध्वर्युर्वेदिमन्त्या
हवनीयसमीपादूर्ध्वदिग्समीपे प्रत्यागप्रस्तरस्यैव बर्हिषो हृतरणे आ रायसवितुर्बाहूस्थइति मंत्रेण वेदिम
ध्ये स्तम्तस्य बर्हिषः उपरि आहवनीयस्य पश्चात्प्रदेशे तिरश्ची मध्ये निदधाति स्थापयति। अर्थस्तीर्णां वेदिमुपा
वर्तनेन हृतरणे आदाय तिरश्ची निदधाति सवितुरित्यादिश्रवणात्॥ आपस्तंबः॥ समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ विधृती कु
रुते इति। तथा अन्तर्वेद्यग्रे निधायेति च तथा अरत्निमात्रे विधृती करोतीति। अपेते कारणे वीयायांतु तस्माद्धृत एम॰
णे आदायेति पठ्यते न बर्हिषस्तरणे इति स्त्रीत्वं। तिरश्ची इत्युक्तत्वाग्रो। अत एव वेदिस्तरणे प्रागग्रैर्बर्हिर्भिः कर्तव्यं। ८

आहृत्य वेदिमित्यवाच्यं। समर्थो देवतस्याग्नेः वाच्यं स्यात्। तद्यानिधानस्य वेद्यधिकरणत्वाभावात्। अन्यथा हि न ज्ञा
यते। केनेतरणे निधीयेते इति॥ ॥ अन्येवायुक्तत्वात्। अत एव वा तरणे आदाय तिरश्ची निधेयेते। न स्तरणस्य बर्हिषस्त
रणे। कुतः। अयुक्तत्वादस्य योरविनियुक्तत्वात्। अन्ये हि अविनियुक्तं बर्हिषस्तरणं वेदिस्तरणे विनियुक्तं। नत्ववि
नियुक्तपावचनं विना अन्यत्र विनियोगो युक्तः। यथा अर्थस्तीर्णायां वेद्यां दृंहतरणे अध्वर्युरादत्ते इति। तस्मादन्यस्य
वतरणं ग्राह्यं। ननु अपि वचनमस्ति कात्यायनानां। अर्थस्तीर्णां वेदिमुपावर्तेते। तस्माद्धृतरणे आदायेति। नहि अ
अपि भवतु वेदितरणयोरेवोपादानं अधिकरणं तु कृत्वा चिंता। वचने सति न्यायस्य दुर्बलत्वात्। न हि न्यायो वचनं बा
धितुमीष्टे। तस्मात् स्वप्रकृते बर्हिषस्तरणे एव आदाय वेद्यां निधेये। तथा च हरिस्वामिनः। अर्थस्तीर्णां वेदिमुपावर्त
न इत्युपावर्तनस्य दृष्टार्थत्वात् कोशदानां वचनस्याद्धृतरणे आदायेति वचनात्तीर्णायामेव वेदे बर्हिषस्तरणे ग्राह्य इति
। ऊहक्रमस्यमनन्त्वा दिशतीति॥ ॥ अन्यत्रापि तरणार्थेषु। अतो यत्रापि पवित्रप्रभृत्यादेः ग्रहणं ग्रहोपस्पर्शनं च पञ्च
णाग्निमंथनादौ तरणार्थे तृणकार्ये प्रसक्ते न द्धाहिर्वान्यान्येव तरणानि ग्राह्याणि। कुतः। युक्तत्वाद्देवायतः। कृतिरेव
विनियुक्तविनियोगपक्षं करोति तस्माद्धृतरणे आदायेति। अर्थस्तीर्णायैवेदिरिति। अतो वचनाभावे अन्यदेव ग्राह्यं
। ननु वेद्येलौकिकमिति वक्ष्यमाणत्वाद्ग्राह्यमेतत्। नहि सामर्थ्येन सर्वार्थतया प्राप्तानामनेनीनां वा चानिकं विनियोगं

इ॰मा॰

विना॰ अस्मिन्कार्ये तेषां निराकरणार्थं इदं वचनं सर्वेकापोथेऽस्य द्रव्यविशेषस्य संनिधानात्प्राप्तस्य निराकरणार्थ विधायमि-
त्यपोनुरुक्तं। अत्र प्रसंगादिदं चिंत्यते। इध्मांजने च सर्पिः किं प्रकृतं स्यात्सांग्रहीतव्यमुताप्रकृतं लौकिकमिति।। किं
तावत्प्राप्तमाज्यस्थानत्वादाज्यं। कुतः प्रकृतौ यावदाज्यकार्यं तत्सर्वं तेन कृतं अतः पशावपि सर्वमाज्यकार्यं तेनैव
कर्तव्यमिति प्राप्ते आह।। ।। इध्मांजने च सर्पिः।। इध्मांजने सर्पिर्घृतं भवत्येव नाज्यं। ननु प्रकृते स्यादाज्यं यद्य-
पि तत्प्रकृतौ वर्तं युक्तमुत्पन्नं तथापि यानि प्रकृताज्यकार्याणि तदर्थमेव। अतः प्रकृतिवत्सर्वाण्यपि तद्वत्तद-
र्थेनैव भवितव्यं न च प्रकृतौ इध्मांजनमस्ति। तस्मिन्वाते राज्यस्याप्याज्यस्य प्रयोजकं। अतो लौकिकमेवोपादा-
यमिध्मांजनं कर्तव्यं। ननु तर्हि विषये लौकिकमित्यनेनैव सिद्धत्वात्सूत्रकृतमिदं। मैवं। न ह्विवाक्यावगतिकार्ये वि-
शेषसंबंधानामग्नीनां तद्व्यतिरिक्तेषु कार्येषु संबंधनिराकरणार्थं। इदं तु प्रकरणावगतकार्ये विशेषसंबं-
धस्य घृतस्य प्राकृतकार्यसंबंधनिराकरणार्थमित्यपोनुरुक्तं।। ।। पुरोडाशपयस्याधानासुवेदन।।
ज्योतिष्टोमे प्रतः पुरोडाशमात्रामैंद्रवायवे प्राप्य तिपयस्यामैत्रावरुणा आमिक्षेनेधानादिति। तत्र पुरोडाशहि-
विरुद्धं प्रकृतायां लिंगाहृतीयात्। इत्युक्तप्रकृतानि लौकिकानीति विकल्पस्य इति केचित्। पितृमेधसूत्रादावेस्तवंव्यो
वक्ष्यते। चशब्दस्तु शब्दस्यार्थे पुरोडाशपयस्याधानासु नु पोप्रकृतानि पात्राणीत्युक्तानेनउपवेदपायस्यात्र

एम॰

अतः अशास्त्रार्थे एवायं यदप्रकृतस्योपादानं कुतः पुरोडाशादिषु द्वितीयादर्शेनात्पुरोडाशादीनामेवायं प्रतिपत्तिरू-
पः संस्कारो न ग्रहणं। प्रतिपत्तिश्च विद्यमानानां कचिदुपयुक्तानां च भवति। न प्रतिपत्त्यर्थमुत्पाद्यते। अपि चा-
वयवश्रवणात्येतानि विद्यमानानां चायत्र गृह्यंते नावयवार्थमुत्पाद्यंते। तस्माद्धि दैवतस्य पात्रेषु प्रतिपादित-
शेषं यजमानेन भक्षयितव्यमिति जैमिनेरप्ययमेव सिद्धांतः। अपन्नयस्त्वेकदेशस्य विद्यमानेऽसंयोगादिति
अत इदं व्याख्यानं युक्तं।। ।। तयोः प्रस्तरं स्तृणात्यूर्णाम्रदसमिति।। तयोरुदगग्रयोस्तीर्णयोर्विधृत्योरुपरिप्रा-
गग्रं प्रस्तरं स्तृणाति ऊर्णाम्रदसमित्यनेन मंत्रेण। तस्मादेव विधृतीनामनंतरं प्रस्तरस्य स्तरणात् ऊर्णाम्रदसमिति
श्रवणात्। अत्र प्रस्तरस्योपगमाधानार्थं जुहूधारणार्थं तत्तत्करणं मंत्रे पितृयज्ञे स्वासस्थं देवपितृभ्य इत्यूहः।। ।।
अभिनिदधात्यात्वा वसव इति।। आत्वा वसव इत्यनेन मंत्रेण अध्वर्युर्द्वाभ्यामपि हस्ताभ्यां प्रस्तरमभिनिदधाति।।
आक्रामति प्रस्तरमभिमुखो पाणी निदधाति। तमभिनिदधात्यातिष्ठतेः। नात्रोदकस्पर्शनं ऊर्णाम्रदसमा-
त्वाग्रहोरेदस्कृतान्मंत्रस्य प्रस्तरो देवतायतनः। आपस्तंबः। तयोः प्रस्तरमभ्यादधाति अभिहृततरणाशी प्रस्तर-
मूलानि बर्हिर्मूलेभ्यो जुहूमसि घृता वीत्येतैर्मंत्रैरनूचीरसंस्पृष्टाः स्रुचः सादयतीति।। ।। स्रुवमाप्यये जुहूं प्रतिगृह्य
निदधाति घृताची इति। अध्वर्युर्जुहूं प्रतिगृह्य प्रतिशब्दादग्नीधासमं पित्रा मा दायहस्याप्युस्य सव्येन हस्तेनाग्रमे-

हे०भा० अविमुक्ते प्रस्तरे निदधाति घृताच्यसि जुहूरित्यनेन मंत्रेण प्रस्तरस्योपरि स्रुग्यामासादयति। अभिनिहितस्रुवसव्ये
नपाणिनाभवन्त्यथदक्षिणेन जुहूं प्रतिगृह्णातीति स वा उपरि जुहूं सादयत्यधस्तराः स्रुचइति श्रुतत्वात्॥ अपि वा जुहू
मेव प्रस्तरे समं मूलैर्जुह्वा दंडं करोतीत्यापस्तंबः। मनुष्व। जुहूं प्रस्तरे सादयति न रिक्ता भवस्यं नतिसमंमूलैर्दंडंक
रोतीति। प्रतिग्रहणं च समर्पणपूर्वकं यतो याम्ये बर्हिः प्रयच्छतीति। श्रुतौ समर्पणे विहिते बर्हिः प्रतिगृह्णातीति स
त्रितं। अतोत्रापि प्रतिगृह्णातीति सूत्रणात् समर्पणपूर्वकमेवोपादानं। घृताचीइति मंत्रस्य यथार्थत्वाज्जुहूमेधी
षषयस्यादावाज्यरहितकेवलस्रुगासादने घृताचीत्यस्यैकस्य पदस्याप्रयोगः। असिजुहूनाम्नेत्येव प्रयोज्यं।
एवं पयस्यायामस्युपभृन्नाम्नेति। प्रकृतावपि प्रागाज्यग्रहणाद्दोहविनाशेपंचशरावादौ क्रियमाणो जुहूपभृ
त्योर्घृतवन्त्योरासादने चैवं ज्ञेयं॥ ॥ एवमितरेउत्तराभ्यां प्रतिमंत्रं बर्हिष्युपभृतं ध्रुवां चावकृष्टेनुपूर्वं॥ इतरे
जुह्वा अन्ये द्वे स्रुचौ बर्हिष्यासादयति। एवमितिप्रतिगृह्य। इतरे उपभृतं ध्रुवां च क्रमेणासादयति अनुपूर्वं अनु
क्रमेणावकृष्टे अपकृष्टे जुह्वपेक्षयाउपभृतमवकृष्टे अपकृष्टदेशे पाद्ध्रुवामवकृष्टामिति। उत्तराभ्यां मंत्राभ्यां
प्रतिमंत्रमेकैकामासादयति। उपभृन्नाम्नेत्युपभृतं। ध्रुवानाम्नेति ध्रुवामिति। एवमेव श्रुतत्वात् आपस्तंबः उत्त एम०
रेणजुहूमुपभृतं प्रतिकृष्टतरामित्याधस्ताद्द्विधृत्योरुत्तरेणोपभृतं ध्रुवां प्रतिकृष्टतरामितोपरिष्टाद्द्विधृत्योरितिरत्न

याद्दक्षिणेन जुहूं स्रुचं सादयत्युत्तरेणावा ध्रुवामिति। मानवे च। अधस्ताद्विधृत्योरुपभृतं। उपरिष्टाद्विधृत्योर्ध्रुवामसंसक्ताः
स्रुचोनूचीः सादयतीति। मंत्रोत्तरविधानाद्बर्हिषीत्यनेन च प्रस्तरे निरासोदेवंशब्देन प्रतिगृह्येत्येतावदेव लभ्यते। तेना
न्यसमर्पितेप्यासादयति। ननु उपभृतं ध्रुवां चेति न वक्तव्यं। इतरे इत्युक्तत्वात्। सत्यं। स्रुचामेवेदमासादनं। न तत्स्थ
स्याज्यस्येति ज्ञापनार्थंपुनरुक्तमित्यदोषः। तत्कुतः। श्रुतौ स्रुचामेवासादनविधानात्। जुहूनीम्नेति जुहूमुपभृन्नाम्ने
त्युपभृतं ध्रुवानाम्नेति ध्रुवामिति। तथा स वा उपरि जुहूं सादयत्यधरतराः स्रुच इति च जुहूर्नाम्नेत्यादिमंत्रलिंगाच्चिंता
याः प्रयोजनं विक्षता बाज्यग्रहणाभावेपि जुह्वादीनामासादनप्राप्तिः जुहूस्थानापन्नानां च शर्पादीके पत्रदोहे नीडुंब
रस्रुवादीनां प्रतिग्रहपूर्वकं प्रस्तरे सादनं भवतीति॥ ॥ पुरोडाशावभिघार्योद्वास्योपस्तीर्णे निधायापामक्रियस्तेप्रा
गाइति॥ ध्रुवासादनानंतरं गार्हपत्यसमीपे गता पुरोडाशावभिघार्योत्तरत उद्वास्य। पूर्वेनतरमुपस्तीर्णे पात्रे निधा
ययस्ते प्रागाद्इति मंत्रेणानक्ति। उपस्तीर्णे इति निधानेनाभूतपूर्वनिर्देशात्पूर्वंतरमुपस्तरणं यत उद्वास्योपस्तरणं कर्तुम
शक्यं पुरोडाशेन रुद्धहस्तत्वात्। एतदभिघारणं द्वाविमौ मंत्रस्य भवति पुरोडाशग्रहणानुपलक्षणार्थं। अत्राहापस्तक
। कपालवत्पुरोडाशादंगारेण योत्स्येति। घृतेत्याग्नेयं पुरोडाशमभिघारयति। तूष्णीमुत्तरं यष्टुं स्यस्त्विति प्रातर्दोहं
स्यानंक्षरइति। पात्र्यामुपस्तीर्णे पर्यावर्तयन्पुरोडाशमुद्वास्य वेदेन प्रमृज्य तस्मिंस्नोद इति पात्र्यां प्रतिष्ठापयति स्रुवेणाक

दे॰भा

पात्राणि भवन्त्यस्य पुरोडाशमनक्ति स्वशक्तिक्रमिति उपरिष्टादभ्यज्याधस्तादुपानक्तीति वा । कपालं वहतीति । वेदेनैनमध्ये
ः । तैत्तिरीयेपि । अथाहवनीयदक्षिणेनाज्यस्थालीं स्रुवं च सव्येन पात्रीं खर्द्दिमित्येतस्मादाय प्रदक्षिणमावृत्य जघ
नेन गार्हपत्यमुपविश्य पात्र्यां द्रुघोपस्तरणीत्येषा नन्तरमिति । अथ ध्रुविमादाय दक्षिणस्य पुरोडाशस्याङ्गारान्नपो
हतीदमहमिति वेदेन विरजसं कृत्वाभिघारयति । अथ ध्रुविमादाय दक्षिणस्य पुरोडाशस्याङ्गारान्नपोहतीदमह
मिति वेदेन विरजसं कृत्वाभिघारयति । अथैनमुद्वासयति उपरिष्टादभ्यज्याधस्तादुपानक्ति । मानवे चाब
देन पुरोडाशभस्मापोहति । वेदोपयामञ्चाज्यस्थाल्याः स्रुवेणाभिघारयति । पात्र्यामुपस्तरणाति उदगुद्वासयति
वेदेनापभस्मानं करोत्यनिघ्नमाणो नावेदशिरसा चेति ततउपस्तीर्णे सादयतीति नोपस्तरणं क्रियापर्यवंत
यन्नधस्तान्चोपनक्तीनाहवलम्नति अस्रुदाहरति हवींषि दक्षिणतो जुह्वाः ध्रुवां स्रुवमासादयत्यग्रेण ध्रुवां
वेदमुत्तरेण ध्रुवामाज्यस्थालीमपरेणाकन्देशात् पात्रीं दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां सायंदोहमुत्तरस्यां प्रातर्दोहमिति
। काठके च । अन्तो पुरोडाशौ वेदेन सम्मस्पालंकृत्य पात्र्यां सादयति यानि घर्मे इति कपालानि विमुञ्चति विमोचनेनैते राम॰
नोहेदूवीप्पद्गावेयां सादयति श्रोण्योर्दोहौ दक्षिणस्यां सायंदोहमुपभरति प्रस्तरे श्रुचं दक्षिणास्ककंभरति । त
तोऽत्रापक्रमः । प्रथमं वेदेन पुरोडाशविभस्मीकरणं ततः पात्र्योपस्थापनं । ततः पुरोडाशपार्श्वाभिघारः । ततः पात्र्यामुपस्ता

रणं । तत उदगुद्वासनं । वेदेन पुनर्विरजस्करणं । ततः स्थापनं पात्र्याः उपरि । ततः प्राणादानमिति । अस्मिन्मंत्रे यजमा
नाभ्यां विंदेति द्वियजमानके ऊहः । स्वर्यजमानेभ्यो विंदेति बहुयजमानके ॥ ॥ यथादेवतमभ्यूत् । अञ्जनमंत्रे ग्नि
गच्छत्यस्य स्थाने यथादेवतमग्योऽयपस्य इह द्विषोपादेवतातास्मिन्नूह विषित्तदेवता वा चिपदं द्वितीयान्तं संप्रयोज्यमित्यर्थः ।
तद्यथा अग्नीषोमीये पुरोडाशे अग्नीषोमौ गच्छेति । सेहपोरिंद्रं गच्छेति । एवं सर्वत्र ॥ ॥ भस्मभक्ति कपालानि यानि घर्मे इ
ति ॥ यानि घर्मे इति मंत्रेण स्रुवेणाक पालानि प्रत्यनक्ति । अञ्जनं च प्रत्येकमुपधानक्रमेण कार्यं । युगपत्कर्तुमशक्यत्वात् । प्र
तिकपालं च मंत्रप्रयोगः । बहुवचनं तु इज्यार्थं अतएव विकृतौ एककपाले द्विकपाले च नोहः ॥ प्रकृतावसमवेतत्वात् ॥ ॥
तद्धर्मो वा ॥ अथवा तस्मै मंत्रविनियोगः सर्वान्तरात् स्रुवेणैव प्रत्येकमुपधानक्रमेणैव कपालान्यनक्ति । तथा ह्यापस्तम्बः
। स्रुवेण कपालानि प्रत्यनक्तीति ॥ ॥ संख्याय उद्वासयति ॥ संख्याया संख्यावाचिना पूरणप्रत्ययान्तेन शब्देन मंत्रभूतेन प्र
थमं द्वितीयं तृतीयमित्येवं गणयन्नुपधानक्रमेणैव कपालान्युद्वासयति प्रथममुद्वासयामि द्वितीयमुद्वासयामीत्ये
वं यावत्कपालं प्रयोगः । विकृतौ कपेरस्यापि कपालस्यानीपस्यांजनोद्वासने भवतः ॥ ॥ प्रियेणधाम्नेति हवींषि विवे
घां कृत्वा ध्रुवा असदन्निति सर्वाण्यालभते ॥ प्रियेणधाम्नेत्यनेन मंत्रेणाज्यस्थालीपुरोडाशादीनि हवींषि क्रमेणा
वेधां कृत्वानुदकंस्थानि ध्रुवा याया उत्तरतो वेधामासाद्य ध्रुवा असदन्निति मंत्रेण तानि सर्वाणि हवींष्यालभते उपयामक

५८

दे॰भा॰

मेण। तेन प्रथममाज्यस्या आज्यस्य ततो जुहूपभृद्ध्रुवास्थस्याज्यस्य। ततः पुरोडाशा। हवींषि। पाहि यज्ञं तं पत्नीति हविर्यजमानके।
। पाहि यज्ञन्यतीनि वहू यजमानके चोहः। आपस्तंबः। अपरेणास्रुचः पुरोडाशावासादयत्स्रुक्त्वरौ दोहं च विषामध्ये वेधाः
सान्नाय्यकुंभ्यौ संदधाति पूर्वेध्मपरं दध्यथैनं प्युदूहति दक्षिणाश्रोणापांमृतमासादयत्युत्तरस्यां दधीति। तथा। अग्रेणो
त्तरेणा वा ध्रुवां वेदं निधाय वेद्यंतान्स्तरिरतो पेहोत्सपदनं कृत्य यित्वाहामिधेनीभ्यः प्रतिपद्यत इति। विहृतावप्युपयो
गक्रमेणैव हविषामालंभनं। तेन ध्रौवालंभनोत्तरं पृषदाज्यालंभनं पशौ कार्यं॥ ॥पाहि मामित्यात्मानं॥ हविषामा
लंभानंतरं पाहि मां यज्ञन्यमित्यनेन मंत्रेणाध्वर्युरात्मानमालभते। तृणपदेशं हस्तेन स्पृशति। ततोपनुपस्पृशतिर्वा
आत्मानमालभ्य उपस्पृशेदिति परिभाषितत्वात्। स्वचायमालंभ आत्मसंस्कारः करिष्यमाणकर्मार्थ आराद्दुपका
रः। न तस्य पशौ सुत्यायां च पुनः उनहे विशासादने कृते न भवती प्रथमतस्य सकृत्कृतेनात्मनः कर्मसमाप्तिपर्यंतं सं
स्कृतत्वादिति। अग्न्यमेधे च प्रथमे हूनि संस्थिते सर्वराच सध्ययोरग्निहोमो विहितः सं स्थिते ग्निष्टोमे परिहृतासु वस
तीवरीष्वध्वर्युरग्निहोमं जुहोतीति। तत्र च्छविरोधान्मध्यमाहः संबध्यापररात्रिं वा मे सर्वप्रतिप्रस्थाताकरोतीति। तत्र च प्र
तिप्रस्थात्रा अपररात्रे सवनीये पशु तंत्रस्य आसासादनालंभांते कृते ध्वर्युरग्निहोमं कुर्वन्न वात्मालंभनं करोति। तस्य
करिष्यमाणकर्मार्थत्वादिति॥ ॥अत्र वा व्रतोपायनमत्र वा व्रतोपायनं। अत्रामिन्नेव सरे वा व्रतोपायनं व्रतग्रहणं भवति

राम॰

५८

५९

दे॰भा

शाखांतरगत। द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिसूचनार्थः ८ ॥ ॥महायाज्ञिकदेवदत्तकृते कात्यायनसूत्रवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः स
माप्तः॥ ॥संवत १८३३ मीतिकार्तिकवदि १४ वारशनिचर॥ ॥ श्रीविस्नुशहाय॥ ॥ ॥ ॥ ॥॥

राम॰

देव याज्ञिकभाष्य

II

```
[OrderDescription]
,CREATED=24.07.19 11:45
,TRANSFERRED=2019/07/24 at 12:16:30
,PAGES=73
,TYPE=STD
,NAME=S0001099
,Book Name=M-1951-KATYAYAN SUTRA BHASYSAHITAM DYUTOADHYAY
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
```

```
,FILE35=0
,FILE36=0
,FILE37=0
,FILE38=0
```

,FILE39=0

,FILE40=0

,FILE41=0

```
FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,
```